

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

ΣΕΙΡΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ

2

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα

Πρακτικά ημερίδας στη μνήμη του Ηλία Κόλλια, Ρόδος 19 Νοεμβρίου 2011

Επιμέλεια έκδοσης

ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ ΖΑΡΡΑΣ – ΜΑΝΟΛΗΣ Ι. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2014

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
Π. Μανουσάκη 5–Β. Χάλη 8
GR 741 00–Ρέθυμνο

PUBLISHER

MEDITERRANEAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY
P. Manousaki 5–V. Chali 8
GR 741 00–Rethymno

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ–ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Αναπλ. Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)

PUBLISHING DIRECTORS, EDITORS-IN-CHIEF

Dr. Nikos Litinas (Rethymno)
Assoc. Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)

ΒΟΗΘΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Δήμητρα Τσαγκάρη (Αθήνα)
Δρ. Σταυρούλα Οικονόμου (Αθήνα)

ASSISTANTS TO THE EDITOR

Dr. Dimitra Tsangari (Athens)
Dr. Stavroula Oikonomou (Athens)

Με την ευγενική στήριξη της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου

ΕΥΛΙΜΕΝΗ 2014
EULIMENE

ISBN: 978-618-80666-1-8

Η *EYAIMENH ΣΕΙΡΑ Αυτοτελών Εκδόσεων* περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωϊκή / Υπομινωϊκή / Μυκηναϊκή εποχή (12^{ος} / 11^{ος} αιώνας π.Χ.) έως και την Ύστερη Αρχαιότητα (5^{ος} / 6^{ος} αιώνας μ.Χ.). Πρόκειται για δοκίμια που δεν μπορούν, λόγω της μεγάλης έκτασής τους, να ενταχθούν στην ετήσια επιστημονική έκδοση της *EYAIMENHΣ*, όπως μονογραφίες, πρακτικά συνεδρίων και συμποσίων, δημοσιεύσεις ανασκαφών, συντάγματα νομισμάτων και εκδόσεις επιγραφών και παπύρων. Η *EYAIMENH ΣΕΙΡΑ* περιλαμβάνει, επίσης, μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχαιολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές επιπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες. Η *EYAIMENH ΣΕΙΡΑ* δεν εκδίδεται περιοδικά.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία συνοδεύεται από μία εκτενή περίληψη μέχρι 3.000 λέξεις, σε γλώσσα άλλη από αυτή του κειμένου.
2. Συντομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology, Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.
3. Οι εικόνες πρέπει να υποβάλλονται σε μορφή αρχείου .tiff ή .jpg και σε ανάλυση τουλάχιστον 1,200 dpi (dots per inch) προκειμένου για γραμμικά σχέδια και 400 dpi για ασπρόμαυρες εικόνες (στην κλίμακα του γκρι). Όλα τα εικονογραφικά στοιχεία πρέπει να είναι αριθμημένα σε απλή σειρά.
4. Οι εργασίες υποβάλλονται σε ένα εκτυπωμένο αντίτυπο, συνοδευόμενο από το κείμενο και τις εικόνες σε ηλεκτρονικό μέσο αποθήκευσης δεδομένων (CD, DVD).

Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίζει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Οι συγγραφείς θα λαμβάνουν ανάτυπο της εργασίας τους σε ηλεκτρονική μορφή αρχείου .pdf και 10 τόμους *EYAIMENH ΣΕΙΡΑ*, τιμής ένεκεν.

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Π. Μανουσάκη 5 – Β. Χάλη 8, Ρέθυμνο – GR 74100

Δρ. Νίκος Λίτινας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 74100

Δρ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος – GR 85100

web: <http://www.eulimene.eu/>

The *EULIMENE SERIES of Independent Publications* accommodates book-length studies in the fields of Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by the *EULIMENE SERIES* runs from the Late Minoan / Sub Minoan / Mycenaean period (12th / 11th cent. BC) through to the Late Antiquity (5th / 6th cent. AD). The *EULIMENE SERIES* is designed to accommodate extended essays too long for inclusion in the *EULIMENE* annual scientific Journal and they can be single author monographs, proceeding of *colloquia* and congresses, excavation publications, numismatic *corpora* and editions of inscriptions and papyri. *EULIMENE SERIES* also welcomes studies on Anthropology, Palaeodemography, Palaeo-environment, Botanical and Faunal Archaeology, the Ancient Economy and the History of Science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above. The *EULIMENE SERIES* appears irregularly.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by an extended summary up to 3.000 words is required, in a language other than that of the volume.
2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology, Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.
3. Illustrations should be submitted in .tiff or .jpg format of at least 1,200 dpi (dots per inch) for line art and 400 dpi for halftones (grayscale mode) resolution. All illustrations should be numbered in a single sequence.
4. Contributions should be submitted in one hard copy and a version on a digital storage media (CD, DVD).

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished.

Offprint of the work in .pdf format and 10 volumes of the *EULIMENE SERIES* will be provided to the authors free of charge.

Mediterranean Archaeological Society, P. Manousaki 5 – V. Chali 8, Rethymnon – GR 74100

Dr. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymno – GR 74100

Dr. Manolis I. Stefanakis, University of the Aegean, Department of Mediterranean Studies, Rhodes – GR 85100

web: <http://www.eulimene.eu/>

ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ ΗΑΙΑ ΚΟΛΛΙΑ

Περιεχόμενα
ΕΥΛΙΜΕΝΗ ΣΕΙΡΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ 2 (2014)

List of Contents
EULIMENE SERIES OF INDEPENDENT PUBLICATIONS 2 (2014)

Χαιρετισμός του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Ρόδου.....	8
Χαιρετισμός της Προϊσταμένης της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου.....	9
Πρόλογος των επιμελητών της έκδοσης	10
Περιλήψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti.....	13
Νικόλαος Γκιολές , Η αρχιτεκτονική εξέλιξη της Ύστερης Αρχαιότητας	21
Ιωάννης Βολανάκης , Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της νήσου Ρόδου – Νεότερα ευρήματα	33
Παναγιώτα Ασημακοπούλου-Ατζακά , Τα ψηφιδωτά δάπεδα των νησιών του Αιγαίου, με έμφαση στα Δωδεκάνησα, κατά την Ύστερη Αρχαιότητα. Σχέσεις με τα ψηφιδωτά των προς Ανατολάς γειτονικών περιοχών.....	41
Nektarios Zarras , Early byzantine mosaic pavements from the Chatziandreou Basilica («Great Basilica») in Rhodes.....	81
Ελένη Παπαβασιλείου , Γενικές παρατηρήσεις για τη γλυπτική στη Ρόδο κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο: τύποι κιονοκράνων.....	105
Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου , Θαλάσσιοι δρόμοι στο Αιγαίο κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο: η μαρτυρία της κεραμικής.....	127
Angeliki Katsioti , The circulation of cypriot lamps in Late Roman – Early Byzantine Rhodes, Greece	153
Σοφία Ντιντιούμη , Εργαστήρια κεραμικής στα Δωδεκάνησα κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο: το παράδειγμα της Κω.....	167
Μιχάλης Κουτελλάς , Παλαιοχριστιανική Κάλυμνος.....	189
Άννα-Μαρία Κάσδαγλη , Το νόμισμα στα Δωδεκάνησα από τον 4 ^ο έως τον 7 ^ο αιώνα	217

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΣΕΒΑΣΜΙΩΤΑΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΡΟΔΟΥ

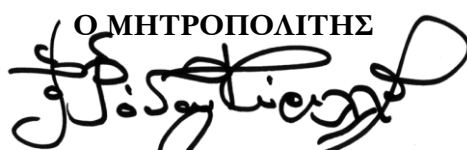
Η επιστημονική έρευνα σχετικά με τους πρώτους αιώνες της Χριστιανοσύνης στη Δωδεκάνησο αποτελούσε ανέκαθεν ένα ζητούμενο, όχι μόνον για την ακαδημαϊκή κοινότητα, αλλά και για την Ιερά Μητρόπολη Ρόδου και τον λαό της Δωδεκανήσου.

Σταθερή και αμετάκλητη υπήρξε η βούληση προς αυτό τον σκοπό εκ μέρους της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου, η οποία ενίσχυσε ενεργά την έρευνα προς αυτή την κατεύθυνση τα τελευταία χρόνια.

Ο ανά χείρας τόμος, με τίτλο «Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα», αποτυπώνει με τον πιο επιστημονικό και τεκμηριωμένο τρόπο τα αποτελέσματα της ομώνυμης ημερίδας που έλαβε χώρα στη Ρόδο στις 19 Νοεμβρίου 2011 και έρχεται ως το επιστέγασμα της από του 2011 έρευνας του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Παλαιοχριστιανικές Βασιλικές Ρόδου», που χρηματοδότησε εξ ολοκλήρου η Ιερά Μητρόπολις Ρόδου.

Για πρώτη φορά, σε ένα συλλογικό έργο παρουσιάζονται με άρτιο τρόπο και επιστημονικό κύρος, από τους καθ' ύλην ειδικούς επιστήμονες, πτυχές της ιστορίας, της θρησκευτικής και κοσμικής τέχνης, καθώς και της καθημερινής ζωής της Δωδεκανήσου κατά τους πρώτους Χριστιανικούς Χρόνους και την Πρώιμη Βυζαντινή Περίοδο.

Συγχαίρουμε τους αγαπητούς πανεπιστημιακούς δασκάλους και ερευνητές Νεκτάριο Ζάρρα και Μανόλη Στεφανάκη για την πρωτοβουλία τους και την ολοκλήρωση του δύσκολου έργου τους και ευχόμαστε η παρούσα έκδοση να αποτελέσει την αφετηρία για την εις βάθος μελέτη του Παλαιοχριστιανικού και Βυζαντινού υλικού πολιτισμού και ιστορίας της Δωδεκανήσου, πολλές πτυχές των οποίων παραμένουν ακόμη άγνωστες.

Ο ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ

† Ο ΡΟΔΟΥ ΚΥΡΙΛΛΟΣ

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΡΟΪΣΤΑΜΕΝΗΣ ΤΗΣ ΕΦΟΡΕΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ

Το 2011 η 4^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, αποδέχτηκε, ως όφειλε, την πρόταση του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου να συμμετέχει στη διοργάνωση της Ημερίδας «Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα» για τρεις λόγους: Πρώτον, ως περιφερειακή μονάδα του Υπουργείου Πολιτισμού, είναι υπεύθυνη για την έρευνα, τη μελέτη, την ανάδειξη, την προστασία και τη διαχείριση εκατοντάδων παλαιοχριστιανικών μνημείων και συνόλων στα Δωδεκάνησα. Δεύτερον, διότι οι Εφορείες Αρχαιοτήτων, ως ενεργοί φορείς και με διττό, διοικητικό και επιστημονικό ρόλο, στελεχώνονται από αξιόλογους και κατηρτισμένους αρχαιολόγους με πολυετή ανασκαφική εμπειρία και πλούσιο συγγραφικό έργο σε θέματα αρχαιολογίας και τέχνης της ύστερης αρχαιότητας. Τρίτον, διότι η δράση αυτή, έδινε στους εμπλεκόμενους επιστημονικούς φορείς, μια πρώτη ευκαιρία έμπρακτης συνεργασίας, και άνοιγε προοπτικές υλοποίησης νέων σχεδίων, σηματοδοτώντας την απαρχή ενός κύκλου συνεργασιών της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας με τα Πανεπιστήμια και άλλα ερευνητικά κέντρα. Μια σύμπραξη φορέων που εμπεριέχει τα στοιχεία της επικοινωνίας και της ανταλλαγής τεχνογνωσίας και ιδεών, μέσα σε ένα πλαίσιο ισοτιμίας και συλλογικότητας, όπου ενισχύεται η έρευνα και ο διάλογος και καλλιεργείται η γνώση και η δημιουργικότητα. Τέτοιες δράσεις συμβάλλουν και προωθούν την έρευνα, γίνονται αφορμή να δημιουργηθούν σε έναν τόπο επιστημονικοί πυρήνες και είναι επωφελή όχι μόνο για τους συμμετέχοντες φορείς και τα μέλη τους αλλά και για τη τοπική κοινωνία.

Οι εισηγήσεις των έγκριτων καθηγητών και οι εμπειριστατωμένες ομιλίες των συναδέλφων αρχαιολόγων της Υπηρεσίας και του Πανεπιστημίου Αιγαίου, που μελετούν επί σειρά ετών θέματα τοπογραφίας, αρχιτεκτονικής, γλυπτικής, νομισματικής, κεραμικής και είναι γνώστες των μνημείων της Ρόδου και των άλλων νησιών, και οι οποίες εγγυήθηκαν τότε την επιτυχία της ημερίδας, δημοσιεύονται σήμερα στον ανά χείρας τόμο, δημιουργώντας ένα πρώτο συλλογικό «εργαλείο» για την περαιτέρω μελέτη της ύστερης αρχαιότητας στα Δωδεκάνησα.

Ευχαριστίες απευθύνονται στον Αναπληρωτή Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αιγαίου, κ. Μανόλη Στεφανάκη και τον δρ. Νεκτάριο Ζάρρα, αρχαιολόγο, διδάσκοντα στο ίδιο Πανεπιστήμιο, για τον συντονισμό και την επιμέλεια των πρακτικών.

Αρωγός, πολλαπλά, στο εγχείρημα αυτό υπήρξε η Ιερά Μητρόπολη Ρόδου και προσωπικά ο Σεβασμιότατος μητροπολίτης κ.κ. Κύριλλος, ιεράρχης εγνωσμένου κύρους και ανοικτών πνευματικών οριζόντων.

Δρ. Μαρία Μιχαηλίδου

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΠΙΜΕΛΗΤΩΝ ΤΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Η Ημερίδα με τίτλο «Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα», τα Πρακτικά της οποίας περιλαμβάνονται στον παρόντα τόμο, αποτέλεσε το επιστέγασμα του ερευνητικού προγράμματος που υλοποιήθηκε από το Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου σε συνεργασία με την 4^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και με αποκλειστική οικονομική στήριξη της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου¹. Η κοινή δράση των δύο φορέων αποτελεί γεγονός πρωταρχικής σημασίας, διότι αναδεικνύει τα κοινά ενδιαφέροντα του Πανεπιστημίου Αιγαίου και της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Δωδεκανήσων και κυρίως τις δυνατότητές τους στην οργάνωση επιστημονικών προγραμμάτων, τα οποία στοχεύουν στην αξιοποίηση και προβολή του αρχαιολογικού πλούτου της νησιωτικής Ελλάδας. Ήταν, λοιπόν, σχεδόν αυτονόητο ότι μέσα από αυτή την επιστημονική συνάντηση θα τιμούσαμε τον άνθρωπο που αφιέρωσε τη ζωή του στην ανάδειξη και προστασία των πρωτοχριστιανικών και μεσαιωνικών μνημείων των Δωδεκανήσων και έναν ερευνητή που εκτιμούσε την αξία των επιστημονικών συνεργασιών, τον Ηλία Κόλλια. Αρκετά από τα πορίσματα που παρουσιάζονται εδώ αποτελούν συνέχεια των προσωπικών του επιστημονικών ερευνών, αλλά και των ευρύτερων προσπάθειών για την ανάδειξη και μελέτη όχι μόνο του μνημειακού πλούτου των Δωδεκανήσων, αλλά και του σημαντικού υλικού που φυλάσσεται στις αποθήκες της 4^{ης} ΕΒΑ, όπως αρχιτεκτονικά γλυπτά, κεραμική και νομίσματα.

Στα Πρακτικά περιλαμβάνονται δέκα μελέτες, από τις δώδεκα συνολικά ανακοινώσεις που παρουσιάστηκαν στην Ημερίδα, οι οποίες καλύπτουν ένα αρκετά ευρύ φάσμα για την αρχαιολογία και την τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την ύστερη αρχαιότητα. Την πρώτη μελέτη με γενικότερο περιεχόμενο για την εξέλιξη της αρχιτεκτονικής την περίοδο αυτή ακολουθεί η σύντομη παρουσίαση νέων παλαιοχριστιανικών βασιλικών στην ύπαιθρο της Ρόδου. Για τα ψηφιδωτά δάπεδα αφιερώνονται δύο άρθρα: στο πρώτο, εξετάζονται οι σχέσεις των ψηφιδωτών δαπέδων των νησιών του Αιγαίου με τις γειτονικές περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου, με την προσθήκη νεότερων στοιχείων και νέου φωτογραφικού υλικού. Στο δεύτερο, επιχειρείται η συνολική εξέταση των διακοσμητικών φάσεων της βασιλικής Χατζηανδρέου στους περισσότερο τεκμηριωμένους χώρους της βασιλικής με βάση τα ανασκαφικά στοιχεία από τη μελέτη των ημερολογίων και τη δημοσίευση νέου υλικού από το φωτογραφικό αρχείο της 4^{ης} ΕΒΑ. Η γλυπτική αντιπροσωπεύεται με μία μελέτη, στην οποία εξετάζονται συγκεκριμένοι τύποι κιονοκράνων, όπως τα «λυρόσχημα» και τα ιωνικά με συμφυή επιθήματα από τη συλλογή γλυπτών της 4^{ης} ΕΒΑ. Ακολουθούν τρεις μελέτες για την κεραμική, οι οποίες εξετάζουν σημαντικά ζητήματα της σύγχρονης έρευνας, προσφέροντας νέα στοιχεία για: α) την κυκλοφορία στο Αιγαίο συγκεκριμένων ειδών εισηγμένης, αλλά και τοπικής κεραμικής, β) την

---

¹ Για το ερευνητικό πρόγραμμα, βλ. Μ.Ι. Στεφανάκης - Ν. Ζάρρας - Ε. Παπαβασιλείου, «Η ύστερη αρχαιότητα στη Δωδεκάνησο: Παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Ρόδου. Μια ερευνητική συνεργασία του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου και της 4^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων», *ΔωδΧρ* 25 (2012), 162-180.

κυκλοφορία των κυπριακών λυχναριών στη Ρόδο και τις αλλαγές στις αγορές του Αιγαίου που επέφερε η ανάπτυξη των ροδιακών λυχναριών και γ) την τυπολογία και την παραγωγή των δωδεκανησιακών εργαστηρίων κεραμικής με αφορμή τα παραδείγματα που έχουν εντοπιστεί στην Κω. Η παλαιοχριστιανική Κάλυμνος είναι το θέμα της επόμενης μελέτης, στην οποία παρουσιάζονται τα νεότερα πορίσματα της έρευνας για τους παραθαλάσιους οικισμούς, τις βασιλικές, τις λουτρικές εγκαταστάσεις και τους τάφους και ο τόμος κλείνει με το άρθρο για τη νομισματική μαρτυρία στα Δωδεκάνησα από τον 4^ο μέχρι τον 7^ο αιώνα.

Η έκδοση των Πρακτικών πραγματοποιήθηκε χάρις στην οικονομική ενίσχυση της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου, που ενσαρκώνεται στο πρόσωπο του αρωγού σε αρκετές από τις αρχαιολογικές δραστηριότητες του Πανεπιστημίου Αιγαίου, μητροπολίτη Ρόδου κ. Κυρίλλου. Τον ευχαριστούμε θερμά. Ευχαριστούμε επίσης την προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανησου Δρ. Μαρία Μιχαηλίδου για τη στήριξή της, τόσο κατά τη διοργάνωση της Ημερίδας όσο και κατά τη διάρκεια επιμέλειας των Πρακτικών, καθώς και τη συνάδελφο αρχαιολόγο στην ίδια Εφορεία, Ελένη Παπαβασιλείου για τη συμμετοχή της στην οργάνωση της Ημερίδας. Ιδιαίτερος ευχαριστούμε τους συγγραφείς του τόμου για την ανταπόκρισή τους στην πρωτοβουλία μας να προχωρήσουμε στην έκδοση των Πρακτικών και για την άψογη συνεργασία μας σε όλο αυτό το διάστημα της προετοιμασίας της έκδοσης. Πολλές ευχαριστίες απευθύνονται, τέλος, στην Προϊσταμένη του Τμήματος Δημοσιευμάτων του ΤΑΠΑ, κα. Ελένη Κώτσου, η πολύτιμη εμπειρία της οποίας συνέβαλε κατά πολύ στην ολοκλήρωση της παρούσας έκδοσης.

Νεκτάριος Ζάρρας – Μανόλης Ι. Στεφανάκης

Περιλήψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti

Νικόλαος Γκιολές, Η αρχιτεκτονική εξέλιξη της Ύστερης Αρχαιότητας, ΕΥΛΙΜΕΝΗ ΣΕΙΡΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ 2 (2014), 21-31.

The architecture of Late Antiquity. Diocletian's (280-312) reforms included a complete restructuring of the system of governance, the "Tetrarchy". The new system left its unmistakable stamp on all aspects of Roman society and culture. The tetrarchic architecture has been seen as one of the clearest gauges of the social changes that took place at the time. An emphasis was placed on fortification and related architectural schemes. To the increased external threats against the empire, a growing need for better security was made manifest in the construction of walls around existing cities. The changes in the system of government arose a need for new imperial palaces in the new capital cities. This period witnessed a sharp increase in the construction of new fortified urban settlements, most of which were connected by a network of roman roads. New building methods found their way during this period: the use of carefully worked stone ashlar and the use of brick in vaulting.

Constantine I (305-337) and his successors follow the policy of their predecessors by reinforcing the *limes* and rebuilding the newly fortified cities. The most spectacular of Constantine's urban enterprises was the establishment of the new capital, Constantinople. Though the Christian Church became his principal beneficiary, he did not make a clear break with the pagan past. In Constantinople not only were the ancient pagan monuments allowed to stand, but new pagan structures were actually built. For a new capital of the Christian Roman Empire, the city had remarkably few churches, and an equally remarkably pagan appearance. The architectural patronage of Constantine and his successors was largely focused on secular building.

The fifth century was dominated by ecclesiastical building activity that affected major urban centers as well as the countryside. The Church, no doubt with state support, became by far the greatest builder during this period. The fifth century is a period of standardization of the ecclesiastical architecture. A distinctive category of building combining military with other functions made its appearance during this century.

In the sixth century the empire relived the moments of its greatest glory. Sixth-century architecture reveals a major shift in design experimentation. The single most challenging aspect of architecture was the introduction of domes into basilical churches. The greatest share of building activity belonged to the category of fortification architecture.

The prevalent form of building activity during the seventh and eighth centuries would seem to have been confined to rebuilding and adaptive work. Major new projects were rare, and when they did materialize they were located in the main urban centers. At the same time the territorial shrinking of the empire led to the depopulation of many –once important– urban centers, which were substantially destroyed and often abandoned.

Ιωάννης Βολανάκης, Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της νήσου Ρόδου – Νεότερα ευρήματα, ΕΥΛΙΜΕΝΗ ΣΕΙΡΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ 2 (2014), 33-40.

Die frühchristlichen Monumente der Insel Rhodes – neuere Funde. Die Zahl der bis heute bekannten frühchristlichen Monumente des Dodekanes beträgt um die zweihundertfünfzig (250), davon befinden sich über hundert auf der Insel Rhodos. Zukünftige Forschung wird sicherlich die Anzahl weiter ansteigen lassen.

In der Regel handelt es sich um dreischiffige Basiliken des einfachen hellenistischen Typus. Sie sind von großen Dimensionen, tragen eine Holzdecke, oft sind die Fußböden mit Mosaiken bedeckt und die Wände mit Malereien geschmückt. Eine dichte Besiedlung, wirtschaftliche, geistige, künstlerische und kulturelle Blüte bildeten die Voraussetzungen zur Entstehung dieser Monumente.

Während der Spätantike (4.-6. Jh. n. Chr.) bildeten die Inseln des Dodekanes eine Brücke zwischen Ost und West und auch Nord und Süd. Ebenfalls bestand eine enge Beziehung zwischen den Inseln des Dodekanes und Kleinasien.

Seit dem Ende des 6. Jhs. n. Chr. wurden diese Monumente allmählich zerstört, Erdbeben, Brände, Überschwemmungen, feindliche Einfälle, Bürgerkriege u.a. haben dazu beigetragen.

Bisher sind erst wenige dieser Monumente ausgegraben, systematisch erforscht und publiziert worden. Es ist aber wichtig, dass sie zunächst lokalisiert und bekannt werden, damit sie geschützt sind. Sie können in Zukunft ausgegraben und systematisch erforscht werden.

Παναγιώτα Ασημακοπούλου-Ατζακά, Τα ψηφιδωτά δάπεδα των νησιών του Αιγαίου, με έμφαση στα Δωδεκάνησα, κατά την Ύστερη Αρχαιότητα. Σχέσεις με τα ψηφιδωτά των προς Ανατολάς γειτονικών περιοχών, ΕΥΛΙΜΕΝΗ ΣΕΙΡΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ 2 (2014), 41-80.

I Mosaici pavimentali delle isole del Mar Egeo, con enfasi sul Dodecaneso, durante la tarda antichità. I rapporti con i mosaici delle regioni vicine ad est. La grande fioritura delle decorazioni pavimentali a mosaico nel Mediterraneo Orientale ha di conseguenza comportato la formazione graduale, dal IV secolo d.C. in poi, di una *koinè* artistica, espressa attraverso l'ampia diffusione e l'uso a lungo termine di certi modi di composizione, nonché la predilezione costante in un esteso, bensì concreto, repertorio tematico. I fattori principali che hanno confluato alla formazione di questa *koinè* artistica sono sia la ricca tradizione, già esistente dall'età romana imperiale, che i cambiamenti e le differenziazioni che inevitabilmente ha comportato la prevalenza del cristianesimo sull'iconografia dell'arte del suddetto periodo.

Queste tendenze artistiche generali sono da collegare con i grandi centri di produzione del periodo storico in esame, come per esempio la Siria e Costantinopoli. Partendo da questi centri importanti, si diffondevano in seguito, influenzando la produzione artistica nelle altre regioni dell'impero in misura maggiore o minore.

Dal IV secolo d.C. in poi, parallelamente alla formazione della *koinè* artistica, per effetto della circolazione delle botteghe di mosaicisti nelle diverse regioni del

Μεσογειακό Ανατολικό, έχει αρχίσει η δημιουργία ενός επαρχιακού ύφους με χαρακτηριστικά ομοιογενή.

Η γεωγραφική θέση των νησιών του Αιγαίου στο Μεσογειακό Ανατολικό έχει διευκολύνει την ελεύθερη διάδοση και εισροών, καθώς και την αλληλεπίδραση με τις γενικές καλλιτεχνικές τάσεις.

Η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται στα σχέδια των μωσαϊκών πλακιδίων που δημιουργήθηκαν στις επαρχιακές ζώνες του Αιγαίου - όχι μόνο μεταξύ τους αλλά και με τα μωσαϊκά των γειτονικών περιοχών. Μεταξύ των πιο σημαντικών για την μελέτη των κοινών χαρακτηριστικών είναι η εικονογραφία και η θέματα, ιδιαίτερα ο τρόπος σύνθεσης των θεμάτων, η χρήση ορισμένων σπάνιων θεμάτων που προέρχονται από τον γεωμετρικό και χρωματικό λεξιλόγιο.

Η παρούσα μελέτη δεν μπορεί ακόμα να φτάσει σε συγκεκριμένα συμπεράσματα λόγω του περιορισμένου αριθμού των μωσαϊκών που έχουν δημοσιευτεί. Η μελέτη και η οργάνωση αυτού του υλικού στο μέλλον θα μπορούσε να μας δώσει μια πιο καθαρή και ολοκληρωμένη εικόνα των σχέσεων και αλληλεπιδράσεων μεταξύ των μωσαϊκών των περιοχών που εξετάζονται.

Nektarios Zarras, Early byzantine mosaic pavements from the Chatziandreou Basilica («Great Basilica») in Rhodes, *ΕΥΛΙΜΕΝΗ ΣΕΙΡΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ* 2 (2014), 81-104.

Ψηφιδωτά δάπεδα από τη μεγάλη παλαιοχριστιανική βασιλική (οικ. Χατζηανδρέου) στη Ρόδο. Τα ψηφιδωτά δάπεδα της βασιλικής Χατζηανδρέου αποτελούν το μοναδικό γνωστό σύνολο ψηφιδωτών της Ρόδου, η μελέτη του οποίου στηρίζεται αποκλειστικά στο φωτογραφικό υλικό της 4^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Επίσης τμήμα ψηφιδωτού με γεωμετρικό διάκοσμο, που βρίσκεται σήμερα στον αύλειο χώρο της Παναγίας του Κάστρου, προέρχεται πιθανότατα από την ίδια βασιλική, καθώς ταυτίστηκε με βάση τη σύντομη περιγραφή του σε ημερολόγιο της ανασκαφής.

Σύμφωνα με το σύνολο των ανασκαφικών δεδομένων, ως γενικό συμπέρασμα προκύπτει ότι είναι δυνατόν να διακρίνουμε τρία διαφορετικά δάπεδα, δύο ψηφιδωτά και ένα από μαρμαροθέτημα, σε μεγάλη έκταση της βασιλικής. Στο νότιο τμήμα διατηρείται μικρό τμήμα της πρώτης φάσης των ψηφιδωτών που έχει χρονολογηθεί στα μέσα περίπου του 5^{ου} αιώνα, ενώ στο μεγαλύτερο μέρος ο νότιος διάκοσμος με ψηφιδωτά της δεύτερης φάσης, στην οποία πιθανότατα ανήκουν και ορισμένα ψηφιδωτά στα νότια του νότιου τμήματος και στο νότιο κλίτος. Δυστυχώς, ο περιορισμένος αριθμός των ανασκαφικών δεδομένων, που οφείλεται στην έλλειψη σαφών χρονολογικών ενδείξεων των στρωμάτων βάσει νομισματικών μαρτυριών, λόγω και της ισχυρής διατάραξης που παρουσιάζουν, δεν επιτρέπει την ένταξη του συνόλου των ψηφιδωτών με ασφάλεια στην οικοδομική ιστορία του μνημείου, αλλά ούτε και την ακριβή χρονολόγησή τους. Με επιφύλαξη, λοιπόν, προτείνεται ότι η δεύτερη φάση των ψηφιδωτών θα μπορούσε να συνδεθεί με τον ισχυρό και καταστροφικό σεισμό του 515/16. Η άποψη αυτή ενισχύεται από ανασκαφικά δεδομένα που προκύπτουν από τα ημερολόγια της ανασκαφής.

Για ορισμένα μόνο από το σύνολο των ψηφιδωτών, που παρουσιάζουν στενές τεχνοτροπικές ομοιότητες και κοινή αντίληψη στην οργάνωση των συνθέσεων, είναι δυνατόν να ομαδοποιηθούν και να χρονολογηθούν. Η στενή σχέση ανάμεσα στα ψηφιδωτά του δεύτερου στρώματος του νάρθηκα και του πρώτου στρώματος του νότιου εγκάρσιου κλίτους είναι εμφανής στην εικονογραφία, την τεχνοτροπία και γενικότερα στην καλλιτεχνική αντίληψη. Χαρακτηριστικά αυτής της αντίληψης, που κυριαρχεί στα παραπάνω ψηφιδωτά, είναι η πυκνότητα στην διάταξη των θεμάτων σε συνεχόμενη επιφάνεια και η ποικιλία στα θέματα γεμίσματος με σύνθετα γεωμετρικά σχήματα που απαρτίζουν τις ψηφιδωτές συνθέσεις, με αποτέλεσμα να δημιουργούν ένα είδος τάπητα. Για τους παραπάνω λόγους θα πρέπει να ενταχθούν στην ίδια φάση του 6^{ου} αιώνα και πιθανότατα να αποδοθούν στο ίδιο εργαστήριο.

Τα ψηφιδωτά δάπεδα της βασιλικής Χατζηανδρέου, αν και δεν σώζονται στο σύνολό τους, παρέχουν σημαντικά στοιχεία, διότι αναδεικνύουν ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα του συγκεκριμένου είδους τέχνης στον γεωγραφικό χώρο της Δωδεκανήσου, που μας επιτρέπουν να τα ερμηνεύσουμε και να τα εντάξουμε στην καλλιτεχνική παραγωγή της ανατολικής Μεσογείου. Το αυστηρά γεωμετρικό θεματολόγιο του διακόσμου εντάσσει τα ψηφιδωτά της μεγάλης βασιλικής της Ρόδου στην κοινή καλλιτεχνική παράδοση των ρωμαϊκών χρόνων που μεταφέρεται στα μεγάλα καλλιτεχνικά κέντρα της Μεσογείου. Έτσι, η Ρόδος, αν και δεν ανήκει στα μεγάλα αυτά κέντρα παραγωγής, λόγω της προνομιακής γεωγραφικής θέσης της είχε τη δυνατότητα να ακολουθεί τις τρέχουσες καλλιτεχνικές εξελίξεις μέσα από την δράση των τοπικών εργαστηρίων, στα οποία οφείλονται και τα ψηφιδωτά της βασιλικής Χατζηανδρέου, που αφομοιώνουν ποικίλες επιδράσεις. Μέσα από τη μελέτη των εικονογραφικών μοτίβων, ορισμένα από τα οποία είναι χαρακτηριστικά για τη σπανιότητά τους, καταδεικνύεται η σημασία των τοπικών συνεργειών που βρίσκονται σε διαρκή καλλιτεχνική εγρήγορση εμπλουτίζοντας το ρεπερτόριό τους με ασυνήθιστα θέματα, που αντλούν από σημαντικά καλλιτεχνικά κέντρα και τα οποία προσδίδουν στα έργα τους ζωντάνια και διάθεση για αναζήτηση του διαφορετικού. Με τον τρόπο αυτό οι ψηφιδωτές της μεγάλης βασιλικής στη Ρόδο συμβάλλουν σημαντικά στην ανάπτυξη της τοπικής παραγωγής, που μπορεί να μην διακρίνεται τόσο για το υψηλό επίπεδο τεχνικής στην απόδοση των θεμάτων, αλλά αναδεικνύει τις ανησυχίες και εν τέλει την ίδια την καλλιτεχνική προσωπικότητα των δημιουργών της.

Ελένη Παπαβασιλείου, Γενικές παρατηρήσεις για τη γλυπτική στη Ρόδο κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο: τύποι κιονοκράνων, *ΕΥΛΙΜΕΝΗ ΣΕΙΡΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ* 2 (2014), 105-126.

General observations on sculpture in Rhodes during the early Christian period: Types of Capitals. In the Early Christian period (4th-6th c.) Rhodes emerged as an important ecclesiastical and cultural centre. This succeeded a prosperous Hellenistic city and its harbour remained a naval and commercial nexus, as an intermediate stop between the commercial cities of the eastern Mediterranean and Constantinople. This eminent position was reflected on the substantial number of these imposing monuments typical of the period, the basilicas, which were embellished with remarkable architectural elements (columns, capitals, imposts, mullions) and rich

interior furnishings (sanctuary screens, ambos, altars). Of the numerous such sculptured elements those best preserved were reused in the restoration of the Grand Masters' Palace, while the rest were collected in specially designated areas in the Archaeological Service compound for safekeeping.

The scope of the present paper will be limited to the concise presentation of the types of capital encountered on Rhodes. These are the Corinthian with its variants («lyre» capital, bipartite, Theodosian) and Ionic impost capital. Statistically, relying on the data gathered so far, Ionic impost capitals outnumber Corinthian «lyre» capitals, a proportion evident in the other Dodecanese Islands.

The capitals were mostly cut in local stone encountered in the Lardos («Lartian stone» and a purple stone with grey, yellow or white veins) and Kamiros area (pale pink with greyish or whitish stains). Many are carved in greyish marble probably derived from Kos or the quarries of the Anatolian interior, a provenance that cannot be ascertained without laboratory analysis. Finally, several pieces have been carved in Proconnesan marble; mostly bases, columns and some Corinthian «lyre» capitals, imported to Rhodes already partly worked, but finished there.

In a few of these pieces the name of the donor has survived, as is the cases of the Ionic impost capitals at the Virgin Katholiki at the village of Afandou, the tectonic capital with the Eutropius monogram from the basilica of Kalathos and the columns of the basilica at Plemmyri.

Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου, Θαλάσσιοι δρόμοι στο Αιγαίο κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο: η μαρτυρία της κεραμικής, ΕΥΛΙΜΕΝΗ ΣΕΙΡΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ 2 (2014), 127-152.

The sea routes in the Aegean during the Early Byzantine period: the ceramic evidence. In the recent years there has been an important increase in archaeological studies dealing with Early Byzantine pottery. The identification of local productions, imports, and rarely of pottery workshops led to a better understanding of the organization of trade and exchange relationships as well as the network of the sea routes in the Aegean.

In the present study are examined certain classes of imported and local pottery dating from the end of the 6th to the 8th century. More specifically, the focus is on good quality vessels with red slip (Late Roman terra sigillata), late examples of cooking pots, early examples of glazed vessels from Constantinople, and amphorae. The study of ceramics produced during the 7th or even the early 8th century or of new types emerging at the time leads to a better acquaintance with the Middle Ages of Byzantium and allows a closer look into the sea routes.

The integrated study of archaeological data and historical sources indicates the importance of the coastal and island settlements for the sea trade and the communication with the byzantine territories in the west during the 7th century. Moreover, it stresses the effort of the central administration to reinforce and protect the islands during the 8th century in order to deal effectively with the Arab menace.

Angeliki Katsioti, The circulation of cypriot lamps in Late Roman – Early Byzantine Rhodes, Greece, *ΕΥΛΙΜΕΝΗ ΣΕΙΡΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ* 2 (2014), 153-165.

Η διακίνηση των λυχναριών κυπριακής παραγωγής στην υστερορωμαϊκή-πρωτοβυζαντινή Ρόδο. Από τον 3^ο αιώνα περίπου και μετά, οι εισαγωγές λυχναριών από ακμάζοντα κέντρα, όπως η Κόρινθος και η Αθήνα, δίνουν το έναυσμα στα κυπριακά εργαστήρια να επιδοθούν με σχετική επιτυχία στην αντιγραφή τους. Κάποιες από αυτές τις μιμήσεις, ανάμεσά τους και έργα επώνυμων κυπρίων λυχνοποιών, φτάνουν στη Ρόδο.

Οι μελέτες της Oziol και του Bailey κυρίως, με αφορμή τις συλλογές λυχναριών στα μουσεία της Κύπρου και στο Βρετανικό, προσδιόρισαν την κυπριακή παραγωγή του 3^{ου}-4^{ου} αιώνα, την οποία υποδηλώνουν κυρίως το χρώμα του πηλού, το μικρότερο γενικά μέγεθος των λυχναριών σε σχέση με τα πρότυπα που αντιγράφουν και το λεπτό πάχος των τοιχωμάτων του σώματος.

Στην παρούσα μελέτη παρουσιάζονται ενδεικτικά λυχνάρια των τύπων Vessberg 16, 18 και 20, θεματολογία όπως αυτή από τον κόσμο των θεμάτων και υπογραφές των ΜΑΡΚΟΥ, ΠΛΑΤΩΝΟΣ, ΕΛΠΙΣΤΟΥ, ΑΡΧΕΠΟΛΙΔΟΣ, ΕΡΜΙΑΝΟΥ, ΕΥΤΗΧΗΤΟΥ.

Η κυπριακή παραγωγή πέτυχε να διαφοροποιήσει σε ένα βαθμό τα προϊόντα της. Ως εκ τούτου, η άποψη ότι ο αριθμός των θεμάτων είναι αξιοσημείωτα περιορισμένος θα πρέπει εν μέρει να αναθεωρηθεί. Ενώ στη διάρκεια του 3^{ου} αιώνα τα κυπριακά λυχνάρια κυριαρχούν στην αγορά της Ρόδου, από τις αρχές του 4^{ου} αιώνα και μετά οι εισαγωγές βαίνουν εντυπωσιακά μειούμενες, με ταυτόχρονη αυξημένη παρουσία των αττικών στο νησί. Φαίνεται ότι τα εύθρυπτα και εύθραυστα κυπριακά λυχνάρια δύσκολα θα μπορούσαν να ανταγωνιστούν τα βαριά, ανθεκτικά και αρκετά ελκυστικά αττικά, που κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αιώνα κυριαρχούν στις αγορές και όχι μόνο της Ρόδου. Μολονότι τα κυπριακά λυχνάρια δεν εξαφανίζονται, το ποσοστό τους στη συνέχεια παραμένει ελάχιστο. Θα πρέπει ασφαλώς να συνυπολογιστεί το γεγονός ότι από τον 5^ο αιώνα και μετά η κυπριακή παραγωγή λυχναριών ποσοτικά και ποιοτικά βρίσκεται σε ύφεση. Θα υποθέταμε συνεπώς ότι, τα οψιμότερα κυπριακά λυχνάρια, σε αντίθεση με άλλους τύπους της κυπριακής παραγωγής, αποτελούν μάλλον τυχαίες ελεύσεις στην Ρόδο.

Η μελλοντική προσέγγιση της υπόλοιπης κεραμικής της περιόδου αυτής στη Ρόδο, δηλαδή από τον 3^ο αιώνα και μετά, πιθανώς να καταδείξει αυτό που υποστηρίζουμε με βάση προσωπικές παρατηρήσεις, αλλά δεν είναι δυνατόν, λόγω της φύσης και του όγκου της επιτραπέζιας κεραμικής, να πραγματοποιούμε εκτενέστερα: Δεδομένου ότι οι θαλάσσιοι δρόμοι Ρόδου-Κύπρου παραμένουν πολυσύχναστοι μέχρι τα μέσα περίπου του 7^{ου} αιώνα, η μείωση των εισαγωγών των κυπριακών λυχναριών δεν οφείλεται μάλλον σε διακοπή ή σε συρρίκνωση των εμπορικών σχέσεων μεταξύ των δύο νησιών, εφόσον η παρουσία της κυπριακής κεραμικής στη Ρόδο δεν είναι αμελητέα. Τούτο σημαίνει ότι θα πρέπει να αποσυνδεθεί το εμπόριο των λυχναριών από αυτό της επιτραπέζιας κεραμικής. Η αιτία δεν είναι πάντοτε ευδιάκριτη και η προτίμηση σε κάποιους συγκεκριμένους τύπους δημιουργεί συρμούς, ενώ και ο οικονομικός παράγοντας δεν είναι ευκαταφρόνητος. Τα συμπεράσματα αυτά, εφόσον επιβεβαιωθούν, δεν είναι απαραίτητο να ισχύουν και στα υπόλοιπα νησιά, στα οποία,

πλην της Κω, οι ανασκαφές, συνεπώς και το υλικό που προσφέρεται για μελέτη, είναι λιγοστό. Οι διαφοροποιήσεις πράγματι υπάρχουν: ας σημειωθεί επί παραδείγματι, ότι κυπριακά λυχνάρια του 7^{ου}-8^{ου} αιώνα, του τύπου Vessberg 19, ενώ εντοπίζονται στην Κάλυμνο και στη Λέρο, στην πόλη της Ρόδου δεν φαίνεται να είναι γνωστά. Η μελέτη του υλικού που έρχεται στο φως από τις συνεχώς διενεργούμενες ανασκαφές, ευελπιστούμε ότι θα αποσαφηνίσει περισσότερο τυπολογικά και χρονολογικά ζητήματα.

Σοφία Ντιντιούμη, Εργαστήρια κεραμικής στα Δωδεκάνησα κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο: το παράδειγμα της Κω, ΕΥΛΙΜΕΝΗ ΣΕΙΡΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ 2 (2014), 167-188.

Pottery workshops in the Dodecanese during the early Byzantine period: the example of Cos island. In the last decades pottery workshops have been discovered in the islands of the Dodecanese, in Cos, Carpathos and Leipsoi, dated from the middle of the 6th to the 7th and 8th centuries AD. The workshops in Cos are situated in the countryside and near the seashore; various types of kilns were excavated that produced mainly commercial amphorae (LRA3 B2 and B4, *imitation* of LRA1 and Ephesus 56, *Globular Byzantine* amphorae), common pottery, lamps and also mudbricks. The workshop of Leipsoi, dated in the transitional period of the Byzantine Empire (8th century), produced imitation LRA1 amphorae. In Carpathos there are indications for the production of imitation Cretan amphorae in the 7th century. In the «capital» of the islands, Rhodes, there is no kiln excavated or published, although evidence exists for local production. Thus we can argue that during the 7th and 8th centuries the islands were part of the commercial routes of the east Aegean, providing the capital and the army with wine, olive oil and *garum*.

Μιχάλης Κουτελλάς, Παλαιοχριστιανική Κάλυμνος, ΕΥΛΙΜΕΝΗ ΣΕΙΡΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ 2 (2014), 189-216.

Early Christian Kalymnos. The Early Christian period was a heyday for Kalymnos, due to the prevailing peaceful conditions and its geographical location in proximity to routes of maritime trade.

The settlements of this period in the areas of Vathys, Stimenia, Kantouni, Emporios, Skalia, in the intermediate area of Kalymnos – Telendos, were close to the sea, which served the needs of trade, fishing and transport. These settlements were extensive, without any specific urban plan. The most important of them are located at the harbor of Vathys on Kalymnos and at the eastern coast of Telendos. Economic and commercial activities were concentrated and developed within the settlements. These were mainly agriculture, stock raising, fishing and trade. Produce –wine, olive oil, salted meat and fish, fruits and nuts– were transported in amphorae and pithoi. Table vessels and lamps were imported from the major centres of production and harbours of the period, in Asia Minor, North Africa and Cyprus. Mercantile transactions were facilitated by the use of coinage.

After the establishment of Christianity as the official religion of the Roman Empire, several churches of large dimensions, in the type of the basilica, were built on Kalymnos during the fifth and sixth centuries. The sanctuary of Apollo Dalios was destroyed and on its site the «three-aisled» basilicas of Christ of Jerusalem and the Holy Wisdom, which was triconch, were erected. At Emporios of Kalymnos and on the east coast of Telendos there are ruins of bathhouses. The principal type of Early Christian grave on Kalymnos is with vaulted roof and above ground. The built constructions preserved on the roofs of some early mortuary monuments are associated with banquets for the dead (*nekrodeipna*). Vaulted built tombs exist above ground at Vothyni, in the Vathys valley, as well as at the locality Pefki on Telendos.

A watershed in the historical course of the island was the catastrophic earthquake in the mid-sixth century (554). However, despite the extensive destructions, the churches were repaired and the settlements continued in use. From the mid-seventh century, due to the Arab incursions, most of the coastal settlements were abandoned and the inhabitants founded fortified settlements in the mountainous interior, such as Aghios Constantinos, Galatiani and Castelli.

Άννα-Μαρία Κάσδαγλη, Το νόμισμα στα Δωδεκάνησα από τον 4^ο έως τον 7^ο αιώνα, ΕΥΛΙΜΕΝΗ ΣΕΙΡΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ 2 (2014), 217-222.

Coins in the Dodecanese Islands from the 4th to the 7th century A.D. The coins which circulated in the Dodecanese Islands from the 4th to the 7th century inclusive, also known as the Early Christian period, were produced by Late Roman mints; they are presented as an element of the social and political history of a particularly disturbed but fascinating era, marked by the dearth of written sources but awash with archaeological evidence which often startles with its sophistication. This is a period of political and social upheavals, when the spread of Christianity went hand-in-hand with the decline of the ancient world, while new social and administrative structures gradually became dominant.

The history of the coinage follows developments at two different levels: that of the gold, a basic tool of government which remained remarkably stable, and that of base-metal issues, which underwent drastic transformations and reflect more accurately the daily realities of a society concealed behind the façade of imperial majesty. Information on the gold coinage is based on broader studies dealing with the development and operation of Late Roman coinage and finance, while that on the petty coinage comes mostly from the excavation of local sites. Understanding the role of the gold coinage is necessary for the proper assessment of imperial policy, while copper coins provide us with valuable insights on matters of local significance and the daily life of the common man, to some degree making up for the silence of the written sources.

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ

Ως Ύστερη Αρχαιότητα χαρακτηρίζεται συμβατικά η περίοδος από τις αρχές του 4^{ου} μέχρι τα μέσα του 7^{ου} αιώνα που αρχίζει η επέκταση των Αράβων¹. Πρόκειται για μια αποφασιστική καμπή στην ιστορία της μεσογειακής λεκάνης που γεφυρώνει τον αρχαίο ελληνορωμαϊκό κόσμο με τον μεσαιωνικό. Είναι η εποχή της επικράτησης του Χριστιανισμού και της σταδιακής υποχώρησης της εθνικής θρησκείας. Νέες ιδεολογικές και πολιτικές απόψεις σταδιακά επικρατούν και έχουν άμεση επίδραση στον υλικό πολιτισμό και τη διάρθρωση της κρατικής μηχανής και της κοινωνίας.

Οι αλλαγές αρχίζουν να διαφαίνονται στη διάρκεια του 3^{ου} αιώνα. Μια από τις πλέον ταραχώδεις περιόδους της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, που η πολιτική και οικονομική κρίση απειλώς με ολοκληρωτική κατάρρευση². Την κατάσταση έσωσαν οι τολμηρές μεταρρυθμίσεις του διοικητικού συστήματος του αυτοκράτορα Διοκλητιανού (284-305), ο οποίος ίδρυσε το 293 την πρώτη Τετραρχία, δηλαδή τη διοικητική κατανομή της εξουσίας της αυτοκρατορίας σε τέσσερα τμήματα, με επί κεφαλής διαφορετικό ηγεμόνα, δύο αυγούστους και δύο καίσαρες, όπου η νομοθεσία είναι ενιαία και ισχύει για ολόκληρη τη Ρωμαϊκή επικράτεια³. Το διοικητικό αυτό σύστημα, αν και βραχύβιο, άφησε την καθοριστική σφραγίδα του στην κοινωνία και τον πολιτισμό.

Η αρχιτεκτονική της εποχής της Τετραρχίας έχει χαρακτηριστεί ως το πλέον σαφές κριτήριο για τις κοινωνικές αλλαγές της εποχής και η καλύτερη προβολή του νεωτερικού πνεύματος της καινούργιας εποχής που ανατέλλει στις αρχές του 4^{ου} αιώνα⁴. Η σημασία που δόθηκε από την Τετραρχία στον στρατό και την αναδιοργάνωσή του επηρέασε άμεσα την αρχιτεκτονική. Ιδιαίτερα μεγάλη έμφαση δόθηκε στην οχυρωματική αρχιτεκτονική και τα συναφή έργα. Η οχύρωση των πόλεων αποτέλεσε μια από τις κυριότερες φροντίδες, για να αντιμετωπισθούν οι βαρβαρικές απειλές που συνεχώς εντεινόνται. Τούτο είχε αρχίσει ήδη πριν την Τετραρχία, εντείνεται όμως και συστηματοποιείται τώρα. Παλαιές οχυρώσεις επισκευάζονται και ενισχύονται ή

¹ A. Cameron, *Η Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία* (μτφρ. Ι. Κράλη), Αθήνα 2000, 19-20.

² Στο ίδιο, 23 κ.ε.· M. Christol, *L'empire romain du IIIe siècle: histoire politique 193-325 après J.-C.*, Paris 1997· Br. Bleckmann, «Die Reichskrise des 3. Jahrhunderts», στο A. Demandt - J. Engemann (επιμ.), *Konstantin der Grosse, Ausstellungskatalog*, Trier, Mainz 2007, 46-47.

³ S. Williams, *Diocletian and the Roman Recovery*, New York 1985· F. Colb, «Chronologie und Ideologie der Tetrarchie», *AnTard* 3 (1995), 21-31· Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία, Α', 324-610*, Θεσσαλονίκη 1993, 106 (στο εξής: *Βυζαντινή Ιστορία*).

⁴ P. L'Orange, *Art and Social Change in the Late Roman Empire*, Princeton 1965.

κτιζονται εξ ολοκλήρου νέες⁵. Η αλλαγή του διοικητικού συστήματος οδήγησε στη δημιουργία νέων ανακτορικών συγκροτημάτων στις νέες πρωτεύουσες⁶. Παράλληλα παρατηρείται, κυρίως στον χώρο των Βαλκανίων, αύξηση της ίδρυσης νέων αστικών οικισμών, μεγάλων ή μικρών⁷. Αυτοί οι οχυρωμένοι οικισμοί δεν βρίσκονται συνήθως, όπως παλαιότερα κοντά στη θάλασσα, αλλά οι περισσότεροι από αυτούς ιδρύονται στην ενδοχώρα, κοντά στους μεγάλους οδικούς άξονες. Σημαντική ήταν η εξέλιξη της οικοδομικής τεχνικής, η ευρύτετη χρήση της πλινθοδομής και των θολωτών ή τρουλαίων κατασκευών, καθώς και η ιδιαίτερα φροντισμένη ισοδομική τοιχοποιία⁸.

Η εμφάνιση στο πολιτικό προσκήνιο της αυτοκρατορίας του Μεγάλου Κωνσταντίνου (306-337)⁹, νόθου γιου ενός των πρώτων τετραρχών, του Κωνσταντίου Χλωρού¹⁰, οδήγησε στη διάλυση της Τετραρχίας και επάνοδο στο παλιό διοικητικό σύστημα του ενός αυτοκράτορα, μετά την ήττα του Λικινίου στη Χρυσούπολη της Βιθυνίας το 324¹¹. Ο Κωνσταντίνος συνέχισε εν πολλοίς την αμυντική πολιτική της Τετραρχίας, γιατί αντιμετώπιζε τα ίδια προβλήματα, τις βαρβαρικές απειλές και την ανασφάλεια που υπήρχε στο εσωτερικό και το εξωτερικό της αυτοκρατορίας, που την απειλούσαν με διάλυση. Έτσι, συνέχισε την ενίσχυση της οχύρωσης των συνόρων και των πόλεων και το σημαντικότερο, διαβλέποντας την αυξανόμενη πολιτική και στρατιωτική σημασία της Ανατολής, αποφάσισε τη μεταφορά της πρωτεύουσας της αυτοκρατορίας στα σύνορα Ευρώπης και Ασίας, στον Βόσπορο, και ίδρυσε την Κωνσταντινούπολη το 330¹². Το σημαντικότερο επίτευγμα όμως του αυτοκράτορα, εντελώς διαφορετικό από αυτό των προκατόχων του, ήταν η στάση του απέναντι στον Χριστιανισμό, τον οποίο αναγνώρισε επίσημα ως ισότιμη με τις άλλες θρησκείες της αυτοκρατορίας με το διάταγμα των Μεδιολάνων του 313¹³. Μια πολιτική πράξη εντελώς αντίθετη από αυτή των προκατόχων του, που επιχειρήσαν να αντιμετωπίσουν τη διάδοση του Χριστιανισμού με τη βία. Έτσι, αρχίζει η καθαρά χριστιανική αρχιτεκτονική. Αλλά από αυτή την οικοδομική δραστηριότητα του Κωνσταντίνου και των αμέσων διαδόχων του ελάχιστα έχουν διασωθεί. Τα πλείστα των κτισμάτων αυτών καταστράφηκαν από σεισμούς και

⁵ Cameron, ό.π., 57-68· M. Reddé, «Dioclétien et les fortifications militaires de l'antiquité tardive: quelques considérations de méthode», *AnTard* 3 (1995), 91-125.

⁶ E. Miller, *The Emperor in the Roman World, 31 BC-AD 337*, Ithaca 1977, κεφ. 2^ο. Sl. Ćurčić, «Late Antique Palaces: The Meaning of Urban Context», *ArtOr* 23 (1994), 67-90.

⁷ Sl. Ćurčić, *Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent*, Princeton 2010, 15 κ.ε. (στο εξής: *Architecture in the Balkans*).

⁸ Στο ίδιο, 40-42· E.B. Smith, *The Dome: A Study in the History of Ideas*, Princeton 1971, κεφ. II· I.J.B. Ward-Perkins, *Roman Imperial Architecture*, Harmondsworth 1981, 453-454.

⁹ N. Lenski (επιμ.), *Age of Constantine*, Cambridge 2006.

¹⁰ Ch. Walter, *The Iconography of Constantine the Great, Emperor and Saint with Associated Studies*, Leiden 2006, 3· A. Demandt, «Konstantin der Grosse in seiner Zeit», στο A. Demandt - J. Engemann (επιμ.), *Konstantin der Grosse, Ausstellungskatalog*, Trier, Mainz 2007, 74.

¹¹ J.L. Teall, «The Age of Constantine: Change and Continuity in Administration and Economy», *DOP* 21 (1967), 1-36· Cameron, ό.π. (σημ. 1), 91-93· G. Dagron, *Η γέννηση μιᾶς πρωτεύουσας. Η Κωνσταντινούπολη καὶ οἱ θεομοὶ τῆς 330-451* (μτφρ. Μ. Λουκάκη), Αθήνα 2000, 31-32.

¹² Dagron, ό.π., 33 κ.ε.· R. Krautheimer, *The Three Christian Capitals: Topography and Politics*, Berkley 1983· C. Mango, *Le développement urbain de Constantinople, IVe-VIe siècles*, Paris 1985· S. Bassett, *The Urban Image of Late Antique Constantinople*, Cambridge 2004· Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Τοπογραφία*, 138-141.

¹³ Χριστοφιλοπούλου, ό.π., 130 κ.ε.· A. Cameron, «Constantine and the Peace of the Church», *Cambridge History of Christianity, I: Origins to Constantine*, Cambridge 2006, 530-551.

πυρκαγιές και κυρίως, όσον αφορά στα εκκλησιαστικά κτήρια αντικαταστάθηκαν με νέα κτήρια από την εποχή του Μεγάλου Θεοδοσίου, από τα τέλη του 4^{ου} αιώνα και εξής, όταν ο Χριστιανισμός κατέστη η επίσημη θρησκεία της αυτοκρατορίας¹⁴. Εκτός αυτού τα καθαρά χριστιανικού, θρησκευτικού χαρακτήρα κτήρια του 4^{ου} αιώνα είναι σχετικά λίγα.

Η οικοδομική δραστηριότητα του Μεγάλου Κωνσταντίνου και των διαδόχων του επικεντρώθηκε κυρίως στην κοσμική αρχιτεκτονική, κυρίως σε οχυρωματικά έργα, παλάτια και επαύλεις¹⁵. Τούτο φαίνεται πολύ καλά στην ίδια τη νέα πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, την Κωνσταντινούπολη, όπου, αν και ο αυτοκράτορας στήριζε τον Χριστιανισμό, κτίστηκαν με σχετική ασφάλεια μόνον τέσσερεις εκκλησίες¹⁶ και παράλληλα ανιδρύθηκαν εθνικά ιερά¹⁷. Έτσι, διασφαλιζόταν η ειρήνη που επήλθε στην αυτοκρατορία μετά το διάταγμα της ανεξιθρησκείας. Το μεγαλύτερο μέρος του οικοδομικού προγράμματος του αυτοκράτορα στη νέα πρωτεύουσα αφορούσε, όπως ήταν φυσικό, έργα κοσμικού χαρακτήρα που θα εξυπηρετούσαν τις διοικητικές και κοινωνικές ανάγκες της νέας πρωτεύουσας¹⁸.

Την εποχή αυτή παρατηρείται στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική η μετάβαση από την οικιακή αρχιτεκτονική στην καθαρά εκκλησιαστική. Δηλαδή από τα ελληνιστικού τύπου σπίτια, που αποτελούνταν από μια εσωτερική αυλή και γύρω δωμάτια και όπου συγκεντρώνονταν οι χριστιανοί κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες για να λατρεύσουν τον Θεό τους, στις βασιλικές, τα επιμήκη μεγάλων διαστάσεων πολύστυλα κτήρια. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της μετάβασης αυτής αποτελεί το συγκρότημα στην Ακυληία στην βορειο-ανατολική Ιταλία, το οποίο κτίστηκε αμέσως μετά το διάταγμα της ανεξιθρησκείας του 313¹⁹. Αποτελείται από δύο παράλληλους ορθογώνιους τρίκλιτους χώρους που ενώνονται με έναν εγκάρσιο και μεταξύ τους υπάρχει αυλή. Από τους χώρους αυτούς μόνον ο νότιος χρησίμευε ως εκκλησία και έχει τις απαραίτητες λειτουργικές κατασκευές, ιερό βήμα με επισκοπικό θρόνο και υποτυπώδες σύνθρονο. Το δάπεδό του κοσμεύεται με μωσαϊκά με έντονο στο θεματολόγιό τους τον θριαμβικό και δογματικό χαρακτήρα.

Μεγάλες βασιλικές ή περικεντρα κτήρια με αυτοκρατορική χορηγία κτίζονται σε πολλές πόλεις της αυτοκρατορίας, κυρίως στη Ρώμη, τους Τρεβήρους, την Αντιόχεια, την Κωνσταντινούπολη και στους Αγίους Τόπους²⁰. Στην Παλαιστίνη αναδείχθηκαν οι χώροι

¹⁴ Čurčić, *Architecture in the Balkans*, 63, 66.

¹⁵ Στο ίδιο, 63 κ.ε., 66· L. Mulvin, *Late Roman Villas in the Danube-Balkan Region*, Oxford 2002.

¹⁶ Η Αγία Ειρήνη, οι Άγιοι Απόστολοι, ο Άγιος Μώκιος και ο Άγιος Ακάκιος. Η Αγία Σοφία μπορεί να άρχισε να κτίζεται επί Μ. Κωνσταντίνου, εγκαινιάστηκε όμως το 360 επί Κωνσταντίου Β΄ (C. Mango, *Le développement urbain de Constantinople*, ό.π., 35-36· Dagron, ό.π. (σημ. 11), 442-457, όπου και συζήτηση για άλλους ναούς που αποδίδονται από μεταγενέστερες πηγές στον Μ. Κωνσταντίνο)· F.A. Bauer, «Konstantinopel-Kaiserresidenz und künftige Hauptstadt», στο A. Demandt - J. Engemann (επιμ.), *Konstantin der Grosse, Ausstellungskatalog, Trier, Mainz* 2007, 169.

¹⁷ Της Ρέας-Κυβέλης και της Τύχης Ανθούσας (Ζώσιμος, *Ιστορία Νέα*, 2,31.2, έκδ. F. Paschoud, *Zosime. Histoire Nouvelle. I: Livres I-II*, Paris 2000, 243-244). Βλ. επίσης, Dagron, ό.π., 425-427.

¹⁸ F.A. Bauer, *Stadt, Platz und Denkmal in der Spätantike. Untersuchungen zur Ausstattung des öffentlichen Raums in den spätantiken Städten Rom, Konstantinople und Ephesos*, Mainz 1996, 143-268.

¹⁹ R. Krautheimer, *Παλατιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική* (μτφρ. Φ. Μαλλούχου-Τουφάνου), Αθήνα 1991, 55-58· Α.Κ. Ορλάνδος, *Ἡ Ξυλόστεγος Παλατιοχριστιανική Βασιλική τῆς Μεσογειακῆς Λεκάνης*, Αθήνα 1952, 22-25· H. Kähler, *Die spätantiken Bauten unter dem Dom von Aquileia*, Saarbrücken 1957.

²⁰ H. Brandenburg, *Die frühchristlichen Kirchen Roms von 4. bis zum 7. Jahrhundert. Der Beginn der abendländischen Kirchenbaukunst*, Milano 2004, 16 κ.ε.· R. Holloway, *Constantine and Rome*, New Haven-

που συνδέονται με τη ζωή του Χριστού. Εδώ σώζονται αρκετά τμήματα από το κωνσταντινέιο κτήριο στην πεντάκλιτη Βασιλική της Γεννήσεως στη Βηθλεέμ, που κτίστηκε γύρω στο 333²¹.

Οι περισσότερες από τις κωνσταντινείες χριστιανικές βασιλικές χαρακτηρίζονται για τις μεγάλες και επιβλητικές διαστάσεις τους και είναι κατά κανόνα πεντάκλιτες. Τα κτήρια αυτά προβάλλουν τη νέα, επίσημη πλέον θέση της Εκκλησίας μέσα στην Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, που είναι ισότιμη με τις παλαιότερες θρησκείες της χώρας και εξυπηρετούν, εκτός από τις λειτουργικές ανάγκες της ραγδαία αυξανόμενης χριστιανικής κοινότητας, και πολιτικές σκοπιμότητες²². Προβάλλεται με τα επιβλητικά αυτά κτήρια, που συναγωνίζονται σε μέγεθος και πολυτέλεια τα εθνικά ιερά, η νέα θρησκεία, που όλο και μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού ασπάζεται και την οποία στηρίζει για πολιτικές σκοπιμότητες ο αυτοκράτορας. Τα κτήρια αυτά θα αποτελέσουν συμβολικά πρότυπα, παραδείγματα προς μίμηση για τα μεταγενέστερα. Γενικά όμως ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός των κτηρίων του 4^{ου} αιώνα δεν γνωρίζει κανόνες. Χαρακτηρίζεται από εντυπωσιακή ποικιλία μορφών και υλικών²³.

Τον 5^ο αιώνα συνεχίζεται αμείωτη η αρχιτεκτονική δραστηριότητα της προηγούμενης περιόδου, ο γενικός χαρακτήρας της όμως τώρα αλλάζει σε πολύ μεγάλο ποσοστό. Η μεγάλη έμφαση που δόθηκε στην οχυρωματική αρχιτεκτονική των συνόρων από την εποχή της Τετραρχίας και συνεχίστηκε στο μεγαλύτερο μέρος του 4^{ου} αιώνα δίνει σταδιακά τη θέση της σε άλλες προτεραιότητες²⁴. Η πολιτική της ενίσχυσης της οχύρωσης των συνόρων (*limes*), που κυριαρχούσε την προηγούμενη περίοδο και αποσκοπούσε στην αναχαίτιση της μόνιμης βαρβαρικής απειλής με την άμεση πολεμική απόκρουσή της, υποχωρεί ήδη από την εποχή του Θεοδοσίου Α΄ με τη συνθήκη που συνήψε με τους Γότθους το 382. Αντιμετωπίζεται τώρα το πρόβλημα της στρατιωτικής αδυναμίας διαφύλαξης των συνόρων με διπλωματικότερο τρόπο²⁵, με διαπραγματεύσεις, με την τακτική του προσεταιρισμού, με την εγκατάσταση βαρβάρων στα εδάφη της αυτοκρατορίας και την παραχώρηση γαιών προς καλλιέργεια, με την πρόσληψη ξένων στις διάφορες κρατικές υπηρεσίες και σε αυτόν ακόμα τον στρατό, με την ανάθεση της διαφύλαξης τελικά των συνόρων σε αυτούς. Η άμυνα σε μεγάλο ποσοστό μέσα στην αυτοκρατορία επικεντρώνεται στην προστασία περιορισμένων σχετικά σε έκταση ενοτήτων, όπως πόλεις, μικροί οικισμοί, μεγάλα αγροκτήματα ή μοναστήρια. Σταδιακά

London 2004, 57-86· Ν. Γκιολές, «Η οικοδομική δραστηριότητα του Μ. Κωνσταντίνου στην Ανατολή», *Niš i Bizantija. Peti naučim skup, Niš, 3-5. Jun 2006. Zbornik Radova, Niš* 5 (2007), 99-113· B. Weber-Dellacrocce - W. Weber, «Dort, wo sich Gottes Volk versammelt-die Kirchenbauten konstantinischer Zeit», στο A. Demandt - J. Engemann (επιμ.), *Konstantin der Grosse, Ausstellungskatalog*, Trier, Mainz 2007, 245-255.

²¹ B. Bagatti, *Gli antiche edifice sancti di Betlemme*, Gerusalemme 1952· A. Ovadiah, *Corpus of the Byzantine Churches in the Holy Land*, Bonn 1970, αρ. 22a-b.

²² V. Sussenbach, *Christuskult und kaiserliche Baupolitik bei Konstantin*, Bonn 1977· R. Stapleford, «Constantinian Politics and the Atrium Church», στο A. Henry (επιμ.), *Art and Architecture in the Service of Politics*, Cambridge Mass. 1978, 2-19· F.W. Deichmann, «Entstehung des Kirchengebäudes. Zum Verhältnis von Zweck und Form in frühchristlichen Architektur» (= *Rom, Ravenna, Konstantinopel, Naher Osten*), Wiesbaden 1982, 35-46· D.J. Geanakoplos, «Church Building and Caesaropapism», *GRBS* 7 (1967), 167 κ.ε.· R. Krautheimer, «The Constantinian Basilica», *DOP* 21 (1967), 129-130.

²³ Krautheimer, *Αρχιτεκτονική*, ό.π. (σημ. 19), 82-83.

²⁴ Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, 73.

²⁵ Πρβλ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, 170-173· Ευ. Χρυσός, *Τὸ Βυζάντιον καὶ οἱ Γότθοι. Συμβολὴ εἰς τὴν Ἐξωτερικὴν Πολιτικὴν τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὸν Δ΄ αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 1972, 146-166.

η πρωτοβουλία της προστασίας των κατοίκων και της έγγειας περιουσίας περνά από την πολιτεία στους ιδιώτες, στους μεγαλοκτηματίες, στα μοναστήρια και τις εκκλησίες. Τούτο αρχίζει με την έκδοση από τους αυτοκράτορες Ονώριο και Θεοδόσιο Β΄ το 420 σχετικού διατάγματος²⁶. Έτσι εμφανίζονται αυτόνομες οχυρώσεις, μικρά κάστρα, διάσπαρτα σε όλη την αυτοκρατορία που συνδυάζουν τις αμυντικές δραστηριότητες με άλλες, όπως την ασφαλή κατοίκηση, αποθήκευση, εμπορία και διακίνηση αγαθών κ.λπ.²⁷.

Ο 5^{ος} αιώνας χαρακτηρίζεται από έντονη εκκλησιαστική οικοδομική δραστηριότητα, η οποία δεν επηρεάζει μόνον τα μεγάλα αστικά κέντρα, αλλά και την ύπαιθρο. Τούτο είναι σαφώς αποτέλεσμα της νέας πολιτικής που αποσκοπούσε στην εδραίωση του ρόλου της Εκκλησίας στη ζωή της αυτοκρατορίας και παράλληλα της αξιοποίησής της, μέσω του διευρυνόμενου εκχριστιανισμού, για την αντιμετώπιση της συνεχούς βαρβαρικής απειλής.

Τον κυρίαρχο ρόλο της Εκκλησίας μαρτυρεί το εντυπωσιακό πλήθος των επιβλητικών εκκλησιών και των βαπτιστηρίων και άλλων εκκλησιαστικών κτηρίων που είναι διάσπαρτα σε ολόκληρη την αυτοκρατορία. Ακόμα και στις πιο μικρές πόλεις ανεγείρονται εντυπωσιακά μεγάλες και πολυτελείς εκκλησίες που συχνά υπερβαίνουν τις ανάγκες του πληθυσμού. Τα κτήρια αυτά δεν βρίσκονται, όπως παλαιότερα, στην άκρη των πόλεων, αλλά καταλαμβάνουν περιοχές θέσεις στο κέντρο των αρχαίων πόλεων, που παλαιότερα προορίζονταν για τα εθνικά ιερά και δημόσια κτήρια και πολλές φορές παραβιάζουν τη ρυμοτομία των παλαιών πόλεων²⁸. Τούτο είναι αποτέλεσμα της αναγνώρισης του Χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας της αυτοκρατορίας από τον αυτοκράτορα Θεοδόσιο τον Α΄ με το διάταγμα που εκδόθηκε στη Θεσσαλονίκη το 380,²⁹ γεγονός που ενίσχυσε το κύρος της Εκκλησίας, και με την καταπολέμηση από τον αυτοκράτορα των αιρετικών κατέστη δυνατή η ενότητά της και η Εκκλησία καταλαμβάνει πλέον ηγετικό ρόλο στη ρωμαϊκή κοινωνία.

Ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες της ανάπτυξης και της αλματώδους μετεξέλιξης της Εκκλησίας σε μια μεγάλη δύναμη και την τελική νίκη της επί της ειδωλολατρίας απετέλεσε το κλείσιμο των αρχαίων ναών και η απαγόρευση της αρχαίας

²⁶ *Codex Justinianus*, VIII, 10.10.

²⁷ Čurčić, ό.π., 137 κ.ε.: Ch. Kirilov, «The Reduction of the Fortified City Area in Late Antiquity: Some Reflections on the End of the 'Antique Cities' in the Lands of the Eastern Roman Empire», στο J. Herring (επιμ.), *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europa und Byzantium: 2. Byzantium, Pliska and Balkans*, Berlin 2007, 18-19.

²⁸ Čurčić, *Architecture in the Balkans*, 146-147· A. Grabar, *Byzantium. From the Death of Theodosius to the Rise of Islam*, Paris 1966, 1-3· Γ. Λάββας, «Οι πόλεις τῶν ἡριστιανικῶν βασιλικῶν»: Μία συμβολή σὴν πολεοδομία τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ», *Εισηγήσεις του Δεκάτου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας, (Θεσσαλονίκη, 28 Σεπτεμβρίου - 4 Οκτωβρίου 1980)*, Θεσσαλονίκη 1980, 408-410, 412, 423-424· B. Brenk, *Die Christianisierung der spätrömischen Welt*, Wiesbaden 2003, 3-6· H.-G. Severin, «Aspekte der Positionierung der Kirche in oströmischen Städten», στο G. Brands - H.-G. Severin (επιμ.), *Die spätantike Stadt und ihre Christianisierung, Symposium von 14. bis 16. Februar 2000 in Halle/Saale*, Wiesbaden 2003, 249-258· H.G. Saradi, *The Byzantine City in the Sixth Century. Literary Images and Historical Reality*, Athens 2006, 390 κ.ε.

²⁹ *Cod. Theod.* XVI. 2. J.L. Boojamra, «The Emperor Theodosius and the Legal Establishment of Christianity», *Βυζαντινά* 9 (1977), 386 κ.ε.: Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, 175-176· P. Barceló - G. Gottlieb, «Das Glaubensedikt des Kaisers Theodosius von 27. Februar 380: Adressaten und Zielsetzung», στο K. Dietz - D. Henning - H. Kaletsch (επιμ.), *Klassisches Altertum, Spätantike und frühes Christentum, Adolf Lippold zum 65. Geburtstag*, Würzburg 1993, 10 κ.ε.

θηροσκείας. Τούτο άρχισε το 380, ενισχύθηκε το 391 με διατάγματα του Μεγάλου Θεοδοσίου και νομοθετήθηκε τελικά το 435 επί του εγγονού του, Θεοδοσίου του Β³⁰. Η πολιτική αυτή συνάντησε αρχικά αρκετή αντίσταση που διήρκεσε αρκετές δεκαετίες. Στο τέλος όμως του 5^{ου} αιώνα σχεδόν όλος ο πληθυσμός των μεγάλων πόλεων είχε εκχριστιανισθεί.

Αποτέλεσμα αυτής της νίκης του Χριστιανισμού επί του παγανισμού ήταν η καταστροφή πολλών αρχαίων ναών. Τούτο, που είχε αρχίσει ήδη από την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου³¹, δεν υπήρξε ποτέ επίσημη κρατική πολιτική, αλλά οφειλόταν σε αυθαίρετες πρωτοβουλίες φανατικών χριστιανών, μοναχών³² κυρίως στην περιφέρεια, όπως στην Αίγυπτο, την Παλαιστίνη και τη Συρία, όπου τα μνημεία αυτά φάνταζαν ως σύμβολα των κατακτητών³³. Ιδιαίτερης σημασίας για τη διάσωση, αν και μερικώς αλλοιωμένων, των αρχαίων ιερών υπήρξε η μετατροπή αρχαίων ναών σε χριστιανικές εκκλησίες³⁴. Η πρακτική αυτή αρχίζει από την εποχή του Θεοδοσίου Α΄, προχώρησε όμως πολύ αργά και μόνον από το τέλος του 5^{ου} αιώνα γνώρισε μεγάλη διάδοση.

Μια σημαντική αλλαγή που χαρακτηρίζει την χριστιανική αρχιτεκτονική από την παγανιστική είναι η εγκατάλειψη ή μάλλον η αδιαφορία για τους παραδοσιακούς αρχιτεκτονικούς ρυθμούς, οι οποίοι είχαν ακολουθηθεί με μικρές μόνον περιστασιακές αποκλίσεις σε λεπτομέρειες και τεχνοτροπικές συμβάσεις μέχρι την εποχή του Μ. Κωνσταντίνου. Την εποχή αυτή επέρχεται μια αποφασιστική ρήξη με την παράδοση, όπως φαίνεται στα μεγάλα χριστιανικά αρχιτεκτονήματα της Ρώμης και αλλού. Στη βασιλική του Αγίου Πέτρου στη Ρώμη π.χ., ένα από τα πρώτα χριστιανικά μνημεία που κτίζει ο Μ. Κωνσταντίνος (λίγο μετά το 324), στις κιονοστοιχίες χρησιμοποιούνται κίονες και κιονόκρανα σε δεύτερη χρήση διαφόρων μεγεθών ρυθμών και χρώματος, χωρίς

³⁰ K.-L. Noethelichs, «Baurecht und Religionpolitik: Vorchristlicher und christlicher Städtebau der römischen Kaiserzeit im Lichte westlicher und kirchlicher Rechtsvorschriften», στο G. Brands - H.-G. Severin (επιμ.), ό.π., 191· O. Daily, «'Pflege' und Umnutzung heidnischer Tempel in der Spätantike», στο ίδιο, 97-114.

³¹ Με την καταστροφή του ναού της Αφροδίτης στα Ιεροσόλυμα για να οικοδομηθεί εκεί ο ναός του Παναγίου Τάφου. Βλ. Brenk, ό.π., 7.

³² G. Fowden, «Bishops and Temples in the Eastern Roman Empire A.D. 320-435», *JThS* 29 (1978), 53-78· Π. Αθανασιάδου-Fowden, «Ο μέγας αιώνας (324-395)», *IEE*, Ζ', 87· Λιβάνιος, *Υπέρ των Ελληνικών Ναών*, έκδ. Γ. Αβραμίδης, Αθήνα 1998, 111, 113.

³³ Πρβλ. P. Talloen - L. Vercauteren, «The Fate of Temples in Late Antique Anatolia», στο L. Lavan - M. Muryan (επιμ.), *The Archaeology of Late Antique «Paganism»*, Leiden - Boston 2009, 352· J.H.F. Dijkstra, «The Fate of the Temples in Late Antique Egypt», στο ίδιο, 389 κ.ε.· D. Kinney, «Temples», στο G. Bowersock - P. Brawn - O. Grabar (επιμ.), *Late Antiquity*, Cambridge Mass. 1999, 717-719.

³⁴ F.W. Deichmann, «Frühchristliche Kirchen in antiken Heiligtümern», *Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts* 54 (1939), 105-138· J. Vaes, «Nova construere sed amplius vetusta servare: La reutilisation chrétienne d'édifices antiques (en Italie)», *Actes du Congrès International d'Archéologie Chrétienne*, XI, Lyon 1986, 299-321· ο ίδιος, «Christliche Wiederverwendung antiker Bauten: eine Forschungsbericht», *Ancient Society* 15-17 (1984-1986), 305-443· J.-M. Spieser, «La Christianisation des sanctuaires païens en Grèce», στο U. Jantzen (επιμ.), *Neue Forschungen in griechischen Heiligtümern, Symposium in Olympia 10.-12. Oktober 1974. Anlässlich der Hunderjahrfeier der Abteilung Athen*, Tübingen 1976, 306-320· J.-P. Caillet, «La transformation en église d'édifices publics et de temples à la fin de l'Antiquité», στο C. Lepelley (επιμ.), *La fin de la cité antique et le début de la cité médiévale de la fin du IIIe siècle à l'avènement de Charlemagne. Actes du colloque tenu à l'Université de Paris X-Nanterre les 1, 2 et 3 avril 1993*, Bari 1996, 191-211· R. Bayliss, *Provincial Cilicia and the Archaeology of Temple Conversion*, Oxford 2004· G. Deligiannakis, «Late Paganism on the Aegean Islands and Processes of Christianisation», στο L. Lavan - M. Muryan (επιμ.), ό.π., 323 κ.ε.

κανένα ενδιαφέρον για τη γενική αισθητική εντύπωση³⁵. Τούτο έχει ερμηνευθεί ως αποτέλεσμα της βιασύνης με την οποία κτίστηκαν τα κτήρια αυτά και για οικονομικούς λόγους. Κατά μία άλλη άποψη αυτό οφείλεται στο ότι οι χριστιανοί θέλουν να εκφράσουν την αντίθεσή τους προς την παραδοσιακή παγανιστική αρχιτεκτονική, από την οποία ήταν αναγκασμένοι την εποχή αυτή να εξαρτηθούν, και παράλληλα εκδηλώνει την πρόθεσή τους να αποδεσμευθούν από αυτήν και να δημιουργήσουν κάτι νέο³⁶.

Τον 5^ο αιώνα τα πράγματα είναι διαφορετικά, αν και η τάση παραμένει η ίδια. Στα περισσότερα μνημεία τα αρχιτεκτονικά μέλη κατασκευάζονται επί τούτου και συνήθως είναι ομοιόμορφα. Επινοείται τώρα και ένα νέο αρχιτεκτονικό μέλος, το επίθημα, που τοποθετείται πάνω από τα κιονόκρανα προκειμένου να διευρυνθεί η επιφάνεια και να μπορέσουν να στηριχθούν τα κτιστά τοξωτά επιστύλια, που αντικατέστησαν τα ευθύγραμμα της προηγούμενης περιόδου³⁷. Εγκαταλείπεται έτσι η κυριαρχία της ορθολογιστικής ευθείας γραμμής, που επικρατεί στην αρχαία αρχιτεκτονική παράδοση. Το κτήριο αποκτά μ' αυτό τον τρόπο μια νέα ψευδαισθηση κυμαινόμενης κίνησης και ελευθερίας, που το απομακρύνει από την αρχαία ορθολογιστική αισθητική. Εκτός αυτού, το επίθημα, σε συνδυασμό με το πολυκόσμητο σύνθετο κορινθιακό κιονόκρανο, δημιουργεί ένα νέο χριστιανικό ρυθμό στην αρχιτεκτονική, εντελώς διάφορο από τους παγανιστικούς³⁸. Παράλληλα με τους σταυρούς που κοσμούν τα επίθηματά και πολλές φορές και τους κορμούς των κιόνων και τα θωράκια, που φράσσουν τα μετακίονια διαστήματα, προβάλλεται ο θρίαμβος της νέας θρησκείας. Αυτά συμβαίνουν ακριβώς την εποχή που η Εκκλησία έφθασε στο αποκορύφωμα της δύναμής της και του ηγετικού της ρόλου στη ρωμαϊκή κοινωνία, την εποχή που έχει ηττηθεί η παγανιστική λατρεία.

Την εποχή αυτή, εκτός από τους παραδοσιακούς αρχιτεκτονικούς τύπους, όπως η βασιλική και εν μέρει η ροτόντα, που γνωρίζουν μεγάλη διάδοση και συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται, εμφανίζονται και νέοι που εξυπηρετούν καλύτερα διάφορες ανάγκες της Εκκλησίας. Τον 5^ο αιώνα διευρύνεται η λατρεία των ιερών λειψάνων και αυτό επηρεάζει άμεσα την αρχιτεκτονική, καθώς μεγάλα πλήθη πιστών προστρέχουν στους χώρους που συνδέονται με λείψανα μαρτύρων και αγίων, για να προσκυνήσουν³⁹. Εμφανίζονται κατά συνέπεια τα μεγάλων διαστάσεων προσκυνηματικά συγκροτήματα, που δεν περιορίζονται μόνον στις εκκλησίες, αλλά και σε άλλους χώρους που εξυπηρετούσαν τους πολυάριθμους προσκυνητές, όπως ξενοδοχεία, εστιατόρια, καταστήματα κ.λπ., όπως αυτά του Αγίου Συμεών του Στυλίτη στη Βόρεια Συρία⁴⁰, του

---

³⁵ Krautheimer, *Αρχιτεκτονική*, ό.π. (σημ. 19), 72-73· ο ίδιος, «The Constantinian Basilica», ό.π. (σημ. 22), 132 σημ. 53· Brandenburg, ό.π. (σημ. 20), 97-98.

³⁶ R. Krautheimer, *Rome: A Profile of the City, 312-1308*, Princeton 1980, 21· Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, ό.π. (σημ. 7), 75.

³⁷ Ćurčić, ό.π., 57.

³⁸ Bl. J. Onians, *Bearers of Meaning: The Classical Orders of Antiquity, the Middle Ages, and the Renaissance*, Princeton 1988, κεφ. V· Sl. Ćurčić, «Justinianic Impost Capitals: Some Questions Regarding Their Origins and Meaning», *Byzantine Studies Conference* 18 (1992), 53-54 (περιλήψεις).

³⁹ R. Ousterhout, «Pilgrimage Architecture», *Egeria. Monuments of Faith in the Medieval Mediterranean*, Athens 2007, 47 κ.ε.

⁴⁰ D. Krencker, *Die Wallfahrtskirche des Simeon Stylites in Kal'at Sim'an*, Berlin 1939· J. Christern, «Die Pilgerheiligtümer von Abu Mina und Qal'at Sem'an», στο D. Stutzinger (επιμ.), *Spätantike und frühes Christentum, Ausstellung Liebieghaus Museum alter Plastik Frankfurt am Main*, Frankfurt am Main 1984,

Αγίου Μηνά στην Αίγυπτο⁴¹ και του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Έφεσο⁴². Ο Μοναχισμός πάλι, που είχε εμφανισθεί τον 4^ο αιώνα, γνωρίζει μεγάλη εξάπλωση την εποχή αυτή και οικοδομούνται μεγάλα αυτόνομα μοναστικά συγκροτήματα με μεγάλη επιρροή στον πληθυσμό της υπαίθρου⁴³.

Τα μαρτύρια⁴⁴, που κτίζονται πάνω από τους τάφους ή σε σημεία που συνέβη κάποιο θαυμαστό γεγονός ή σχετίζονται με τη ζωή κάποιου αγίου προσώπου ή μεταφέρθηκαν και τοποθετήθηκαν σε αυτά ιερά λείψανα, την εποχή αυτή διακρίνονται για τη μεγάλη ποικιλία αρχιτεκτονικών μορφών, πολλές φορές ιδιαίτερα πολύπλοκων και επιτηδευμένων. Ανάλογη ποικιλία απαντά και στα βαπτιστήρια⁴⁵, που είναι συνήθως προσαρτημένα στους επισκοπικούς ναούς. Η βασιλική πάλι, που συνήθως είναι τρικλιτη, γνωρίζει μεγάλη ποικιλία μορφών, ιδίως στον τρόπο διάταξης του χώρου του ιερού βήματος, προκειμένου να εξυπηρετηθούν διάφορες λειτουργικές ανάγκες και τοπικές συνήθειες. Περίκεντρα κτήρια σε μεγάλη ποικιλία πάλι είναι διάσπαρτα παντού στην αχανή αυτοκρατορία⁴⁶.

Ο 6^{ος} αιώνας σηματοδοτεί τον πλήρη εκχριστιανισμό της αυτοκρατορίας. Ο αιώνας αρχίζει με φανερά τα σημεία για μια οικονομική, πολιτική και πολιτιστική αναγέννηση και τελειώνει με μια εξασθενημένη αυτοκρατορία που τείνει να περιορισθεί στην ανατολική Μεσόγειο χάνοντας οριστικά τον έλεγχο πάνω στις δυτικές επαρχίες. Την περίοδο αυτή η αυτοκρατορία ξαναζει στιγμές μεγάλης ακμής. Στο τέλος όμως της περιόδου αυτής, γύρω στο 600, αποτυγχάνει να αντιμετωπίσει με επιτυχία με τα όπλα ή τη διπλωματία τους νέους και πιο σοβαρούς εισβολείς, τους Αβάρους και τους Σλάβους. Οι τελευταίοι από τα πρώτα χρόνια του 7^{ου} αιώνα εγκαθίστανται πλέον μόνιμα στη Βαλκανική⁴⁷.

Η εποχή του Ιουστινιανού Α΄ σηματοδοτεί μια εντυπωσιακή οικοδομική δραστηριότητα που χαρακτηρίζεται από νέες και τολμηρές αρχιτεκτονικές τάσεις⁴⁸. Παρατηρείται μια ξαφνική αναβίωση της οχυρωματικής δραστηριότητας, κάτι που είχε να συμβεί από τον 4^ο αιώνα⁴⁹. Ο Ιουστινιανός προσπαθεί να ενισχύσει την άμυνα των συνόρων. Επισκευάζει τα παλαιά οχυρωματικά έργα και κτίζει νέα. Παράλληλα ενισχύει και την οχύρωση των παλαιών και νέων πόλεων στο εσωτερικό, κτίζει επίσης μικρούς,

219 κ.ε.· J.-P. Sodini, «Qal'at Sem'an. Ein Wallfahrtszentrum», στο E.M. Ruprechtsberger (επιμ.), *Syrien von den Aposteln zu den Kalifen*, Wien 1993, 128 κ.ε.

⁴¹ Christern, ό.π., 211 κ.ε.· P. Grossmann, *Abu Mina. I: Die Gruftkirche und die Gruft*, Mainz 1989.

⁴² J. Klein und H. Nörmann, «Die Johanneskirche», *Forschungen in Ephesos* 4.3, Wien 1951, 200 κ.ε.· M. Restle, «Ephesos», *RbK* 2 (1968), 180-192· M. Büyükkolancı, «Zwei neugefundene Bauten der Johannes-Kirche von Ephesos: Baptisterium und Skevophylakion», *IstMitt* 32 (1983), 236-257· A. Thiel, *Die Johanneskirche in Ephesos*, Wiesbaden 2005.

⁴³ Krautheimer, *Αρχιτεκτονική*, ό.π. (σημ. 19), 122-123· S. Popović «Prolegomena to Early Monasticism in the Balkans as documented in Architecture», *Starinar* 49 (1999), 131-144· Brenk, ό.π. (σημ. 28), 138-150.

⁴⁴ A. Grabar, *Martyrium: Recherches sur le culte des reliques et l'art Chrétien antique*, Paris 1946.

⁴⁵ I. Βολανάκης, *Τὰ Παλαιοχριστιανικά Βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθῆναι 1976· D.I. Pallas, «Die Baptisterien und das Kirchegebäude im altchristlichen Griechenland», *Festschrift für K. Wessel*, München 1988, 215-230· O. Illić, «Early Christian Baptisteries in Northern Illyricum», *Starinar* 51 (2006), 223-243.

⁴⁶ Krautheimer, *Αρχιτεκτονική*, ό.π. (σημ. 19), 123-127· Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, ό.π. (σημ. 7), 146 κ.ε.

⁴⁷ Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, 322.

⁴⁸ F. De' Maffei, *Edifici di Giustiniano nell'ambito dell'Impero*, Spoleto 1988· Saradi, ό.π. (σημ. 28), 72 κ.ε.

⁴⁹ Ćurčić, ό.π., 171.

νέους οχυρωμένους οικισμούς, κάστρα, σε κομβικά σημεία της αυτοκρατορίας, διαβλέποντας τον επαπειλούμενο κίνδυνο που θα εμφανισθεί από το τέλος του 6^{ου} αιώνα⁵⁰.

Εντυπωσιακό είναι το ενδιαφέρον του αυτοκράτορα για την ανέγερση εκκλησιών. Η οικοδομική αυτή δραστηριότητα εμφανίζεται με νέους και τολμηρούς αρχιτεκτονικούς σχεδιασμούς, που έχουν βέβαια τις πηγές τους σε παλαιότερες εποχές, ωριμάζουν και πραγματοποιούνται όμως τώρα. Εξεζητημένες αρχιτεκτονικές μορφές, πειραματισμοί με τις περίτεχνες θολωτές κατασκευές από ελαφρά υλικά, τολμηρές διαρθρώσεις των επιφανειών των τοίχων, που γίνονται διάτρητοι με το πλήθος των ανοιγμάτων που εξαυλώνουν την ύλη και ενώνουν τον εσωτερικό με τον εξωτερικό περιβάλλοντα χώρο. Το εντυπωσιακότερο και τολμηρότερο επίτευγμα της αρχιτεκτονικής της εποχής του Ιουστινιανού είναι η επινόηση της στέγασης ενός τμήματος της βασιλικής με τρούλο. Τάση που είχε διαφανεί ήδη από τον 5^ο αιώνα, επιτεύχθηκε όμως για πρώτη φορά στην πρωτεύουσα με την οικοδόμηση της πρώτης τρουλαίας βασιλικής του Αγίου Πολυεύκτου, που κτίστηκε μεταξύ του 524-527 από την πολιτική αντίπαλο του Ιουστινιανού, Ιουλιάνα Ανικία⁵¹. Το αντιπροσωπευτικότερο και τολμηρότερο παράδειγμα του είδους είναι ο ναός της Αγίας Σοφίας⁵² στην Κωνσταντινούπολη, που κτίστηκε το 537· μνημείο που σημάδεψε τη μεταγενέστερη βυζαντινή ναοδομία, χωρίς όμως την επιδίωξη ακριβούς μίμησης. Σε τρουλαία βασιλική μετασκευάστηκε το 540 ο κωνσταντινέος ναός της Αγίας Ειρήνης⁵³, μνημείο που βρίσκεται πλησιέστερα στην απλούστερη αρχιτεκτονική λύση που εφαρμόστηκε στον Άγιο Πολύευκτο, και θα επηρεάσει άμεσα τη μεταγενέστερη αρχιτεκτονική παράδοση των μεγάλων τρουλαίων κατασκευών.

Η παραδοσιακή τρικλιτη ξυλόστεγη βασιλική σε διάφορες παραλλαγές δεν θα παύσει να αποτελεί τον πλέον διαδεδομένο αρχιτεκτονικό τύπο ναού κατά τον 6^ο αιώνα και μάλιστα στην επαρχία και δεν θα εκλείψει ποτέ από τη βυζαντινή ναοδομία. Τούτο οφείλεται στην ευκολότερη κατασκευαστική μέθοδο, το μικρότερο οικονομικό κόστος και τη δυνατότητα να προσλαμβάνει μεγάλες διαστάσεις που εξυπηρετούσαν καλύτερα τις ανάγκες ενός πολυάριθμου εκκλησιάσματος, όπως ήταν αυτό των μητροπολιτικών ναών και των μεγάλων προσκυνημάτων. Οι θολοσκέπαστες πάλι βασιλικές θα γνωρίσουν κάποια διάδοση στην ενδοχώρα των Βαλκανίων και κυρίως στην Μικρά Ασία και τη Βόρεια Συρία. Δεν θα παύσουν επίσης να χρησιμοποιούνται και διάφοροι άλλοι αρχιτεκτονικοί τύποι κτηρίων, όπως τρίκογχα, τετράκογχα, σταυρόσχημα, ροτόντες, οκταγωνικά, καθώς και περιορισμένος αριθμός σταυρόσχημων θολωτών βασιλικών⁵⁴.

⁵⁰ C. Mango, *Byzantinische Architektur*, Stuttgart 1975, 97-98· I. Mikulčić, *Spätantike und frühbyzantinische Befestigungen in Nordmakedonien: Städte-Vici-Refugien-Kastelle*, München 2002, 102 κ.ε.· M. Miliković, «Stadt oder 'Stadt': Frühbyzantinische Siedlungsstrukturen im nördlichen Illyricum», στο J. Herring (επιμ.), *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europa und Byzantium: 2. Byzantium, Pliska and Balkans*, Berlin 2007, 168-169.

⁵¹ M. Harrison, *A Temple for Byzantium: The Discovery and Excavation of Anicia Juliana's Palace Church in Istanbul*, Austin 1989· S. Čurčić, «Design and Structural Innovation in Byzantine Architecture before Hagia Sophia», στο R. Mark - A. Çakmak (επιμ.), *Hagia Sophia from the Age of Justinian to the Present*, Cambridge 1992, 16-38.

⁵² R. Mainstone, *Hagia Sophia: Architecture, Structure, and Liturgy in Justinian's Great Church*, London 1988· R. Mark - A. Çakmak (επιμ.), ό.π.

⁵³ U. Peschlow, *Die Irenenkirche in Konstantinopel*, Tübingen 1977.

⁵⁴ Čurčić, *Architecture in the Balkans*, ό.π. (σημ. 7), 233 κ.ε.

Το άλλο χαρακτηριστικό που παρατηρείται τον 6^ο αιώνα είναι ότι τα διάφορα προσκτίσματα, βαπτιστήρια, μαρτύρια, παρεκκλήσια, επισκοπικά μέγαρα κ.λπ., που ήταν απαραίτητα για τις λειτουργικές ανάγκες μιας εκκλησίας, θα προσαρτηθούν στη βασιλική και συνήθως θα προέλθουν από ένα ενιαίο σχεδιαστικό πρόγραμμα⁵⁵. Από το δεύτερο μισό του έκτου αιώνα εμφανίζονται στα Βαλκάνια και τη Μικρά Ασία και τα αφιδωτά παραβήματα, η πρόθεση και το διακονικό, εκατέρωθεν του Ιερού Βήματος, κατ' άμεση επίδραση της αλλαγής του τυπικού της Θείας Λειτουργίας⁵⁶.

Το τέλος της εποχής του Ιουστινιανού Α΄ δεν σημαίνει, όπως αυτός ήθελε, την συνέχεια της ένδοξης περιόδου που δημιούργησε, αλλά την αρχή μιας εποχής που η αυτοκρατορία αργοπεθαίνει. Είναι το λυκόφως της Ύστερης Αρχαιότητας. Λίγα χρόνια μετά τον θάνατο του αυτοκράτορα, το 565, η Ιταλία στο μεγαλύτερο τμήμα της περιέρχεται στους Λογγοβάρδους. Στην Ισπανία θα κυριαρχήσουν οι Βησιγόθοι. Η Βαλκανική λεηλατείται από Αβάρους και Σλάβους. Οι τελευταίοι από τις πρώτες δεκαετίες του 7^{ου} αιώνα θα διεισδύσουν μέχρι την Πελοπόννησο και θα δημιουργήσουν από το β΄ μισό του 7^{ου} αιώνα μόνιμες σλαβικές νησίδες⁵⁷. Στην Ανατολή η αυτοκρατορία απειλείται από τους Πέρσες, οι οποίοι το 614 κατέλαβαν τη νότια Μικρά Ασία, τη Συροπαλαιστίνη και τη Μεσοποταμία. Οι περιοχές αυτές θα ανακτηθούν για λίγο με τους νικηφόρους πολέμους του Ηρακλείου, αλλά σύντομα θα περιέλθουν για πάντα στη νέα μεγάλη δύναμη της Ανατολής, τους Άραβες του Ισλάμ, οι οποίοι σταδιακά θα καταλάβουν και ολόκληρη τη Βόρεια Αφρική. Έτσι, η απέραντη βυζαντινή αυτοκρατορία που αποκατέστησε πρόσκαιρα ο Ιουστινιανός, μέσα στον 7^ο αιώνα περιορίζεται ουσιαστικά στις ελληνόφωνες, ορθόδοξες περιοχές της νότιας Βαλκανικής, των νησιών του Αιγαίου και του Ιονίου, τη Μικρά Ασία και σε τμήματα της Ιταλίας. Για μακρό χρονικό διάστημα η αυτοκρατορία είναι αναγκασμένη να διεξάγει αμυντικούς πολέμους, για να επιβιώσει εναντίον όλων αυτών των εχθρών που την απειλούν από παντού⁵⁸.

Άμεση συνέπεια της δύσκολης πολιτικής αυτής κατάστασης ήταν η εσωτερική οικονομική ύφεση, γιατί είχαν χαθεί μεγάλες και προσοδοφόρες περιοχές, οι δε αλληπάλληλοι λοιμοί⁵⁹, λιμοί και οι σεισμοί, ήδη από την εποχή του Ιουστινιανού, είχαν αποδεκατίσει τον πληθυσμό και διευκόλυναν τη διείσδυση ξένων φύλων στις βυζαντινές επαρχίες⁶⁰. Περί τα μέσα δε του 7^{ου} αιώνα αρχίζουν στο Αιγαίο και οι πειρατικές, αραβικές επιδρομές και λεηλασίες που επιδεινώσαν περαιτέρω την κατάσταση.

⁵⁵ Στο ίδιο, 216.

⁵⁶ D. Stričević, «Djakonikon i protezis u ranohrišćanskim crkvama», *Starinar* 9-10 (1959), 59-65. Για τις λειτουργικές αλλαγές που σχετίζονται με τη Μεγάλη Εκκλησία του 6^{ου} αιώνα και την επίδραση στη μετέπειτα εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, βλ. R.F. Taft, «Quaestiones disputatae: The Skeuophylakion of Hagia Sophia and the Entrances of the Liturgy, revisited», Part 1, *OrChr* 81 (1997), 1-35, Part 2, *OrChr* 82 (1998), 53-87.

⁵⁷ Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, 322.

⁵⁸ J.W. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture*, Cambridge 1990. Ν. Γκιολές, *Βυζαντινή Ναοδομία (600-1204)*, Αθήνα 1992, 11-12.

⁵⁹ P. Horden, «Mediterranean Plague in the Age of Justinian», στο M. Maas (επιμ.), *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, Cambridge 2005, 134-160.

⁶⁰ Ν. Σβορώνος, *ΙΕΕ*, Η΄, 182 κ.ε.

Αποτέλεσμα όλων αυτών των δυσμενών συνθηκών ήταν η συρρίκνωση, η αγροτικοποίηση⁶¹ και η εγκατάλειψη των πόλεων εκτός από λίγες περιπτώσεις, όπως η Κωνσταντινούπολη, η Θεσσαλονίκη και η Νίκαια και η καταφυγή του εναπομείναντος πληθυσμού στα οχυρωμένα περιορισμένων διαστάσεων κάστρα⁶², τα οποία μπορούσαν σε περίπτωση κινδύνου ευκολότερα να υπερασπιστούν οι λίγες αμυντικές δυνάμεις, από ό,τι μια εκτεταμένη αστική περιοχή. Οι περιορισμένες διαστάσεις των κάστρων, ο μικρός αριθμός των κατοίκων και η έλλειψη οικονομικών πόρων οδήγησαν στον περιορισμό των διαστάσεων των νέων δημοσίων κτηρίων, όπως οι εκκλησίες. Τα μεγάλα εκκλησιαστικά οικοδομικά συγκροτήματα της προηγούμενης περιόδου εκλείπουν. Ο πολύ μικρός αριθμός νέων ναών που κτίζονται τώρα εξ αρχής έχουν αρκετά περιορισμένες διαστάσεις σε σχέση με τους παλαιότερους. Λίγες είναι οι μεγάλες βασιλικές ή τα τρουλαία κτήρια που κτίζονται τώρα, όπως οι ναοί της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη⁶³ και της Κοιμήσεως στη Νίκαια⁶⁴. Συνήθως παρατηρείται επισκευή παλαιών κτηρίων, όπως το μεγάλο προσκύνημα του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη μετά την πυρκαγιά που ακολούθησε τον μεγάλο σεισμό του 620⁶⁵. Η δομική τεχνολογία είναι κατά πολύ υποβαθμισμένη και τα υλικά οικοδομής φτωχότερα. Ο γλυπτός διάκοσμος είναι συνήθως ανύπαρκτος ή πολύ περιορισμένος και μιμείται αδέξια παλαιότερα πρότυπα. Χρησιμοποιούνται συχνότερα τώρα σπόλια από παλαιότερα μνημεία. Οι αναλογίες των μνημείων γίνονται ιδιαίτερα βαριές και άκομφες και τα ανοίγματα περιορίζονται και σμικραίνουν. Πολλοί χώροι και διαφόρων χρήσεων προσκτίσματα, όπως το αίθριο, ο νάρθηκας, τα βαπτιστήρια παραλείπονται. Μερικές λειτουργικές κατασκευές στο εσωτερικό των ναών είτε εκφυλίζονται είτε εκλείπουν, όπως το σύνθρονο και ο άμβωνας. Και αυτό οφείλεται στις περιορισμένες διαστάσεις των μνημείων και στην επίδραση του μοναχισμού.

Η γύρω στο 600 περίοδος σημαδεύεται από μια εντυπωσιακή δημογραφική και καλλιτεχνική αλλαγή. Είναι η απαρχή του Μεσαίωνα των μεγάλων αναταραχών και ανακατατάξεων στον μεσογειακό χώρο που έχουν άμεση επίπτωση στην τέχνη και μάλιστα στην αρχιτεκτονική.

Νικόλαος Γκιολές

Ομότιμος Καθηγητής Βυζαντινής Αρχαιολογίας,
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

---

⁶¹ G. Ostrogorsky, «Byzantine Cities in the Early Middle Ages», *DOP* 13 (1959), 58, 62, 65· V. Popović, «Disintegration und Ruralisation der Stadt in Ost-Illyricum von 5. bis 7. Jahrhundert n. Christ», *Palast und Hütte: Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum*, Mainz 1982, 545-566.

⁶² A. Dunn, «The Transition from *polis* to *kastron* in the Balkans, III-VIIcc.: General and Regional Perspectives», *BMGs* 18 (1994), 60-80.

⁶³ K. Theodoridou, *The Architecture of Hagia Sophia, Thessaloniki, from Its Erection up to the Turkish Conquest*, Oxford 1988, 155-157· Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, ό.π. (σημ. 7), 258-260.

⁶⁴ Mango, ό.π. (σημ. 50), 172.

⁶⁵ P. Lemerle, «La composition et la chronologie de deux premiers livres des *Miracula S. Demetrii*», *BZ* 46 (1953), 360· J.-M. Spieser, *Thessalonique et ses monuments du IV au VI siècle, contribution à l'étude d'une ville paléochrétienne*, Paris 1984, 198-214.

ΤΑ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΡΟΔΟΥ – ΝΕΟΤΕΡΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Ο αριθμός των μέχρι σήμερα γνωστών παλαιοχριστιανικών μνημείων της Δωδεκανήσου ή των Νοτίων Σποράδων κυμαίνεται γύρω στα διακόσια πενήντα (250)¹, ενώ εκείνος της νήσου Ρόδου υπερβαίνει τα εκατόν (100)². Οι έρευνες συνεχίζονται και θεωρείται βέβαιον, ότι ο αριθμός των μνημείων αυτών πρόκειται μελλοντικά να αυξηθεί.

Πρόκειται κατά κανόνα για μεγάλων διαστάσεων οικοδομήματα, τα οποία ανήκουν στον αρχιτεκτονικόν τύπον της τρικλιτης, ξυλόστεγης ελληνοστυλιτικής βασιλικής³. Το κυρίως σώμα της βασιλικής εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη και χωρίζεται με δύο κιονοστοιχίες ή πεσοστοιχίες σε τρία κλίτη. Από αυτά το μεσαίο είναι ευρύτερο των πλαγίων και περατούται προς Α. σε μίαν μεγάλην ημικυκλικήν αφίδα. Δυτικά του κυρίως σώματος της βασιλικής κείται ορθογωνίου κατόψεως νάρθηκας και ενίοτε προ αυτού αίθριον. Γύρω από την βασιλική υπάρχουν διάφορα προσκτίσματα. Η οροφή είναι ξύλινη και εξωτερικά καλύπτεται με κεραμίδια. Τα δάπεδα καλύπτονται με πλάκες από μάρμαρο, μαρμαροθετήματα, ψηφιδωτά⁴, πήλινα πλακίδια κ.λ.π. Συχνά αποκαλύπτονται λείψανα γραπτών κονιαμάτων, από τα οποία συνάγεται, ότι οι

¹ Α.Κ. Ορλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά λείψανα της Ρόδου», *ΑΒΜΕ* 6 (Αθήναι 1948), 3-54· Π. Λαζαρίδης, «Συμβολή εις την μελέτην των παλαιοχριστιανικών μνημείων της Δωδεκανήσου», *Πειραγμένα του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου* (Θεσσαλονίκη 1953), Α', Αθήναι 1955, 227-248· Ι. Βολανάκης, «Τα παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια της Ελλάδος», Αθήναι 1976, 113-132· ο ίδιος, «Κατάλογος ιερών ναών ανεγερθέντων, ανακαινισθέντων ή ιστορηθέντων κατά τα έτη 1951-1986 εις Ιεράν Μητρόπολιν Ρόδου, αρχιερατεύοντος Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Ρόδου κ.κ. Σπυριδωνος του Κεφαλλήνος», *Αφιέρωμα εις τον Μητροπολίτην Ρόδου κ.κ. Σπυριδωνα, επί τη Συμπληρώσει Τεσσαράκοντα Ετών Αρχιερατείας*, Αθήναι 1988, 65-104· ο ίδιος, «Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της Δωδεκανήσου», *Αφιέρωμα...*, ό.π., 311-347· ο ίδιος, «Νεώτεροι έρευναι επί των παλαιοχριστιανικών μνημείων της Δωδεκανήσου», *ΑΔ* 30 (1980), 1-14· ο ίδιος, «Συμβολή στην έρευνα των παλαιοχριστιανικών μνημείων της Δωδεκανήσου», *ΔωδΧρ* 12 (1987), 33-144· ο ίδιος, «Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία των νήσων Χάλκης και Αλιμιιάς της Δωδεκανήσου», *ΔωδΧρ* 22 (2008), 74-94· ο ίδιος, «Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία των Λειψών της Δωδεκανήσου», *ΔωδΧρ* 21 (2007), 64-76· J. Volanakis, «Rhodos-Messanagros: Kultzentrum und Pilgerort in der frühchristlichen Zeit», *Akten des XII. Internationalen Kongresses für Christliche Archaeologie (Bonn, 22 bis 28 September 1991)*, Münster 1995, 1262-1272.

² Ι. Βολανάκης, «Συμβολή στην έρευνα των παλαιοχριστιανικών μνημείων της νήσου Ρόδου», *Θεολογία* 75 (2004), 159-226.

³ Α.Κ. Ορλάνδος, *Η Ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής Λεκάνης*, Α'-Β', Αθήναι 1952· Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανική και βυζαντινή αρχαιολογία*, Α', Αθήναι 1942, 155 κ.ε.

⁴ Στ. Πελεκανίδης - Π. Ασημακοπούλου, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος*. Ι. Νησιωτική Ελλάς, Θεσσαλονίκη 1974, 45-95.

εσωτερικές επιφάνειες των βασιλικών έφεραν γραπτόν διάκοσμον (εικονικόν - ανεικονικόν).

Μεταξύ των διαφόρων προσκτισμάτων, τα οποία έκειντο γύρω από τις βασιλικές, συγκαταλέγονται και τα εξής: Παστοφορία, Πρόθεση, Διακονικόν, Μαρτύριον, Βαπτιστήριον⁵, Κρήνη, Ξενώνας, Πρεσβυτέριον, Λουτρόν, Εργαστήρια, Φούρνοι, βοηθητικοί χώροι κ.λ.π.

Ο μεγάλος αριθμός, το μέγεθος, η επιμελής κατασκευή και ο πλούσιος διάκοσμος των παλαιοχριστιανικών βασιλικών, προϋποθέτουν καλώς οργανωμένες τοπικές εκκλησίες,⁶ μεγάλον αριθμόν πιστών, οικονομική, πνευματική, καλλιτεχνική και γενικότερα πολιτιστική άνθηση.

Τα νησιά της Δωδεκανήσου επικοινωνούν δια θαλάσσης μεταξύ των, με την δυτική Μικρά Ασία –την Ροδιακήν Περαϊάν– την Κωνσταντινούπολη, την πρωτεύουσα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και τις άλλες περιοχές. Τα Δωδεκάνησα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα (4^{ος}-6^{ος} αι. μ.Χ.) απετέλουν γέφυρα μεταξύ Ανατολής και Δύσεως, Βορρά και Νότου και συνδετικό κρίκο μεταξύ τριών ηπείρων: Ασίας, Ευρώπης και Αφρικής, ήτοι ολοκλήρου του γνωστού τότε κόσμου⁷.

Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της Δωδεκανήσου και της Ελλάδος γενικότερα⁸ ερειπώθησαν από του τέλους του 6^{ου} αι. μ.Χ. και εξής, συνεπεία πολλών και διαφόρων αιτιών: σεισμών, πυρκαϊών, εχθρικών επιθέσεων, εμφυλίων πολέμων, θρησκευτικών εριδών (Εικονομαχία), εγκαταλείψεως, γηράνσεως κ.λ.π. Μικρός μόνον αριθμός από τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της Δωδεκανήσου έχει ανασκαφεί, μελετηθεί και δημοσιευθεί. Είναι όμως σκόπιμο, να γίνουν κατ' αρχήν γνωστά τα υπάρχοντα μνημεία ή τα λείψανα αυτών, προκειμένου να προστατευθούν και να ερευνηθούν μελλοντικώς. Ο συνδυασμός των πορισμάτων, τα οποία προκύπτουν από την μελέτη των αρχαιολογικών λειψάνων, με τις φιλολογικές πηγές της Ύστερης Αρχαιότητας και του Μεσαίωνα, μας βοηθεί στην ανασύσταση των τελομένων σε αυτά θρησκευτικών ακολουθιών και γενικώς φωτίζονται διά του τρόπου αυτού πολλές πτυχές της ζωής των ανθρώπων, οι οποίοι έζησαν κατά την εποχήν αυτήν.

Οι δομές και οι θεσμοί της παλαιοχριστιανικής εποχής, απετέλεσαν την βάση του βυζαντινού πολιτισμού και εν πολλοίς συνεχίζονται και επηρεάζουν την ζωήν μας άμεσα ή έμμεσα μέχρι σήμερα.

Στην παρούσα μελέτη γίνεται αναφορά σε νεότερα ευρήματα, σχετικά με άγνωστα μέχρι σήμερα παλαιοχριστιανικά μνημεία της νήσου Ρόδου.

ΝΕΟΤΕΡΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

1. ΑΠΟΛΑΚΚΙΑ, ΣΑΝΟΣ, ΒΑΣΙΛΙΚΗ

Βορειοδυτικά του οικισμού της Απολακκιάς και σε απόσταση 4 χλμ. περίπου από αυτόν, αριστερά της αμαξιτής οδού Απολακκιάς - Μονολίθου και σε απόσταση είκοσι (20) περίπου μέτρων από αυτήν, στη θέση «Σάνος» και επάνω σε μικρή φυσική έξαρση του εδάφους, κείται τα ερείπια μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Πρόκειται για

⁵ Γ. Σωτηρίου, ό.π., 220-224· Ι. Βολανάκης, «Τα παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια», ό.π., 3 κ.ε.

⁶ Β. Στεφανίδης, *Εκκλησιαστική Ιστορία απ' αρχής μέχρι σήμερα*, Αθήναι 1959, 94 κ.ε.

⁷ Η Αμερική και Αυστραλία ανεκαλύφθησαν, ως γνωστόν από τα τέλη του 15^{ου} αι. κ.ε.

⁸ Γ. Σωτηρίου, «Αι παλαιοχριστιανικά βασιλικά της Ελλάδος», *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1929 (Αθήναι 1931), 1 κ.ε.

τρικλιτη, ξυλόστεγη βασιλική του απλού ελληνιστικού τύπου.

Το κυρίως σώμα της βασιλικής εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη και ε χωρίζεται με δύο κιονοστοιχίες σε τρία κλίτη. Από αυτά το μεσαίο είναι ευρύτερο των πλαγίων και περατούται σε μίαν ημικυκλικήν αφίδα προς Α. Στο μέσον της δυτικής πλευράς του μεσαίου κλίτους ηνοίγεται μία θύρα. Τα πλάγια κλίτη είναι στενότερα του μεσαίου και περατούνται προς Α. σε ευθείες πλευρές. Στο μέσον της δυτικής αυτών πλευράς ανοίγεται ανά μία θύρα. Δυτικά του κυρίως σώματος της βασιλικής έκείτο ορθογωνίου κατόψεως νάρθηκας. Γύρω από την βασιλική έκείντο διάφορα προσκτίσματα.

Στον χώρο του μνημείου διατηρούνται μεταξύ άλλων και τα ακόλουθα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη: α) Διαχωριστικός αμφικιονίσκος παραθύρου από φαιόχρωμο μάρμαρο (διαστ. 1,40X0,46 και πάχους 0,30 μ.). β) Τμήμα παλαιοχριστιανικής Τράπεζας από λευκό, λειπόκοκκο μάρμαρο, μετά εξέχοντος χείλους στην περιφέρεια (διαστ. 0,45X0,18 και πάχους 0,045/0,08 μ.).

Η τοιχοποιία απετελείτο από αργολιθοδομή. Οι επιφάνειες των τοίχων ήσαν εσωτερικά και εξωτερικά επιχρισμένες. Από την ανεύρεση σπαραγμάτων εγχρώμων κονιαμάτων στον χώρο της βασιλικής εικάζεται, ότι το μνημείο έφερε πιθανώς στις εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων αυτού γραπτό διάκοσμο.

Παρά την βασιλικήν απεκαλύφθη ένας υπόγειος τάφος, καλυβίτης. Αυτός ήτο σκαμμένος στο μαλακό, φυσικό έδαφος και έφερε ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 1,80X0,52/0,40 και βάθους 0,42 μ.). Ο κυρίως άξονας αυτού έκείτο από Δ. προς Α. Η κάλυψη του τάφου εγίνετο με μεγάλου μεγέθους πήλινες, κοίλες πλάκες (διαστ. 0,78X0,42 και πάχους 0,02 μ.). Ο τάφος περιείχε έναν ανθρώπινο σκελετό.

Η βασιλική αυτή ανηγέρθη πιθανώς κατά τον 5^ο αιώνα μ.Χ. και ερειπώθηκε από του 7^ο αιώνας μ.Χ. και εξής.

2. ΑΠΟΛΑΚΚΙΑ, ΤΡΟΥΛΙΑ, ΒΑΣΙΛΙΚΗ

Νοτιοδυτικά του οικισμού της Απολακκιάς και σε απόσταση 3 χλμ. περίπου από αυτόν, αριστερά της αμαξιτής οδού Απολακκιάς - Κατταβιάς και σε απόσταση ενός χλμ. περίπου από αυτήν, βορειοανατολικά της βασιλικής της Αγίας Αναστασίας στη θέση Ζωναράς και σε απόσταση 1,5 χλμ. περίπου από αυτήν, αριστερά του αγροτικού δρόμου Απολακκιάς - Αμμόγκρεμου - Αγίων Θεοδώρων Κατακαλών, στη θέση «Τρουλιά, τα» και στο αγρόκτημα του κ. Δημητρίου Ιω. Καμπούρη, κείται τα ερείπια μίας παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

Κατά την διάνοιξη του παρακείμενου αγροτικού δρόμου, ο οποίος διέρχεται ακριβώς νότια της βασιλικής και την αφαίρεση με μηχανικό εκσκαφέα μεγάλης ποσότητας χωμάτων και ύστερα από καταρρακτώδεις βροχές, η περιοχή υπέστη μεγάλη καθίζηση και τότε απεκαλύφθησαν τα λείψανα του μνημείου⁹.

Πρόκειται για μία τρικλιτη, ξυλόστεγη βασιλική του απλού ελληνιστικού τύπου. Το κυρίως σώμα της βασιλικής εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (διαστ. 27,00X14,00 μ. περίπου) και ε χωρίζεται σε τρία κλίτη. Από αυτά το μεσαίο ήτο ευρύτερο

⁹ Επιθυμώ να ευχαριστήσω και από την θέση αυτή τον φίλο κ. Ευστάθιον Δημ. Καραγιάννη, κάτοικο της Απολακκιάς, ο οποίος υπέδειξε τον χώρο στον γράφοντα και συνόδευσε αυτόν κατά την διενέργεια αυτοψίας την 16-06-2001.

των πλαγίων και επερατούτο σε μίαν μεγάλην, ημικυκλικήν αφίδα προς Ανατολάς. Τα πλάγια κλίτη ήσαν στενότερα του μεσαίου και επερατούντο σε ευθείες πλευρές προς Ανατολάς. Δυτικά του κυρίως σώματος της βασιλικής έκειτο ορθογωνίου κατόψεως νάρθηκας.

Η τοιχοποιία ήτο από αργολιθοδομή. Οι τοίχοι έφεραν εσωτερικά και εξωτερικά επιχρίσματα. Τα δάπεδα εκάλυπτοντο με πήλινες, τετραγώνου σχήματος πλάκες (διαστ. 0,225X0,225 και πάχους 0,06 μ.), ορισμένες από τις οποίες διατηρούνται κατά χώραν.

Στον χώρον της βασιλικής διατηρούνται αρχιτεκτονικά μέλη, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται και τα ακόλουθα: α) Τμήμα διαχωριστικού αμφικιονίσκου παραθύρου από πορφυροφλεγή ασβεστόλιθο (διαστ. 0,55X0,33 και πάχους 0,17 μ.). β) Ομοίως (διαστ. 0,35X0,30 και πάχους 0,155 μ.). γ) Τμήμα πλάκας από λευκόχρωμο μάρμαρο, αμφότερες οι πλευρές του οποίου είναι καλώς λειασμένες, προερχόμενο πιθανώς από ορθομαρμάρωση (διαστ. 0,14X0,12 και πάχους 0,03 μ.).

Νότια της βασιλικής και σε ελάχιστη απόσταση από αυτήν απεκαλύφθη ένας υπόγειος, κιβωτιόσηματος τάφος. Αυτός έφερε ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 2,05X0,64 και βάρους 0,85 μ. περίπου), ήτο κτιστός από όλες τις πλευρές και εκάλυπετο με λίθινες, εγχώριες, ασβεστολιθικές πλάκες (διαστ. 0,80X0,40 και πάχους 0,06 μ. περίπου). Ο κυρίως άξονας του τάφου έκειτο από Δυσμάς προς Ανατολάς. Εντός του τάφου περιείχοντο υπολείμματα από έναν ανθρώπινο σκελετό, το κεφάλι του οποίου έκειτο δυτικά και τα πόδια ήσαν τοποθετημένα στο ανατολικό τμήμα του τάφου. Τα χέρια ήσαν σταυρωμένα και τοποθετημένα επί του στήθους του νεκρού.

Η βασιλική αυτή ανηγέρθη πιθανώς κατά τον 5^{ον} αιώνα μ.Χ. και ερειπώθηκε από του 7^{ου} αιώνας μ.Χ. και εξής.

Επιγραφή

Νοτιοδυτικά του οικισμού της Απολακκιάς και σε περιοχή κειμένη μεταξύ της θέσεως «Τρουλιά» - «Αμμόγκρεμος» και Απολακκιάς, κατά την διάνοιξη αύλακας, για την τοποθέτηση σωλήνων ύδρευσης, απεκαλύφθη τμήμα αρχαίου κίονα από φαιόχρωμο μάρμαρο (διαστ. 0,42X0,15 και πάχους 0,13 μ.). Στην μία πλευρά αυτού υπάρχει εγχάρακτη, μεγαλογράμματη, τρίστιχη επιγραφή (ύψος γραμμάτων 0,02 μ.), η οποία έχει ως εξής: [.]ΥΝΙΚΑ ΕΠΙΚΡΑΤΕ[.] | ΝΕΤΤΙΣ ΓΥΝ[.] | ΕΥΓΕΝ[.]Υ[.]. Η επιγραφή αυτή προέρχεται πιθανώς από τον 3^{ον}-2^{ον} αιώνα π.Χ., ενώ στη θέση, στην οποία ευρέθηκε απεκαλύφθησαν, επίσης, κυκλικού σχήματος οπτόπλινθοι ικανού πάχους, προερχόμενοι πιθανώς από τα υπόκαυστα ρωμαϊκών ή παλαιοχριστιανικών Θεερμών της περιοχής.

3. ΑΠΟΛΑΚΚΙΑ, ΦΡΑΓΜΑ, ΒΑΣΙΛΙΚΗ

ΒΑ. του ναού του Αγίου Γεωργίου Βάρδα και σε απόσταση 600μ. περίπου από αυτόν, στις παρυφές του φράγματος της Απολακκιάς, επί χαμηλού γηλόφου, διατηρούνται τα λείψανα μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής¹⁰. Διακρίνονται λείψανα τοίχων, μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, ψηφιδωτά δάπεδα, άφθονη κεραμική κ.ά.

Πρόκειται για μεγάλων διαστάσεων οικοδόμημα (εξωτ. διαστ. περίπου 30,00X20,00 μ.). Το κυρίως σώμα της βασιλικής εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη και εχωρίζετο με δύο κιονοστοιχίες σε τρία κλίτη.

Από αυτά το μεσαίον (πλάτους 9,50 μ. περίπου) επερατούτο προς Α. σε μίαν

¹⁰ Ευχαριστώ θερμά τον αρχαιόφιλον Εφημέριον των Σιάννων και φίλον π. Γεώργιον Καρατζιά, ο οποίος υπέδειξε το μνημειον στον γράφοντα και τον συνόδευσε κατά την διενέργειαν της αυτοψίας.

μεγάλην ημικυκλική αφίδα (χορδής 7,50 και βέλους 3,50 μ. περίπου). Τα πλάγια κλίτη (πλάτους περίπου 3,90 μ.) επερατούτο προς Α. σε ευθείες πλευρές. Δυτικά του κυρίως σώματος της βασιλικής έκειτο νάρθηκας και προ αυτού αίθριον.

Διατηρούνται λείψανα γραπτών κονιαμάτων, από τα οποία συνάγεται, ότι οι εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων της βασιλικής έφεραν γραπτόν διάκοσμον.

Μεταξύ άλλων διατηρούνται στον χώρον της βασιλικής και τα εξής μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη: α) Μαρμάρινη βάση κυλινδρικού αρραβδώτου κίονα μετά συμφυούς πλίνθου (διαστ. 0,68X0,68X0,23 μ.). Η άνω επιφάνεια αυτής (διαμ. 0,50 μ.) φέρει στο κέντρο κυκλική εμβάθυνση (διαμ. 0,05 και βάθους 0,05 μ.) για την εισδοχή του κάτω τμήματος του εμπολίου. β) Μαρμάρινον, ιωνικό κιονόκρανον μετά συμφυούς επιθήματος, φέρον στην μίαν, στενήν όψη ανάγλυφον σταυρόν, οι κεραιές του οποίου είναι πεπλατυσμένες στα άκρα (διαστ. 0,87X0,60X0,34 μ.). Στην κάτω επιφάνεια σχηματίζεται κύκλος (διαμ. 0,50 μ.), στο κέντρο του οποίου υπάρχει τετραγώνου διατομής εμβάθυνση (διαστ. 0,05X0,05 και βάθους 0,05 μ.), για την είσοδον του άνω τμήματος του εμπολίου. γ) Έτερον μαρμάρινον ιωνικόν κιονόκρανον, όμοιον προς το προηγούμενον. Τόσον η βάση όσο και τα δύο κιονόκρανα, προέρχονται από τους κίονες των κιονοστοιχιών της βασιλικής.

Μεταξύ της πλούσιας κεραμικής που διατηρείται στον χώρον της βασιλικής και γύρω από αυτήν, διακρίνονται: α) Τμήματα κεραμίδων στέγης (στρωτήρες - καλυπτήρες). β) Λαβές αμφορέων. γ) Όστρακα αγγείων καθημερινής χρήσεως. Επίσης διατηρούνται τμήματα από τα υαλοστάσια των παραθύρων της βασιλικής.

Η βασιλική αυτή ανηγέρθη πιθανώς κατά τον 5^{ον} αιώνα και ερειψώθηκε από του 7^{ου} αιώνα μ.Χ. και εξής.

4. ΑΡΝΙΘΑ, ΠΑΛΗΟΚΑΣΤΡΟ, ΒΑΣΙΛΙΚΗ

Νοτιοανατολικά του οικισμού της Αρνίθας¹¹ και σε απόσταση 3 χλμ. περίπου από αυτήν, αριστερά της αμαξιτής οδού Αρνίθας - Βαττίου, στα όρια περίπου των δύο αυτών οικισμών, ευρίσκεται ένα φύσει οχυρό ύψωμα, το οποίο φέρει την ονομασία «Παληόκαστρο» (υψόμ. 515 μ.). Στην κορυφή αυτού και σε θέση που δεσπόζει σε ολόκληρη την γύρω περιοχή, κείται τα ερείπια ενός αρχαίου, οχυρωμένου οικισμού, πιθανώς της αρχαίας Αρνίθας¹².

Διακρίνονται εκτεταμένα ερείπια οικοδομημάτων, υδατοδεξαμενές, τάφοι, λείψανα οχυρώσεως, αρχιτεκτονικά μέλη, μέγας αριθμός οστράκων κ.λ.π. Από όλα αυτά συνάγεται το συμπέρασμα, ότι πρόκειται για την θέση ενός αρχαίου οικισμού, ο οποίος είχε μακράν διάρκεια ζωής, η οποία καλύπτει πολλούς αιώνες, πιθανότατα δε και χιλιετίες. Φαίνεται ότι ο οικισμός, που έκειτο στη θέση αυτή ήκμασε, τόσον κατά την προχριστιανική περίοδο όσο και κατά την παλαιοχριστιανική εποχή.

Μεταξύ των ερειπίων του οικισμού αυτού διατηρούνται και τα ερείπια μίας

¹¹ Η ονομασία «Αρνίθα, η» είναι προφανώς προελληνική. Πολλά ονόματα πόλεων και οικισμών, καθώς και τοπωνυμίων της νήσου Ρόδου θεωρούνται προελληνικά. Ενδεικτικά αναφέρονται τα εξής: Ατάβυρος, Βάττι, Βρασσία, Θα, Θάρρι, Ιαλυσός, Ίγκος, Κάμειρος ή Κάμρος, Κατταβιά, Κέσκιντος, Κίταλα, Κυμισάλα, Λάδαρμα ή Αλάδαρμα, Λάρτος ή Λάρδος, Λέλος, Λίνδος, Λώρυμα, Ρόδος, Σιάννα, Ψίνθος και άλλα.

¹² Επιθυμώ να εκφράσω και από την θέση αυτή τις θερμές μου ευχαριστίες προς τον Φύλακα Αρχαιοτήτων, εκλεκτό συνεργάτη και φίλο κ. Κυριάκον Σαλβάρη, καταγόμενον από την Αρνίθα και άριστον γνώστη της περιοχής, για την υπόδειξη του χώρου και ο οποίος συνόδευσε τον γράφοντα κατά την διενέργεια αυτοψίας σε αυτόν.

παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Το κυρίως σώμα αυτής εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 12,00X9,30 μ. περίπου) και εχωρίζεται σε τρία κλίτη. Από αυτά το μεσαίο (πλάτους 4,00 μ. περίπου) επερατούτο σε μίαν μεγάλην, ημικυκλικήν αφίδα προς Α. (χορδής 3,50 και βέλους 1,90 μ.), εντός της οποίας περιεκλείετο πεταλοειδές σύνθρονον.

Το νότιο κλίτος (πλάτους 2,00 μ.) επερατούτο προς Α. σε μίαν ημικυκλικήν αφίδα. Το βόρειο κλίτος (πλάτους 2,00 μ.) επερατούτο προς Ανατολάς σε μίαν ευθείαν πλευράν. Δυτικά του κυρίως σώματος της βασιλικής ήτο προσκεκολλημένος ορθογωνίου κατόψεως νάρθηκας (εσωτ. διαστ. 9,30X3,00 μ. περίπου). Δυτικά του νάρθηκα έκειτο το αίθριο (εσωτ. διαστ. 9,30X7,90 μ. περίπου).

Ο κυρίως άξονας της βασιλικής έκειτο από Δ. προς Α. (85°) και εμφανίζει απόκλιση 5° προς ΒΑ. Γύρω από την βασιλική έκειντο διάφορα προσκτίσματα. Μεταξύ αυτών διακρίνονται και τέσσερεις υδατοδεξαμενές, οι οποίες προωρίζοντο για να δέχονται τα όμβρια ύδατα, τα οποία έπιπταν επί των στεγών της βασιλικής και παρακειμένων προσκτισμάτων και οικοδομημάτων του οικισμού. Εάν ληφθεί υπόψη, ότι ο οικισμός αυτός έκειτο σε ικανόν ύψος και πιθανώς εστερείτο πηγαιού ύδατος, η συλλογή των ομβρίων υδάτων ήτο απολύτως αναγκαία, για την εξυπηρέτηση των κατοίκων αυτού.

Δεξαμενή Α: ΒΔ. της βασιλικής και σε απόσταση τρία (3) μέτρα από αυτήν, κείται μία υδατοδεξαμενή (Δεξαμενή Α). Αυτή εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 2,50X2,30 και βάθους 2,50 μ. περίπου) και εκαλύπτετο με κτιστή, ημικυλινδρική οροφή. Ο κυρίως άξονας του οικοδομήματος βαίνει από Β. προς Ν. Εσωτερικά η δεξαμενή αυτή φέρει επίχρισμα ικανού πάχους από υδραυλικό κονίαμα (κουρασάνι).

Δεξαμενή Β: ΒΔ. της βασιλικής και σε απόσταση δέκα (10,00μ.) μέτρων περίπου από αυτήν, κείται μία υπόγεια, πιθοειδής υδατοδεξαμενή (διάμετρος ανοίγματος 1,50 μ., βάθος δεξαμενής 8,00 - 10,00 μ. περίπου). Στον πυθμένα αυτής είναι στενή, διευρύνεται βαθμιαία, όσον αυξάνει το ύψος αυτής και στο άνω τμήμα της στενεύει. Εσωτερικά οι επιφάνειες αυτής καλύπτονται με υδραυλικό κονίαμα.

Δεξαμενή Γ: ΝΔ. της βασιλικής και σε απόσταση 15,00 μ. περίπου από αυτήν ευρίσκεται η δεξαμενή Γ. Αυτή εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 12,22X6,88 μ.) και εκαλύπτετο με κτιστή, ημικυλινδρική οροφή. Ο κυρίως άξονας αυτής βαίνει από Β. προς Ν. Εσωτερικά οι επιφάνειες των τοίχων αυτής εκαλύπτοντο με υδραυλικό κονίαμα.

Επειδή η δεξαμενή Γ είναι μεγάλου μήκους και προκειμένου να εξασφαλισθεί η στατική επάρκεια του όλου κτίσματος και ειδικότερα της οροφής, κατεσκευάσθησαν εξ υπαρχής σε κάθε μία από τις μακρές πλευρές αυτής ανά τέσσερεις κτιστοί πεσσοί, οι οποίοι έφεραν τέσσερα ενισχυτικά σφενδόνια ή τόξα, στηρίζοντα την ημικυλινδρική οροφή της δεξαμενής.

Δεξαμενή Δ: ΝΔ. της βασιλικής και σε απόσταση εκατόν και πενήντα (150 μ.) μέτρων περίπου από αυτήν κείται μια τέταρτη υδατοδεξαμενή (Δεξαμενή Δ), υπόγεια, κτιστή, πιθοειδής, όμοια στο σχήμα με την Δεξαμενή Β. Οι εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων αυτής καλύπτονται με υδραυλικό κονίαμα.

Οι ως άνω δεξαμενές φαίνονται να είναι σύγχρονες περίπου προς την παλαιοχριστιανική βασιλική. Η βασιλική ανηγέρθη πιθανώς κατά το β' μισό του 6^{ου} αιώνα μ.Χ. και ερειπώθηκε από του 7^{ου} αιώνας μ.Χ. και εξής.

5. ΚΑΤΤΑΒΙΑ, ΧΛΩΝΟΣ, ΒΑΣΙΛΙΚΗ

Βορειοανατολικά του οικισμού της Κατταβιάς και σε απόσταση 4 χλμ. περίπου από αυτόν, δεξιά της αμαξιτής οδού Ρόδου - Κατταβιάς και σε απόσταση ενός χλμ. περίπου από αυτήν, νοτιοανατολικά του ναυδρίου του Αγίου Παύλου και σε απόσταση ενός χλμ. περίπου από αυτό, μεταξύ των οικισμών Λαχανιάς-Μεσαναγρού - Κατταβιάς, στη θέση «Χλώνος, ο» (υψόμε. 100 μ.), στη νοτιοδυτική πλευρά ενός υψώματος (υψόμε. 170 μ.), σε εύφορη κοιλάδα, και σε μικρή σχετικά απόσταση από την θάλασσα, κείται τα λείψανα ενός εκτεταμένου αρχαίου οικισμού¹³.

Διακρίνονται μεταξύ άλλων και τα εξής: αναλημματικοί τοίχοι και τεχνητά άνδρα σε διάφορα επίπεδα, ερείπια οικοδομημάτων, οπτόπλινθοι, κεραμίδια, όστρακα σε μεγάλο αριθμό, αρχιτεκτονικά μέλη, τάφοι, μονολιθικό, ορθογωνίου σχήματος, αντίβαρο ελαιοπιεστηρίου από εγχώριο, φαιόχρωμο ασβεστόλιθο κ.λ.π. Ο οικισμός αυτός φαίνεται ότι είχε μεγάλη διάρκεια ζωής και ήκμασε κατά την ελληνορρωμαϊκή εποχή και τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

Στο κέντρο περίπου του οικισμού διατηρούνται τα ερείπια μίας παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Πρόκειται για τρικλιτη, ξυλόστεγη βασιλική του απλού ελληνοιστικού τύπου. Το κυρίως σώμα αυτής εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 12,65X10,30 μ.). Το μεσαίο κλίτος ήτο ευρύτερο των πλαγιών (πλάτους 4,80μ.) και επερατούτο σε μίαν ημικυκλικήν αφίδα προς Α. (χορδής 3,80 και βέλους 1,70 μ.). Στο μέσον της δυτικής πλευράς του μεσαίου κλίτους ηνοιγέτο μία θύρα.

Τα πλάγια κλίτη (πλάτους 2,05 μ.) επερατούντο προς Α. σε ευθείες πλευρές. Στο μέσον της δυτικής αυτών πλευράς ηνοιγέτο ανά μία θύρα, μέσω της οποίας ευρίσκοντο σε άμεση επικοινωνία με τον νάρθηκα. Δυτικά του κυρίως σώματος της βασιλικής ήτο προσκεκολλημένος ορθογωνίου κατόψεως νάρθηκας (εσωτ. διαστ. 10,30X3,00 μ. περίπου). Ο κυρίως άξονας της βασιλικής έκειτο από Δ. προς Α. (125°) και εμφανίζει απόκλιση 35° προς νοτιοανατολικά.

Βορειοανατολικά της βασιλικής και σε απόσταση 180μ. περίπου από αυτήν κείται ένας κτιστός, κιβωτιόσχημος τάφος, ο οποίος εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 2,10X0,60 και βάθους 0,85 μ. περίπου) και καλύπτεται με εγχώριες, ασβεστολιθικές πλάκες (διαστ. 0,85X0,65 και πάχους 0,08/0,10 μ. περίπου). Ο κυρίως άξονας του τάφου αυτού κείται από Δ. προς Α. (85°) και εμφανίζει απόκλιση 5° προς ΒΑ. Ο τάφος αυτός φαίνεται να κείται μέσα σε μία Νεκρόπολη της ύστερης αρχαιότητας και είναι περίπου σύγχρονος προς την βασιλική.

Ο βασιλική αυτή ιδρύθηκε πιθανώς κατά τον 5^ο αιώνα μ.Χ. και ερειπώθηκε από του 7^ο αιώνας μ.Χ. και εξής.

6. ΚΡΗΤΗΝΙΑ, ΣΤΕΦΑΝΙΑ, ΒΑΣΙΛΙΚΗ

Βορειοδυτικά του Ιπποτικού φρουρίου της Κρητηνίας και σε απόσταση ενός χλμ. περίπου από αυτό, δυτικά του λιμένα «Κάμειρος Σκάλα» και σε απόσταση 1,5 χλμ. περίπου από αυτόν, σε απόσταση λίγων μόλις μέτρων από της παραλίας, στη θέση «Στεφανιά, η» και σε επίπεδο σημείο (υψόμετρο 5,00 μ. περίπου), κείται τα λείψανα μίας παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

Διακρίνεται ευκρινώς το περίγραμμα των τοίχων ολοκλήρου του μνημείου. Ο

¹³ R.U. Inglieri, *Carta Archeologica dell' Isola di Rodi*, Firenze 1936, 69, αριθμός μνημείου 86.

νότιος εξωτερικός τοίχος της βασιλικής διατηρείται σε ύψος 0,50-1,50 μ. περίπου. Η αφίδα του Ιερού Βήματος φαίνεται να διειρηθεί σε ύψος 1,00 μ. περίπου, η οποία όμως κατεδαφίσθη, κατά την διάρκεια εργασιών με μηχανικό εκσκαφέα, προκειμένου να ισοπεδωθεί ο χώρος και να ανεγερθεί μία μάνδρα στη θέση της βασιλικής. Σήμερα διατηρείται και είναι ορατό το θεμέλιο του τοίχου της αφίδας.

Το κυρίως σώμα της βασιλικής εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 14,50X13,30 μ.) και εχωρίζεται με δύο κιονοστοιχίες, οι οποίες έβαιναν επάνω σε ένα κτιστό στυλοβάτη (πάχους 0,70 μ.), σε τρία κλίτη. Από αυτά το μεσαίο (πλάτους 4,15 μ.) επερατούτο σε μίαν ημικυκλικήν αφίδα προς Ανατολάς (χορδής 3,85 και βέλους 2,45 μ.). Το πάχος του τοίχου της αφίδας είναι 0,70 μ. Στο μέσον της δυτικής πλευράς του μεσαίου κλίτους ηνοιγέτο μία θύρα.

Το νότιο κλίτος της βασιλικής (πλάτους 3,60 μ.) επερατούτο προς Α. σε μίαν ευθεία πλευρά. Στο μέσον της δυτικής αυτού πλευράς ηνοιγέτο μία θύρα. Ανατολικά του νοτίου κλίτους ήτο προσκεκολλημένο ορθογωνίου κατόψεως πρόσκτισμα (εσωτ. διαστ. 3,60X2,30 μ.), το οποίο επερατούτο σε μίαν ημικυκλικήν αφίδα προς Ανατολάς (χορδής 2,60 και βέλους 1,30 μ.) Πρόκειται πιθανώς για το Διακονικόν ή το Σκευοφυλάκιον της βασιλικής.

Το βόρειο κλίτος της βασιλικής (πλάτους 3,60 μ.) επερατούτο προς Ανατολάς επίσης σε μίαν ευθεία πλευρά. Στο μέσον της δυτικής αυτού πλευράς ηνοιγέτο μία θύρα, η οποία οδηγούσε στον νάρθηκα. Ανατολικά του βόρειου κλίτους ήτο επίσης προσκεκολλημένο ορθογωνίου κατόψεως πρόσκτισμα (εσωτ. διαστ. 3,60X2,30 μ.), το οποίο επερατούτο σε μίαν ημικυκλικήν αφίδα προς Ανατολάς (χορδής 2,60 και βέλους 1,30 μ.). Τούτο είναι δυνατόν να ερμηνευθεί ως η πρόθεσις της βασιλικής. Δυτικά του κυρίως σώματος της βασιλικής ήτο προσκεκολλημένος ορθογωνίου κατόψεως νάρθηκας (εσωτ. διαστ. 13,20X3,75 μ.).

Ο κυρίως άξονας της βασιλικής έκειτο από Δυσμάς προς Ανατολάς (87°) και εμφανίζει απόκλιση 3° προς βορειοανατολικά.

Στον χώρο της βασιλικής διακρίνονται λίγα σχετικά μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται και τα ακόλουθα: α) Τμήμα κορμού κυλινδρικού, αρραβδώτου κίονα από φαιόχρωμο μάρμαρο (σωζόμ. ύψος 0,62, διάμ. 0,34 μ.). Στην επιφάνεια αυτού υπάρχει ανάγλυφος, ανισοσκελής σταυρός, οι κεραιές του οποίου είναι πεπλατυσμένες στα άκρα. β) Ομοίως (σωζόμ. ύψος 0,57, διάμ. 0,34 μ.). γ) Ιωνικό κιονόκρανο από φαιόχρωμο μάρμαρο, μετά συμφυούς επιθήματος (διαστ., άνω επιφάνεια: 0,78X0,54 μ., κάτω επιφάνεια: 0,54X0,54 μ., διάμ. κίονα 0,34, συνολικό ύψος κιονοκράνου 0,30 μ.). Στις δύο πλάγιες, στενές πλευρές του επιθήματος του κιονοκράνου υπάρχουν ιοάριθμοι, ανάγλυφοι, ανισοσκελείς σταυροί, οι κεραιές των οποίων είναι πεπλατυσμένες στα άκρα.

Η βασιλική αυτή ανηγέρθη πιθανώς κατά τον 6^{ον} αιώνα μ. Χ. και ερειπώθηκε από του 7^{ου} αιώνας μ.Χ. και εξής.

Δρ. Ιωάννης Ηλ. Βολανάκης
Καθηγητής Αρχαιολογίας, Neapolis University, Paphos
Έφορος Αρχαιοτήτων Ε.Τ., Ρόδος

**ΤΑ ΨΗΦΙΔΩΤΑ ΔΑΠΕΔΑ ΤΩΝ ΝΗΣΙΩΝ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ, ΜΕ
ΕΜΦΑΣΗ ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ, ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ
ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ.
ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΤΑ ΨΗΦΙΔΩΤΑ ΤΩΝ ΠΡΟΣ ΑΝΑΤΟΛΑΣ ΓΕΙΤΟΝΙΚΩΝ
ΠΕΡΙΟΧΩΝ***

Η μεγάλη διάδοση της τέχνης της ψηφώσης από τον 4^ο έως τα τέλη του 6^{ου} αιώνα μ.Χ. σε ολόκληρη την Ανατολική Μεσόγειο είχε οδηγήσει νομοτελειακά στη δημιουργία της «Κοινής», μιας κοινής δηλαδή καλλιτεχνικής αντίληψης που χαρακτήριζε τον συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο σε όλη τη διάρκεια της ύστερης αρχαιότητας. Η παρατήρηση, ωστόσο, αυτή δεν είναι τίποτα περισσότερο από μια γενική διαπίστωση. Η συστηματική έρευνα του υλικού που έχει διασωθεί φέρνει στην επιφάνεια διαφοροποιήσεις και ιδιαιτερότητες που δίνουν σε κάθε μία από τις περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου το προσωπικό της στίγμα. Θα μπορούσαμε να ονομάσουμε τις ιδιαιτερότητες αυτές «τοπικές τάσεις», αντιπαραβάλλοντάς τις με την «Κοινή» αλλά και εντάσσοντάς τις υπό μια γενικότερη έννοια μέσα σ' αυτήν. Μελετώντας, λοιπόν, τα ψηφιδωτά της ευρύτερης αυτής περιοχής, οφείλουμε να είμαστε προσανατολισμένοι προς δύο σταθερές κατευθύνσεις: την «Κοινή» και τους τοπικούς τρόπους έκφρασης και δημιουργίας. Η δεύτερη κατηγορία είναι αυτή που αποτελεί την ασφαλέστερη αφετηρία για τη μελέτη των εργαστηρίων.

Ποια είναι όμως τα βασικότερα κριτήρια που κατευθύνουν την έρευνα του προβλήματος των τοπικών εργαστηρίων, όταν δεν υπάρχουν άλλα, ανασκαφικά ή επιγραφικά, στοιχεία¹; Η εμμονή των ψηφοθετών μιας περιοχής σε συγκεκριμένες

---

¹Μέρος του υλικού που παρουσιάζεται εδώ δημοσιεύτηκε πριν από χρόνια στα *Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina* 31 (1984), 63-74, και 38 (1991), 33-65 (P. Assimakopoulou-Atzaka, «I mosaici pavimentali paleocristiani in Grecia. Contributo allo studio ed alle relazioni tra i laboratory», και η ίδια, «The Mosaic Pavements of the Aegean Islands during the Early Christian Period» αντιστοιχα). Η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται στις σχέσεις των ψηφιδωτών δαπέδων των νησιών του Αιγαίου με τις γειτονικές περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου, με την προσθήκη νεότερων στοιχείων και νέου φωτογραφικού υλικού. Για το εργαστήριο ψηφοθετών της Κω και τις επιδράσεις του στα ψηφιδωτά των γύρω περιοχών, βλ. πιο πρόσφατα και L.M. De Matteis, «La produzione musiva coa in età tardoantica: indirizzi di ricerca», στο S. Isager - B. Poulsen (επιμ.), *Patron and Pavements in Late Antiquity* (Halicarnassian Studies II), Odense 1997, 51-64· D. Parrish, «An Early Byzantine Mosaic Workshop based on Kos: Architectural Context and Pavement Design», *AntTard* 9 (2001) 331-349· L.M. De Matteis, *Mosaici di Cos. Dagli scavi delle missioni italiane e tedesche (1900-1945)*, Atene 2004 (Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente XVII), 215-217. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον συνάδελφο Μ. Κουτελλά, ανασκαφέα των περισσότερων μνημείων της Καλύμνου, που με μεγάλη προθυμία μου έδωσε την άδεια να χρησιμοποιήσω και να δημοσιεύσω φωτογραφίες παλαιότερων και νεότερων αδημοσίευτων ψηφιδωτών του νησιού αυτού.

εικονογραφικές επιλογές, η σταθερή δηλαδή προτίμηση που αυτοί δείχνουν σε ορισμένα θέματα, είναι ένα τέτοιο κριτήριο. Όταν τα ίδια αυτά θέματα σπανίζουν ή απουσιάζουν εντελώς από άλλες περιοχές, η ένδειξη για την παρουσία τοπικού εργαστηρίου γίνεται πολύ ισχυρότερη.

Άλλα κριτήρια είναι η εκτέλεση θεμάτων, ευρύτερα γνωστών, με κάποιον ιδιαίτερο σχεδιαστικό τρόπο ή ένας ειδικός χειρισμός του χρώματος που βρίσκουμε να εμφανίζεται όμοιος σε πολλά ψηφιδωτά. Αν τώρα εντοπίσουμε τα ίδια χαρακτηριστικά σε ψηφιδωτά γειτονικών περιοχών, μπορούμε να κάνουμε υποθέσεις για ένα φάσμα σχέσεων και επιδράσεων, καθώς και για πιθανή διακίνηση εργαστηρίων.

Πλούσια σε παραγωγή ψηφιδωτών δαπέδων κατά την ύστερη αρχαιότητα τα αιγαιοπελαγίτικα νησιά και με αξιόλογη παράδοση από τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο, συμβάλλουν ουσιαστικά στην έρευνα του διακοσμητικού αυτού τομέα στον ευρύτερο χώρο που εδώ εξετάζεται. Τον ρόλο που έπαιξε η γεωγραφική τους θέση αποδεικνύουν τα ίδια τα ευρήματα. Συγκριτική έρευνα, που μπορεί να γίνει προς το παρόν σε περιορισμένα πλαίσια, οριζόμενα από τον αριθμό των γνωστών έως σήμερα έργων, οδηγεί στην επισήμανση σχέσεων με ψηφιδωτά των δυτικών ακτών της Μ. Ασίας, της Κιλικίας, της Κύπρου, της Συρίας, του Λιβάνου, των αρχαίων επαρχιών της Αραβίας και της Παλαιστίνης, αλλά και της Κωνσταντινούπολης. Οι σχέσεις αυτές μπορούν να συνοψιστούν στις παρακάτω γενικές παρατηρήσεις:

A. ΕΙΚΟΝΙΣΤΙΚΟ ΘΕΜΑΤΟΛΟΓΙΟ

Ως προς τον τρόπο με τον οποίο διατάσσονται τα θέματα στην επιφάνεια του δαπέδου, διαπιστώνεται ότι στην πλειονότητα των σωζόμενων ψηφιδωτών προτιμώνται οι επαναλαμβανόμενες γεωμετρικές συνθέσεις, οι οποίες ποικίλλονται με διάφορες παραστάσεις, σπανιότερα ανθρωπομορφικές και συνηθέστερα προερχόμενες από το ζωικό ή το θαλάσσιο βασίλειο. Ο τρόπος αυτός διάταξης του διακόσμου προσεγγίζει τα ψηφιδωτά των νησιών κατά κύριο λόγο στην ηπειρωτική Ελλάδα, αλλά και στη δυτική Μ. Ασία και την Κύπρο. Συνηθίζεται επίσης στη Συρία, τον Λίβανο και τις αρχαίες επαρχίες της Αραβίας και της Παλαιστίνης.

Ο ρόλος των ανθρωπομορφικών παραστάσεων, που γνώρισαν μεγάλη διάδοση στα ελλαδικά νησιά κατά τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο, φαίνεται ότι ελαχιστοποιήθηκε κατά την παλαιοχριστιανική εποχή στην περιοχή αυτή, στα ψηφιδωτά της οποίας μετά τον 4^ο αι. μ.Χ. κυριάρχησαν οι γεωμετρικοί συνδυασμοί. Από παλιά είναι γνωστά λιγοστά ευρήματα με ανθρωπομορφικό διάκοσμο, όπως αυτό που ήρθε στο φως το 1950 κατά τη διάρκεια των ιταλικών ανασκαφών στην Κω, στην περιοχή βόρεια από το θέατρο, με προσωποποίηση εποχής του έτους, που εικονίζεται σε προτομή στον κεντρικό κύκλο περικεντρής πλούσιας γεωμετρικής σύνθεσης². Για το ψηφιδωτό αυτό – του οποίου η τύχη είναι άγνωστη – είχαμε στη διάθεσή μας ελλιπέστατες πληροφορίες,

¹ Δύο μόνον ονόματα ψηφιδωτών γνωρίζουμε από τα Δωδεκάνησα, αυτά του Δωροθέου και του Ευτυχίου, που αναφέρονται σε αφιερωματική επιγραφή της βασιλικής της Καρδάμαινας στην Κω (E. Brouscari, «Nouvelles mosaïques de Cos», *La Mosaïque Gréco-Romaine* VII.1 (Tunis 3-7 Octobre 1994), Tunis 1999, 56-57, πίν. VI.6· Γ. Ατζακά, *Το επάγγελμα του ψηφιδωτή (4ος αι. π.Χ. - 8ος αι. μ.Χ.)*, Αθήνα 2011, 47, εικ. 34).

² Για τη γεωμετρική σύνθεση, βλ. παρακάτω, σημ. 65.

έως πρόσφατα που δημοσιεύτηκε φωτογραφία προερχόμενη από το αρχείο της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής³.

Πολύ ασαφή εικόνα, λόγω παντελούς έλλειψης φωτογραφικού υλικού, έχουμε δυστυχώς για ένα ακόμη ψηφιδωτό της Κω, με προσωποποίηση –κατά την ερμηνεία του L. Laurenzi– της Κωνσταντινούπολης, που αποκαλύφθηκε το 1934 κοντά στην οδό Σταυρού⁴. Το πιθανότερο είναι ότι και εδώ επρόκειτο για προτομή ενταγμένη σε γεωμετρικό διάκοσμο.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το καλά σωζόμενο ψηφιδωτό παλαιοχριστιανικού λουτρού που αποκαλύφθηκε στη Μαλτεζάνα της Αστυπάλαιας, στη θέση «του Ταλλαρά» (εικ. 1α-β, 2)⁵. Εδώ παριστάνονται στον κεντρικό κύκλο ο Χρόνος, τα σημεία του ζωδιακού κύκλου και οι εποχές, ενώ στα μικρά τετράγωνα της γεωμετρικής σύνθεσης που καλύπτει όλο το δάπεδο εικονίζονται οι κεφαλές των δώδεκα μηνών του έτους, αλλά και πτηνά και άλλα θέματα γεωμετρικά. Ειδικά οι παραστάσεις των μηνών εξαφανίζονται σχεδόν, καθώς διασπείρονται και «στριμώχνονται» μέσα στα μικρά τετράγωνα, έχοντας εμφανώς δευτερεύουσα θέση σε σχέση με τα υπόλοιπα θέματα· το αποτέλεσμα είναι ο γεωμετρικός διάκοσμος να κυριαρχεί, παρά το γεγονός ότι χρησιμοποιείται ένα τόσο πλούσιο εικονιστικό θεματολόγιο.

Στα παλαιότερα ευρήματα θα πρέπει να προστεθούν και μερικά νεότερα, που έφεραν στο φως οι ανασκαφές στη Χίο και την Κω: στην οδό Δημογεροντίας 7 στη Χίο (εικ. 3α-β)⁶ και στην οδό Αγίου Νικολάου 3 στην Κω (εικ. 4α-β)⁷. Τα δύο έργα είναι συγγενικά, τόσο ως προς τη γεωμετρική σύνθεση που τα περιβάλλει όσο και ως προς τις γυναικείες μορφές που εικονίζονται μέσα στα γεωμετρικά σχήματα: πιθανόν δωρήτριες στη Χίο και προσωποποίηση της Τύχης της πόλης στην Κω. Και στις δύο περιπτώσεις δεν πρόκειται για μορφές που αναπτύσσονται ελεύθερα στο χώρο, αλλά για προτομές που εντάσσονται μέσα σε πλούσιο γεωμετρικό διάκοσμο, ο οποίος και δεσπάζει στη σύνθεση, ακριβώς όπως στο λουτρό της Αστυπάλαιας και στο κτήριο βόρεια από το θέατρο της Κω.

Για τα παραπάνω νησιωτικά ψηφιδωτά υπάρχουν καλά εικονογραφικά παράλληλα στις ανατολικές περιοχές του κράτους. Ενδεικτικά θα μπορούσαν να αναφερθούν ψηφιδωτά από την Αντιόχεια (εικ. 5)⁸ και την Απάμεια (εικ. 6)⁹ της Συρίας, καθώς και

³ De Matteis, *Mosaici di Cos*, ό.π. (εισαγωγική σημείωση), 150-151 αρ. 74, 175, 206, 220, 231, πίν. ΧCΠ.1-2.

⁴ Στο ίδιο, 153-154 αρ. 81, 175, 205, 211, 220, 231.

⁵ Στ. Πελεκανίδης, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος*, Ι. Νησιωτική Ελλάς, Θεσσαλονίκη 1974, 46-47 αρ. 3, πίν. 4, 5· R. Jacoby, «The Four Seasons in Zodiac Mosaics: The Tallaras Baths in Astypalaea», Greece, *IEJ* 51.2, 2001, 225-230· I.Η. Βολανάκης, «Πρωτοχριστιανική εποχή 300-600 μ.Χ.», στο Ε.Φ. Ξάνθος, *Αστυπάλαια. Ιστορία και ιστορίες*, Αθήνα 2009, 182-184, εικ. σ. 181, 182.4.

⁶ Β. Αθανασοπούλου-Πέννα, *ΑΔ* 35 (1980) Β2, 478-479, σχ. 1-2, πίν. 283-284· η ίδια, «Ψηφιδωτό δάπεδο από τη Χίο», Ανάτυπο από το περιοδικό *Φιλοτεχνικός*, Χίος 1983, 5-15.

⁷ E. Brouscari, «The Tyche of Cos on a mosaic from a Late Antique house in Cos», στο Isager - Poulsen, ό.π. (εισαγωγική σημείωση), 65-77.

⁸ F. Cimok (επιμ.), *Antioch Mosaics, A Corpus*, Istanbul 2000, 282 (οικία της Γης και των Εποχών).

⁹ J. Balty, «Mosaïques et architecture domestique dans l'Apamée des Ve et VIe siècles», στο Isager - Poulsen, ό.π., 100, πίν. VI.1 (οικία της ελάφου).

από τη Σκυθόπολη (Beth Shean) της αρχαίας επαρχίας της Παλαιστίνης (εικ. 7)¹⁰. Προσωποποιήσεις, εξάλλου, πόλεων, αποδοσμένες ως προτομές κλεισμένες σε γεωμετρικά σχήματα, είναι γνωστές και από το ψηφιδωτό της οικίας του Χαριδήμου στη γειτονική με τη Κω Αλικαρνασσό¹¹. Αξίζει να θυμηθούμε και την πληροφορία του έτους 1882 για την ανεύρεση στην Ταρσό της Κιλικίας ψηφιδωτού με την απεικόνιση του Ποσειδώνα περιβαλλόμενου από τις προσωποποιήσεις νησιών του Αιγαίου, ως γυναικών «προσκλινουσών επί βράχου»¹². Η εικονογραφική αντίληψη του ψηφιδωτού αυτού, για το οποίο τίποτε περισσότερο δεν γνωρίζουμε, οδηγεί στη χρονολόγησή του στη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο μάλλον παρά στην ύστερη αρχαιότητα.

Η κατά κανόνα υποταγή του ανθρώπινου και ζωικού στοιχείου στο γεωμετρικό διαπιστώνεται επίσης στα παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά όλων των περιοχών της Ανατολικής Μεσογείου, σε ορισμένες όμως από τις οποίες (και κατά κύριο λόγο στη Συρία) παρατηρείται παράλληλη χρήση και άλλων τρόπων σύνθεσης, όπως της ελεύθερης διάταξης ανθρώπινων μορφών και ζώων στην επιφάνεια του δαπέδου. Το δεύτερο μισό του 5^{ου} και το πρώτο μισό του 6^{ου} αι. μ.Χ. είναι η εποχή που οι διακοσμήσεις αυτές γνωρίζουν τη μεγαλύτερη διάδοση στα συριακά ψηφιδωτά. Μπορούν να αναφερθούν ενδεικτικά διάφορα γνωστά έργα με αυτή τη διάταξη των μορφών και των ζώων, όπως π.χ. τα λεγόμενα ψηφιδωτά της Μεγαλοψυχίας και του κυνηγιού του Worcester από την Αντιόχεια (εικ. 8)¹³ ή οι Αμαζόνες κυνηγοί από το κτήριο του τρικλίνου στην Απάμεια¹⁴.

Τα ελάχιστα έως σήμερα γνωστά ψηφιδωτά των νησιών με ελεύθερη διάταξη των μορφών προέρχονται από τη βασιλική της Λάμπας στην Κρήτη (εικ. 9)¹⁵ –ένα ιδιαίτερα προβληματικό έργο ως προς τη χρονολόγησή του¹⁶– και τη βασιλική του Αγίου Γεωργίου του Βουνού στην Παλαιόπολη Κυθήρων (εικ. 10α-β)¹⁷. Αν και από άποψη εικονογραφίας τα δάπεδα αυτά σχετίζονται με ανάλογα συριακά έργα, δύσκολα θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι είναι ενδεικτικά για τις ειδικότερες σχέσεις της περιοχής με τις ανατολικές επαρχίες, για τον λόγο ότι πρόκειται για παλαιά ευρήματα για τα οποία δεν διαθέτουμε ασφαλή ανασκαφικά και χρονολογικά στοιχεία. Αξίζει, ωστόσο, να αναφερθεί και ένα ψηφιδωτό του 5^{ου} αι. μ.Χ. που αποκαλύφθηκε πριν από πολλά χρόνια στην Κω, ανατολικά από το γνωστό ως Επτὰ Βήματα βαπτιστήριο της βασιλικής του

¹⁰ *Biblical Archaeology Review* 16.4, July – August 1990: *Glorious Beth-Shean*, εικ. σ. 30· Y. Tsafirir - G. Foerster, «Urbanism at Skythopolis–Bet Shean in the Fourth to Seventh Centuries», *DOP* 51 (1997), 130-131, εικ. 42.

¹¹ B. Poulsen, «The city personifications in the Late ‘Roman Villa’ in Halikarnassos», στο Isager - Poulsen, ό.π., 13-20, εικ. 6-10.

¹² Assimakopoulou-Atzaka, «The Mosaic Pavements», ό.π. (εισαγωγική σημείωση), 33-34.

¹³ I. Lavin, «The Hunting Mosaics of Antioch and their Sources», *DOP* 17 (1963) 187 κ.ε., εικ. 2, 6, 7· Chr. Kondoleon, «Mosaics of Antioch», στο Chr. Kondoleon (επιμ.), *Antioch: The Lost Ancient City* (Κατάλογος έκθεσης), Princeton University Press and Worcester Art Museum 2000, 66 εικ. 2, 158-160 αρ. 43, εικ. 1.

¹⁴ Lavin, ό.π., 270-271, εικ. 139· J. Balty, *Mosaïques de Syrie*, Bruxelles 1977, 114-117, αρ. 52-53.

¹⁵ Πελεκανίδης, ό.π. (σημ. 5), 118 αρ. 99, πίν. 91α-β.

¹⁶ I.F. Sanders, *Roman Crete*, Warminster 1982, 163, όπου θεωρείται πιθανόν ότι αυτό ανήκει σε λουτρό του 4ου αι. μ.Χ. Δυστυχώς δεν είχα τη δυνατότητα να δω το ψηφιδωτό από κοντά.

¹⁷ Πελεκανίδης, ό.π. (σημ. 5), 126 αρ. 115, πίν. 99. Ε. Τσοφοπούλου, *ΑΔ* 46 (1991) Β1, 78-79, σχ. 2. Μ. Χατζηδάκης - Ι. Μπιθα, *Ευρετήριο Βυζαντινών Τοιχογραφιών Ελλάδος*, Αθήνα 1997, 39-40, εικ. 16, 17. Ε. Π. Καλλιγέρος, «Εδώ γεννήθηκε η Αφροδίτη...». *Συνοπτική Ιστορία των Κυθήρων*, Αθήνα 2001, 26, 80, 199.

Αγίου Ιωάννη (σήμερα στο Castello της Ρόδου), στο οποίο απεικονίζεται κυνήγι λιονταριού και κάπρου, με έφιππους ή πεζούς κυνηγούς και τα αντίστοιχα άγρια ζώα¹⁸. Παρά τη συγγένεια με τα ψηφιδωτά του Ανατολικού Κράτους με ανάλογο θεματολόγιο, που εύκολα παρατηρεί κανείς, στο ψηφιδωτό της Κω οι σκηνές δεν απλώνονται ελεύθερα επάνω στην επιφάνεια του δαπέδου, αλλά αναπτύσσονται σε συνεχόμενα μεγάλων διαστάσεων διάχωρα· η διακοσμητική αυτή αντίληψη, εφαρμοσμένη στο θέμα του κυνηγιού αγρίων ζώων, είναι γνωστή στο νησί ήδη από τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο, από την οποία μάλιστα γνωρίζουμε περισσότερα παραδείγματα¹⁹.

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι στα ψηφιδωτά της ηπειρωτικής Ελλάδας, που χρονολογούνται στην ύστερη αρχαιότητα, δεν διαπιστώνεται η ελεύθερη διάταξη ανθρώπινων μορφών και ζώων στην επιφάνεια του δαπέδου. Σε παλαιοχριστιανική βασιλική, ωστόσο, που τα τελευταία χρόνια ανασκάφηκε στα Δολιανά της Ηπείρου εμφανίζονται σκηνές κυνηγιού –με κυνηγό και άγρια ζώα– που αναπτύσσονται σε μεγάλων διαστάσεων διάχωρα του βόρειου κλίτους²⁰, συγγενικά με εκείνα του ψηφιδωτού του Αγίου Ιωάννη της Κω. Και δεν είναι ίσως χωρίς σημασία ότι τα ψηφιδωτά δάπεδα της ευρύτερης περιοχής στην οποία ανήκουν τα Δολιανά –ανάμεσα στα οποία τα γνωστότερα είναι αυτά της βασιλικής του Δουμετίου στη Νικόπολη– χαρακτηρίζονται για τις σχέσεις του θεματολογίου τους με έργα της Ανατολικής Μεσογείου²¹.

Ένα ακόμη ψηφιδωτό με ανθρωπομορφικό διάκοσμο, προερχόμενο από τη βασιλική του Νημπορείου στη Σύμη²², προσεγγίζει τα ψηφιδωτά της Δωδεκανήσου σε εκείνα της Ανατολής. Παριστάνεται ένας καμηλιέρης (εικ. 11) –θέμα άσχετο με τις καθημερινές ασχολίες των κατοίκων του νησιού– που συγκρίνεται καλά με συριακά, αλλά και με άλλα ψηφιδωτά της Ανατολικής Μεσογείου. Ενδεικτικά αναφέρω ψηφιδωτά από το Deir el-Adas της Συρίας, στην επιγραφή του οποίου διαβάζουμε *Μούχασος καμηλιάρης* (εικ. 12)²³, από τη λεγόμενη μονή του Καϊανού στο Αγουιν Μουσα (εικ. 13) και από την εκκλησία του Μωσή, και τα δύο στο όρος Nebo της Ιορδανίας²⁴.

Όσον αφορά στον ζωομορφικό διάκοσμο, χωρίς την παρουσία ανθρώπινων μορφών, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ψηφιδωτά τριών χώρων της βασιλικής που είναι γνωστή με το όνομα «Χριστός της Ιερουσαλήμ» στην Κάλυμνο (βόρειο κλίτος,

¹⁸ De Matteis, *Mosaici di Cos*, ό.π. (εισαγωγική σημείωση), 148-149 αρ. 72, πίν. LXXXVIII.1-2-XC.2. Το ψηφιδωτό έχει υποστεί ευρείας κλίμακας επισκευές από τους Ιταλούς συντηρητές κατά την εποχή της Ιταλικής κατοχής της Δωδεκανήσου. Οι πολύ κακές φωτογραφίες που διαθέτουμε προέρχονται από το αρχείο της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής.

¹⁹ Βλ. ενδεικτικά De Matteis, ό.π., 96-98 αρ. 27, πίν. XXXIII.1-3 (οικία Σιληνού), 106-107 αρ. 37, πίν. XLI.2 (περιοχή λιμανιού), 133 αρ. 61, πίν. LXXIII.2, LXXIV (άγνωστη προέλευση).

²⁰ Α. Καραμπερίδη, «Τα ψηφιδωτά δάπεδα της βασιλικής των Δολιανών και η σχέση τους με τα ψηφιδωτά σύνολα των παλαιοχριστιανικών βασιλικών της Νικόπολης», στο Κ.Λ. Ζάχος (επιμ.), *Νικόπολις Β΄, Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Πρέβεζα 2007, τ. Ι, 671-672, τ. ΙΙ, 453 σχ. 1, 455 σχ. 3, 460-461 εικ. 7-10· η ίδια, *Αρχαιολογικός χώρος Οπάγιας Δολιανών* (Υπουργείο Πολιτισμού, 8η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων), Ιωάννινα 2008, 7-8, εικ. σ. 7.

²¹ Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Ψηφιδωτά δάπεδα. Προσέγγιση στην τέχνη του αρχαίου ψηφιδωτού, Έξι κείμενα*, Θεσσαλονίκη 2010 (ανατύπ. από την πρώτη έκδοση, Θεσσαλονίκη 2003), 110-111· Καραμπερίδη, ό.π., τ. Ι, 671-672, 677.

²² Πελεκανίδης, ό.π. (σημ. 5), 93-94 αρ. 65, πίν. 62.

²³ Balty, ό.π. (σημ. 14), 148-151, αρ. 69-70.

²⁴ M. Piccirillo, *The Mosaics of Jordan*, Amman 1993, 190-191, εικ. 277 και στο ίδιο, 146, εικ. 165, 166.

νότιο κλίτος και πρόσκτισμα), στα οποία εικονίζονται άγρια και ήμερα ζώα, που κινούνται ελεύθερα προς διάφορες κατευθύνσεις μέσα σε φυσικό τοπίο (εικ. 14-16)²⁵.

Ο τρόπος αυτός διάταξης του ζωικού διακόσμου έχει τα στενότερα παράλληλά του σε ψηφιδωτά και πάλι της Συρίας (εικ. 17-18)²⁶, της Παλαιστίνης²⁷ και της νοτιοανατολικής Μ. Ασίας (εικ. 19)²⁸. Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία στο ψηφιδωτό του βόρειου κλίτους της βασιλικής «Χριστός της Ιερουσαλήμ» μιας καμήλας, που εικονογραφικά το προσεγγίζει στη σκηνή του Νημπορειού της Σύμης με τον καμηλιέρη (εικ. 11) και στις ανάλογες παραστάσεις της Ανατολής. Στην Κάλυμνο, εξάλλου, παρουσία καμήλας, κλεισμένης σε διάχωρο, διαπιστώνεται και στο ψηφιδωτό του νάρθηκα της Αγίας Σοφίας (εικ. 20)²⁹.

Παρατηρεί κανείς και σε ορισμένα άλλα νησιωτικά ψηφιδωτά την παράσταση ποικίλων ζώων που τρέχουν προς διάφορες κατευθύνσεις μέσα σε φυσικό τοπίο, τα οποία όμως δεν αναπτύσσονται σε ελεύθερο ενιαίο χώρο, αλλά περιορίζονται μέσα σε ορθογώνια παραλληλόγραμμα διάχωρα. Τέτοιες παραστάσεις συναντούμε π.χ. σε ικανό αριθμό ψηφιδωτών της Κω, όπως στη βασιλική του χωριού Μαστιχάρι (εικ. 21α-β)³⁰, στη βασιλική Σκανδαρίου³¹ και σε κτήριο στο λιμάνι³², και άλλων γειτονικών νησιών, όπως της Σύμης (εικ. 22)³³ και της Καλύμνου (εικ. 23α-β)³⁴.

Τα ψηφιδωτά αυτά, αν και αντιπροσωπεύουν την ίδια εικονογραφική διάθεση, υπογραμμίζουν την εμμονή των ψηφοθετών του νησιωτικού χώρου στον «κατακερματισμό» της επιφάνειας του δαπέδου σε μικρότερες, ανεξάρτητες μεταξύ τους, μονάδες-διάχωρα. Παρόμοια αντίληψη διαπιστώνεται και σε ψηφιδωτά ανατολικότερων περιοχών, όπως της Μ. Ασίας (εικ. 24α-β, 25)³⁵, της Συρίας (εικ. 26)³⁶, του Λιβάνου (εικ. 27)³⁷, της Κύπρου (εικ. 28)³⁸.

²⁵ Για το ψηφιδωτό του νότιου κλίτους, βλ. Πελεκανίδης, ό.π. (σημ. 5), 50 αρ. 9, πίν. 9. Τα ψηφιδωτά των υπόλοιπων χώρων είναι αδημοσίετα (βλ. παραπάνω, εισαγωγική σημείωση).

²⁶ Βλ. ενδεικτικά τα ψηφιδωτά της εκκλησίας του Φωτίου από το Hūarte στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Δαμασκού (P. και M.-T. Canivet, *Hūarte, Sanctuaire chrétien d'Apamène (IV-VIe s.)*, τ. I, Paris 1987, 216-225, εικ. 67, 71, πίν. CXX-CXXXVIII) ή το προερχόμενο από παλαιοχριστιανική βασιλική της βόρειας Συρίας που εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Χαλεπού (P. Donceel-Vouôte, *Les pavements des églises byzantines de Syrie et du Liban. Décor, archéologie et liturgie*, Louvain-la-Neuve 1988, 180-181, εικ. 150, 156, 159). Και άλλα ανάλογα συριακά ψηφιδωτά, βλ. Balty, ό.π. (σημ. 14), σποραδικά.

²⁷ Βλ. ενδεικτικά το ψηφιδωτό του διακοκικού της βασιλικής στη Jabaliyah κοντά στη Γάζα, όπου παρεμβάλλονται και διάφορα στιγμιότυπα με ανθρώπινες μορφές (J.-B. Humbert - Y.A. Hassuneh, A. Hassuneh - M.A. Muhammar - H. Salim, «Mukheitem à Jabaliyah, un site byzantin», στο J.-B. Humbert (επιμ.), *Gaza méditerranéenne. Histoire et archéologie en Palestine*, Paris 2000, 124, εικ. σ. 123).

²⁸ Βλ. ενδεικτικά ψηφιδωτό από τη Malatya, Lavin, ό.π. (σημ. 13), 273, εικ. 141.

²⁹ Αδημοσίετη φωτογραφία, που οφείλω στον Μ. Κουτελλά. Για τη βασιλική της Αγίας Σοφίας, βλ. Πελεκανίδης, ό.π. (σημ. 5), 49-50 αρ. 8· Μ. Κουτελλάς, «Οι παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Καλύμνου», *Corpus* 49 (Μάιος 2003), 77.

³⁰ Πελεκανίδης, ό.π., 70-74 αρ. 31, πίν. 40.

³¹ Στο ίδιο, 74 αρ. 32, πίν. 45β.

³² Στο ίδιο, 75 αρ. 34, πίν. 46β.

³³ Αδημοσίετη φωτογραφία (βασιλική στο Νημπορειό, λήψη Π. Ατζακά, 2005). Για τη βασιλική, βλ. παραπάνω, σημ. 22.

³⁴ Βασιλική Αγίας Σοφίας, νότιο κλίτος, αδημοσίετες φωτογραφίες, τις οποίες οφείλω στον Μ. Κουτελλά. Για τη βασιλική, βλ. ό.π., σημ. 29.

³⁵ Βλ. ενδεικτικά Φ. Χατζηαντωνίου, «Ικόνιο. Ένα χριστιανικό κέντρο στα βάθη της Ανατολής», *Ενεήντια Επτά* (Οργανισμός Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης, Θεσσαλονίκη 1997), 64-65 (Ικόνιο)· B. Poulsen, «Considerations on Motifs and Mosaic Workshops: The Case of Halikarnassos», στο M. Sahin

Είναι ενδιαφέρον ότι το θέμα των ζώων που τρέχουν ή κυνηγιούνται μεταξύ τους – περιορισμένο σε διάχωρο ή σε κεντρικό πίνακα– συναντάται και σε ψηφιδωτά της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου που προέρχονται από την Κω³⁹.

Περισσότερο «αφαιρετικές» –με δήλωση ή όχι φυσικού τοπίου– είναι παραστάσεις μεμονωμένων ζώων που τρέχουν με έντονη κίνηση, κλεισμένων σε διάχωρα ή σε πίνακες, που προέρχονται και πάλι από την Κω και επίσης χρονολογούνται στον 3ο αι. μ.Χ. (εικ. 29α-β)⁴⁰.

B. ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΟ ΘΕΜΑΤΟΛΟΓΙΟ

Η μελέτη του γεωμετρικού θεματολογίου των ψηφιδωτών των νησιών του Αιγαίου, και κυρίως της Δωδεκανήσου, οδηγεί σε ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις σε ό,τι αφορά στις σχέσεις τους με τα ψηφιδωτά άλλων περιοχών της Ανατολικής Μεσογείου. Η έρευνα αυτή, που στοχεύει στην ανάδειξη της συχνότητας με την οποία χρησιμοποιούνται συγκεκριμένες γεωμετρικές συνθέσεις, καθώς και των ιδιοτήτων στη μορφή απόδοσής τους, πραγματοποιήθηκε και δημοσιεύτηκε παλαιότερα από διάφορους μελετητές⁴¹. Έχοντας επιγνώση ότι μένουν ακόμη πολλά να γίνουν στον τομέα αυτόν, θα αναφερθώ εδώ επιλεκτικά μόνο στις συνθέσεις εκείνες που είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικές για το καλλιτεχνικό στίγμα των εργαστηρίων της ευρύτερης περιοχής, καθώς και για πιθανές διακινήσεις τους ανάμεσα σε νησιά της Δωδεκανήσου και στις γειτονικές μικρασιατικές ακτές.

Τα περισσότερα στοιχεία για τις σχέσεις με τα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας και τις ανατολικότερες περιοχές παρέχει η Κως, τα ψηφιδωτά της οποίας έχουν ερευνηθεί και μελετηθεί συστηματικότερα από εκείνα των άλλων νησιών και της ευρύτερης περιοχής γύρω απ' αυτήν. Η Κως υπήρξε ένα σημαντικό κέντρο παραγωγής ψηφιδωτών σε όλη τη διάρκεια της ύστερης αρχαιότητας. Ανάμεσα στα χρόνια 469 και 554, που ορίζουν δύο μεγάλους σεισμούς με καταστροφικές συνέπειες για το νησί, αναπτύχθηκε σημαντική οικοδομική δραστηριότητα. Πολλά από τα ψηφιδωτά δάπεδα της περιόδου αυτής –που, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις, ανήκουν σε εκκλησιαστικά κτήρια– χαρακτηρίζονται από ομοιογένεια ως προς το χρησιμοποιούμενο θεματολόγιο, τα χρώματα και τους τρόπους σύνθεσης, αλλά και ως προς τα υλικά και τις κατασκευαστικές μεθόδους, παρέχοντας έτσι ισχυρές ενδείξεις που επιτρέπουν την

(επιμ.), *The Proceedings of IV. International Mosaic Corpus of Türkiye "The Mosaic Bridge from Past to Present"* (6-10 Harizan/June 2007 Gaziantep), Bursa 2008, 107-108, εικ. 13 (Αλικαρνασός, νεκρόπολη)· V. Scheibelreiter-Gail, *Die Mosaiken Westkleinasiens. Tessellate des 2. Jahrhunderts v. Chr. bis Anfang des 7. Jahrhunderts n. Chr.*, Wien 2011, 206-208 αρ. 13, εικ. 45, 48, 50 (Αφροδισία, οικία τετραπύλου), 223 αρ. 24, εικ. 111, 113 (Έφεσος, κτήριο νότια από τη Βιβλιοθήκη του Κέλσου), 306-308 αρ. 86, εικ. 387-389, 392 (Μίλητος, Μεγάλη εκκλησία), 360-362 αρ. 129, εικ. 545, 547, 548 (Σάρδεις, λουτρό).

³⁶ Βλ. ενδεικτικά, Donceel-Voûte, ό.π. (σημ. 26), 152, εικ. 124 (εκκλησία στο Jéradé).

³⁷ Βλ. ενδεικτικά, M. Chéhab, *Mosaïques du Liban*, Κείμενο, Paris 1957, Πίνακες, Paris 1959, 127-128, πιν. LXXXVII, LXXXVIII (έπαυλη στο Awza'i).

³⁸ Βλ. ενδεικτικά, D. Michaelides, *Cypriot Mosaics*, Nicosia 1992², 99-102 αρ. 56-57 (βασιλική Α Πέγειας).

³⁹ Βλ. ενδεικτικά, De Matteis, *Mosaici di Cos*, ό.π. (εισαγωγική σημείωση), 99-100 αρ. 29, πιν. XXXV.1 (Casa Romana), 121-123 αρ. 49, πιν. LIX.1, LX (από την οδό Σταυρού, σήμερα στο Castello της Ρόδου).

⁴⁰ Στο ίδιο, 100-103 αρ. 30, 32, 33, πιν. XXXV.2, XXXVI.2, XXXVII.1 (Casa Romana), 123-125 αρ. 51, πιν. LXII, LXIII.1 (Castello Ρόδου).

⁴¹ Βλ. παραπάνω, εισαγωγική σημείωση.

απόδοσή τους σε κοινό εργαστήριο ψηφιδωτών. Το εργαστήριο αυτό φαίνεται ότι είχε ακτινοβολία και πέρα από τα στενά όρια του νησιού, τόσο σε γειτονικά αιγαιοπελαγίτικα νησιά όσο και στις πόλεις των επίσης γειτονικών μικρασιατικών ακτών.

Τα κυριότερα θέματα που κάνουν το εργαστήριο της Κω εύκολα αναγνωρίσιμο είναι τα παρακάτω:

1. Μια γεωμετρική σύνθεση με τετράγωνα, ρόμβους και πέλτες που συναντάται σε ικανό αριθμό παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών της πόλης (εικ. 30, 31)⁴². Η ίδια σύνθεση, όπως έχει και παλαιότερα επισημανθεί⁴³, συναντάται στο ψηφιδωτό της βασιλικής των Αγίων Αναργύρων στη Χώρα της γειτονικής Αστυπάλαιας (εικ. 32)⁴⁴. χρησιμοποιείται όμως σε δύο ακόμη παλαιοχριστιανικά μνημεία του νησιού αυτού, στις βασιλικές «Τα Άγια των Αγίων» και Αγίου Βασιλείου στο Λειβάδι, όπως μου δόθηκε η ευκαιρία να διαπιστώσω σε επιτόπια επίσκεψη το έτος 2002 (εικ. 33, 34)⁴⁵.

Ιδιαίτερη σημασία έχει η παρουσία του παραπάνω θέματος και σε ψηφιδωτά πόλεων των δυτικών μικρασιατικών ακτών, όπως στην Κνίδο (εικ. 35)⁴⁶, την Αλικαρνασσό (όπου αυτό εμφανίζεται σε τρεις διαφορετικούς χώρους της ίδιας οικίας) (εικ. 36α-β)⁴⁷, τα Μύλασα⁴⁸ και τη Μίλητο (εικ. 37)⁴⁹. Πολύ συγγενικό, αλλά απλούστερο ως προς τα διακοσμητικά στοιχεία είναι το ψηφιδωτό βασιλικής που αποκαλύφθηκε στην Τορβα σε μικρή απόσταση από την Αλικαρνασσό⁵⁰, με το οποίο μεγάλη ομοιότητα παρουσιάζει το ψηφιδωτό της βασιλικής του Αγίου Ιωάννη στον Μελιτσάχα της Καλύμνου (εικ. 38)⁵¹.

Είναι ενδιαφέρον ότι η παραλλαγή αυτή του θέματος των ρομβόσχημων σταυρών απουσιάζει εντελώς όχι μόνον από τα ψηφιδωτά της ηπειρωτικής Ελλάδος, αλλά και από τα ψηφιδωτά της νοτιοανατολικής Μεσογείου, πράγμα που ενδεχομένως υποδηλώνει τη δημιουργική διάθεση του εργαστηρίου της Κω ή, γενικότερα, των τοπικών εργαστηρίων που δούλευαν το ψηφιδωτό στα Δωδεκάνησα και στις απέναντι μικρασιατικές ακτές. Ας σημειωθεί ακόμη ότι η ομοιότητα του θέματος αυτού –μέχρι και την πιο μικρή

⁴² Βλ. για το θέμα αυτό σε σχέση με τα τοπικά εργαστήρια, Assimakopoulou-Atzaka, «I mosaici», ό.π. (εισαγωγική σημείωση), 66-67, πίν. 11c-f ή ίδια, «The Mosaic Pavements», ό.π. (εισαγωγική σημείωση), 41 σημ. 30, 59· De Matteis, «La produzione», ό.π. (εισαγωγική σημείωση), 55-56, εικ. 5, 6· Parrish, ό.π. (εισαγωγική σημείωση), 339-349, εικ. 9, 10, 16-18, 25, 28-30, 31-33, 35· Poulsen, ό.π. (σημ. 35), 104-107, εικ. 10-12. Πρόκειται για την ευφάνταστη παραλλαγή μιας πολύ συνηθισμένης σύνθεσης του γεωμετρικού θεματολογίου των ψηφιδωτών δαπέδων: αυτής των ρομβόσχημων σταυρών που ορίζουν τετράκινα αστεροειδή σχήματα (C. Balmelle - M. Blanchard-Lemée - J. Christophe - J.-P. Darmon - A.-M. Guimier-Sorbets - H. Lavagne - R. Prudhomme - H. Stern, *Le Décor géométrique de la mosaïque romaine*, Paris 1985, πίν. 184).

⁴³ Assimakopoulou-Atzaka, «I mosaici», ό.π., 67· Parrish, ό.π., 344, εικ. 28.

⁴⁴ Πελεκανίδης, ό.π. (σημ. 5), 47-48 αρ. 4, πίν. 6· Βολανάκης, ό.π. (σημ. 5), 172, εικ. σ. 171.

⁴⁵ Βλ. για τις βασιλικές αυτές, Βολανάκης, ό.π. (σημ. 5), 174-176, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία και όπου το υπό συζήτηση θέμα διακρίνεται στις εικόνες των σ. 173 και 174.

⁴⁶ Assimakopoulou-Atzaka, ό.π., 67, εικ. 11e· Parrish, ό.π., 344, 347, εικ. 29, 30· Scheibelreiter-Gail, ό.π. (σημ. 35), 299-300 αρ. 78, εικ. 365, 367 (βασιλική Ε).

⁴⁷ Parrish, ό.π., 347, 349, εικ. 33· Poulsen, ό.π., 105, εικ. 10-12· Scheibelreiter-Gail, ό.π., 270-278 αρ. 49, εικ. 281, 292 (οικία του Χαρίδημου).

⁴⁸ Scheibelreiter-Gail, ό.π., 324-326 αρ. 97, εικ. 427 (κτήριο περιστυλίου).

⁴⁹ Parrish, ό.π., 347, εικ. 31, 32, 35· Scheibelreiter-Gail, ό.π., 306-308 αρ. 86, εικ. 387, 390 (Μεγάλη εκκλησία).

⁵⁰ Scheibelreiter-Gail, ό.π., 383-384 αρ. 140, εικ. 614, 619, 621.

⁵¹ Assimakopoulou-Atzaka, «I mosaici», ό.π. (εισαγωγική σημείωση), 67. Πρβλ. Poulsen, ό.π., 107. Βλ. και Κουτελλάς, ό.π. (σημ. 29), 78, εικ. σ. 79.

εικονογραφική λεπτομέρεια– στα περισσότερα από τα παραπάνω ψηφιδωτά είναι πραγματικά εντυπωσιακή.

2. Μια σύνθεση με κύκλους, ελλείψεις ή τετράγωνα που ενώνονται μεταξύ τους αλυσιδωτά, γνωρίζει στην Κω μεγάλη διάδοση σε μια συγκεκριμένη παραλλαγή της, στην οποία επιδιώκεται ένα έντονα διακοσμητικό αποτέλεσμα με την ποικιλία των θεμάτων που γεμίζουν τις ταινίες των γεωμετρικών σχημάτων (εικ. 39, 40)⁵².

Το ίδιο θέμα συναντάται σε παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά και άλλων νησιών του Αιγαίου (π.χ. στην Κάλυμνο⁵³, την Κρήτη⁵⁴, τη Σάμο⁵⁵), αλλά και στην Κωνσταντινούπολη⁵⁶ και συχνά σε ψηφιδωτά του Ανατολικού Κράτους, όπως π.χ. στις αρχαίες επαρχίες της Παλαιστίνης και της Αραβίας⁵⁷, τον Λίβανο⁵⁸, τη Συρία⁵⁹ και την Κύπρο⁶⁰. Ιδιαίτερα πρέπει να τονιστεί η παρουσία του στις γειτονικές με την Κω πόλεις της Μ. Ασίας: τη Μίλητο⁶¹, την Αλικαρνασσό⁶² και την ευρύτερη περιοχή της⁶³, το Ανεμούριον⁶⁴.

Παρόμοιες παρατηρήσεις προκύπτουν και από την έρευνα μιας ομάδας περικεντρών συνθέσεων που βασίζονται στη συμπλοκή γεωμετρικών σχημάτων, με τρόπο ώστε να δημιουργούνται σύνθετοι πολύχρωμοι σχηματισμοί, με πλούσια κοσμημένες τις ταινίες των γεωμετρικών σχημάτων που τους απαρτίζουν. Ικανός αριθμός παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών της Κω κοσμούνται με τέτοιες συνθέσεις⁶⁵, πολλές από τις οποίες έχουν μεταξύ τους στενές εικονογραφικές σχέσεις. Το θέμα αυτό, που συναντάται και στο ψηφιδωτό του κεντρικού κλίτους της βασιλικής του Ταξιάρχη στο

⁵² Assimakopoulou-Atzaka, ό.π., 66-67· De Matteis, «La produzione», ό.π. (εισαγωγική σημείωση), 55-58, εικ. 3, 4, 7. Parrish, ό.π., 342, εικ. 11, 19.

⁵³ Βασιλική Ταξιάρχη Μιχαήλ στο Βαθό (αδημοσίευτη φωτογραφία Μ. Κουτελλά). Για τη βασιλική, βλ. Κουτελλάς, ό.π. (σημ. 29), 81.

⁵⁴ Πελεκανίδης, ό.π. (σημ. 5), 110-111 αρ. 87, πιν. 80-81α (βασιλική Α Χερσονήσου).

⁵⁵ Στο ίδιο, 136-137 αρ. 126, πιν. 115β, 116α (βασιλική Παναγίτσας).

⁵⁶ Assimakopoulou-Atzaka, ό.π., 67-69, πιν. 13α. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, «Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης κατά την ύστερη αρχαιότητα. Ομοιότητες και διαφορές», *Βυζαντινά* 27 (2007) 315, εικ. 21, 24 (κυτήριο στην περιοχή του Saraçhane) και στο ίδιο, 315, εικ. 4α (έπαυλη στην περιοχή Kosafamustafapaşa). Για τα ψηφιδωτά των περιοχών Saraçhane και Kosafamustafapaşa, βλ. και Ö. Dalgiç, *Late Antique Floor Mosaics of Constantinople prior to the Great Palace* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), New York University 2008, 16-85, 86-118.

⁵⁷ Βλ. ενδεικτικά R. και A. Ovadia, *Mosaic Pavements in Israel*, Roma 1987, 66 αρ. 89, πιν. LXIX (Hanita), 71 αρ. 100, πιν. LXXXIII.2 (Horvat Karkara)· Z. Al-Qudah, «Le nuove scoperte nella regione di Ajlun (Giordania)», *La Mosaïque Gréco-Romaine* IX.1 (Rome, 5-10 novembre 2001), Rome 2005, 455, εικ. 2 (Rajib, παρεκκλήσιο).

⁵⁸ Βλ. ενδεικτικά, Chéhab, ό.π. (σημ. 37), 114-115, πιν. LXXVII.2 (εκκλησία στο Khaldé).

⁵⁹ Βλ. ενδεικτικά, Donceel-Vouôte, ό.π. (σημ. 26), 159-167, εικ. 132, 135 (εκκλησία στο Khirbet Mouqā).

⁶⁰ Βλ. ενδεικτικά W.A. Daszewski - D. Michaelides, *Mosaic Floors in Cyprus*, Ravenna 1988, εικ. 27 (βασιλική Χρυσοπολίτισσας στη Νέα Πάφο).

⁶¹ Scheibelreiter-Gail, ό.π. (σημ. 35), 311-314 αρ. 88, εικ. 399, 404 (επισκοπικό μέγαρο).

⁶² Στο ίδιο, 270-278 αρ. 49, εικ. 278, 279, 293 (έπαυλη του Χαρίδημου).

⁶³ Βλ. ενδεικτικά στο ίδιο, 302-303 αρ. 82, εικ. 371, 372 (βασιλική) και 386-387 αρ. 143, εικ. 635-638 (λουτρό).

⁶⁴ Sh. Campbell, *The Mosaics of Anemurium*, Toronto 1998, 43, πιν. 188-190 (εκκλησία του «Θησαυρού»).

⁶⁵ Συγκεντρωμένα τα παραδείγματα, βλ. De Matteis, *Mosaici di Cos*, ό.π. (εισαγωγική σημείωση), 173-174.

Βαθύ της Καλύμνου⁶⁶, περιλαμβάνεται με συχνότητα σε διάφορες παραλλαγές στο θεματολόγιο των ψηφιδωτών της Ανατολικής Μεσογείου, όπως έχει ήδη επισημανθεί⁶⁷.

3. Ενδιαφέρον έχει και μια γεωμετρική σύνθεση εφαιπόμενων -κατά τη διαγώνια φορά- κατά κορυφήν οκταγώνων δύο μεγεθών, που ορίζουν τετράκτινα αστεροειδή σχήματα⁶⁸, η οποία συναντάται στη βασιλική του Καπαμά στην Κω (εικ. 41)⁶⁹. Σε ένα ψηφιδωτό που εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Κάστρου στην Αλικαρνασσό διαπιστώνεται το ίδιο ακριβώς θέμα (εικ. 42)⁷⁰. Η ομοιότητά τους, όχι μόνον ως προς τον κάρναβο, αλλά και ως προς τη χρήση των διακοσμητικών μοτίβων γεμίματος των επιμέρους γεωμετρικών σχημάτων, καθώς και ως προς τον χειρισμό του χρώματος, είναι τόσο στενή, που επιτρέπει να θεωρήσουμε πιθανό ότι τα δύο έργα φιλοτεχνήθηκαν από το ίδιο εργαστήριο.

Σε αντίθεση με τη συγγενική σύνθεση των εφαιπόμενων κατά κορυφήν ισομεγέθων οκταγώνων⁷¹ που μιμείται διακοσμήσεις οροφών⁷² και που συνηθίζεται τόσο στα ψηφιδωτά της Ελλάδας⁷³ όσο και άλλων περιοχών⁷⁴, το παραπάνω θέμα, με τη μορφή που χρησιμοποιείται στην Κω και την Αλικαρνασσό, συναντάται σπανιότατα στον ελλαδικό χώρο⁷⁵. Για τον λόγο αυτόν, η παρουσία του και στο ψηφιδωτό του νάρθηκα της βασιλικής στη συμβολή των οδών Π. Μελά και Χειμάρρας (οικόπεδο Χατζηανδρέου) στη Ρόδο –με διαφορετικό εκεί χειρισμό των χρωμάτων–⁷⁶ είναι ασφαλώς ενδεικτική των τάσεων και των αλληλοεπιδράσεων των εργαστηρίων της Δωδεκανήσου.

Σε παρόμοια συμπεράσματα οδηγεί η έρευνα και άλλων γεωμετρικών θεμάτων. Στην Κάρπαθο –το νοτιότερο νησί της Δωδεκανήσου– μπορούν να γίνουν εικονογραφικές παρατηρήσεις, που βοηθούν στην επισήμανση σχέσεων με ψηφιδωτά της νοτιοανατολικής Μεσογείου (κυρίως της Συρίας, των αρχαίων επαρχιών της Αραβίας και της Παλαιστίνης και της Κύπρου).

1. Η παρουσία στο ψηφιδωτό του νότιου κλίτους της βασιλικής της Αγίας Αναστασίας στην Αρκάσα ενός θέματος που δεν συναντάται σε κανένα άλλο ψηφιδωτό

⁶⁶ Δημοσίευτη φωτογραφία που οφείλω στον Μ. Κουτελλά.

⁶⁷ Χαρακτηριστικά παράλληλα, βλ. De Matteis, ό.π., 126-127.

⁶⁸ Balmelle κ.ά., ό.π. (σημ. 42), πίν. 178a.

⁶⁹ A. Di Vita, *La basilica di Kapama a Coo. I mosaici di Hermes Balducci*, Atene - Roma 1996, εικ. εξωφύλλου και πίν. IV.

⁷⁰ *Παράλια Μικράς Ασίας* (Explorer - Ίδρυμα Μειζονος Ελληνισμού), Αθήνα 2005, εικ. σ. 211.

⁷¹ Balmelle κ.ά., ό.π. (σημ. 42), πίν. 183a.

⁷² Ε. Μαρκή, *Η νεκρόπολη της Θεσσαλονίκης στους υστερορωμαϊκούς και παλαيوχριστιανικούς χρόνους (μέσα του 3ου έως μέσα του 8ου αι. μ.Χ.)*, Αθήνα 2006, 174, σχ. 127, όπου και παραδείγματα.

⁷³ Βλ. ενδεικτικά, Πελεκανίδης, ό.π. (σημ. 5), 106 αρ. 82, πίν. 75 (Ικαρία)· Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, II, Πελοπόννησος - Στερεά Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1987, 85-86 αρ. 26, πίν. 119β (Πάτρα), 149-151 αρ. 87, πίν. 238β (Αντίκυρα), 173-176 αρ. 111, πίν. 292β, 293 (Δαφνούσια)· Μ. Σιγανίδου, *ΑΔ 34* (1979) Β2, 304, πίν. 130γ (Βέροια).

⁷⁴ Βλ. ενδεικτικά, Scheibelreiter-Gail, ό.π. (σημ. 35), 202-203 αρ. 10, εικ. 32-33 (Αφροδισιάς)· Campbell, ό.π. (σημ. 64), 53, πίν. 224, και 55, πίν. 232-233 (Ανεμούριον).

⁷⁵ Ένα παράδειγμα βλ. στο ψηφιδωτό κτηρίου που αποκαλύφθηκε κάτω από τη Μονή Λουκούς στο Άστρος της Κυνουρίας (Ασημακοπούλου-Ατζακά, ό.π., 70-71 αρ. 16, πίν. 76α). Μια παραλλαγή του θέματος, όπου χρησιμοποιούνται, αντί οκταγώνων δύο μεγεθών, ισομεγέθη οκτάγωνα εφαιπόμενα κατά κορυφήν κατά τη διαγώνια φορά, βλ. σε παλαιοχριστιανικό κτήριο της Άμφισσας (Ασημακοπούλου-Ατζακά, ό.π., 193 αρ. 127, πίν. 334α).

⁷⁶ Πελεκανίδης, ό.π. (σημ. 5), 89-91 αρ. 59, πίν. 55γ, 57β-γ. Για τα ψηφιδωτά του οικοπέδου Χατζηανδρέου βλ. και το άρθρο του Ν. Ζάρρα στον παρόντα τόμο, 81-104.

του ελλαδικού χώρου (εικ. 43)⁷⁷, δεν είναι ασφαλώς τυχαία. Η σύνθεση αυτή⁷⁸ γνωρίζει ευρύτατη διάδοση κατά την παλαιοχριστιανική εποχή, κυρίως κατά τον 6ο μ.Χ. αιώνα, στα ψηφιδωτά των περιοχών της νοτιοανατολικής Μεσογείου, από τα οποία θα πρέπει οι ψηφοθέτες της Καρπάθου να δέχτηκαν επιδράσεις⁷⁹.

Στον νάρθηκα της ίδιας βασιλικής και τα τρία διάχωρα που απαρτίζουν τον διάκοσμο πλαισιώνονται από κύκλους που ενώνονται αλυσιδωτά με τετράγωνα· όλα τα γεωμετρικά σχήματα περιέχουν θέματα από το ζωικό και το θαλάσσιο βασίλειο (εικ. 44)⁸⁰. Παρόμοια πλαίσια χρησιμοποιούνται στις βασιλικές της συμβολής των οδών Π. Μελά και Χειμάρρας στη Ρόδο⁸¹ και Αγίας Σοφίας στην Κάλυμνο, όπου οι κύκλοι κομβώνονται με παραλληλόγραμμα (εικ. 20)⁸². Το θέμα συναντάται σε παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά της Ανατολικής Μεσογείου⁸³, αλλά και των βόρειων επαρχιών του Ανατολικού Ιλλυρικού⁸⁴.

2. Μια γεωμετρική σύνθεση, που αποτελείται από συνδυασμό ορθών τετραγώνων, κατά κορυφήν τετραγώνων και στενών παραλληλογράμμων και που κοσμεί το κεντρικό κλίτος της βασιλικής του Ευχαρίστου, και πάλι στην Αρκάσα (εικ. 45)⁸⁵, συναντάται και σε ένα ακόμη νησιωτικό μνημείο, στη βασιλική της Αγίας Ειρήνης στον Κάμπο της Ικαρίας (εικ. 46)⁸⁶. Πρόκειται για ένα θέμα που, από τον 4^ο αι. μ.Χ., γνώρισε ευρεία διάδοση στην Ανατολή⁸⁷. Στην Αντιόχεια αυτό συναντάται σε μεγάλο αριθμό ψηφιδωτών του 4^{ου} και του 5^{ου} αιώνα (εικ. 47)⁸⁸, γεγονός που καταδεικνύει ότι οι ψηφοθέτες των εργαστηρίων της πόλης το αγάπησαν ιδιαίτερα και συνετέλεσαν στη διάδοσή του στις άλλες γειτονικές περιοχές, όπου εμφανίζεται αργότερα –η χρήση του διαρκεί έως και τον 6^ο αιώνα.

⁷⁷ Πελεκανίδης, ό.π., 55-61 αρ. 17, πιν. 18α.

⁷⁸ Balmelle κ.ά., ό.π. (σημ. 42), πιν. 219f.

⁷⁹ Πολλά παραδείγματα από τις περιοχές αυτές, βλ. Assimakopoulou-Atzaka, «The Mosaic Pavements», ό.π. (εισαγωγική σημείωση), 57-58 σημ. 94, και, τελευταία, P. Assimakopoulou-Atzaka, «4. The Iconography of the Mosaic Pavement of the Church at Tell Amarna», στο Ö. Tunca - T. Waliszewski - V. Koniordos (επιμ.), *Tell Amarna (Syrie) V, La basilique byzantine et ses mosaïques*, Leuven - Paris - Walpole, Ma 2011, 108-109, πιν. 4.11, 4.12b, 4.13, 4.14a.

⁸⁰ Πελεκανίδης, ό.π. (σημ. 5), 55-61, αρ. 17, πιν. 20.

⁸¹ Στο ίδιο, 89-91 αρ. 59, πιν. 58α.

⁸² Βλ. παραπάνω, σημ. 29.

⁸³ Βλ. ενδεικτικά, S. Mucznik - A. Ovadia - Y. Turnheim, *Art in Eretz Israel in Late Antiquity. Collectanea*, Tel Aviv University 2004, 199, εικ. 2.

⁸⁴ Βλ. ενδεικτικά, Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου - Μ. Μιχαηλίδης, *Η βασιλική της Αγίας Παρασκευής στην Κοζάνη. Παρατηρήσεις σε ένα μνημείο του β' μισού του 6ου αι.*, Θεσσαλονίκη 2002 (Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης), 16, εικ. 28-30.

⁸⁵ Πελεκανίδης, ό.π., 53-55 αρ. 16, πιν. 13.

⁸⁶ Θ.Θ. Κατσαρός, *Ικαριακά Σύμμεικτα*, Αθήνα 2006, 188, 201, εικ. 223.

⁸⁷ Βλ. για τη σύνθεση αυτή και Assimakopoulou-Atzaka, «The Mosaic Pavements», ό.π. (εισαγωγική σημείωση), 57.

⁸⁸ Βλ. ενδεικτικά, Sh. Campbell, *The Mosaics of Antioch*, Toronto 1988, 93 αρ. 146c, όπου συγκεντρωμένα παραδείγματα (Λουτρά Ε, D, C, οικία Α, αταύτιστο κτήριο), 27-28, IV A 10, πιν. 81 (ψηφιδωτό Ανάνεωσης, για το οποίο βλ. και Cimok, ό.π. (σημ. 8), 244)· D. Levi, *Antioch Mosaic Pavements*, Princeton 1947, 307, πιν. LXIXa (οικία των μασκών).

Η ίδια σύνθεση κοσμεί ψηφιδωτά πολλών ακόμη περιοχών της Ανατολικής Μεσογείου, όπως της αρχαίας επαρχίας της Παλαιστίνης⁸⁹, της Κύπρου⁹⁰ και της Μ. Ασίας⁹¹.

Τέλος, ένα σπάνιο θέμα πλαισίου μας βοηθά να αντιληφθούμε το ρόλο της παράδοσης που δημιουργούσαν τα τοπικά εργαστήρια. Πρόκειται για τοποθετημένες σε αποστάσεις σβásticas, οι κεραίες των οποίων ενώνονται, αφήνοντας μεταξύ τους κενά που γεμίζουν με ζώα, πτηνά, άνθη κ.ά.⁹². Άγνωστο σε άλλα ελλαδικά ψηφιδωτά το διακοσμητικό αυτό πλαίσιο με τη συγκεκριμένη μορφή –με ελεύθερες δηλ. εικονιστικές παραστάσεις στα κενά των αγκυλωτών σταυρών–⁹³, συναντάται όμοιο σε παλαιοχριστιανικό κτήριο που αποκαλύφθηκε στην περιφέρεια του λιμανιού στην Κω (εικ. 48)⁹⁴ και στην παλαιοχριστιανική βασιλική του νεκροταφείου στο Μανδράκι της γειτονικής της Νισύρου (εικ. 49)⁹⁵.

Ας σημειωθεί ότι ένα παρόμοιο πλαίσιο, με συνθετότερη μορφή μαιάνδρου στη θέση των απλών αγκυλωτών σταυρών, συναντάται στη λεγόμενη Ανατολική βασιλική στην Ξάνθο της Λυκίας⁹⁶, αλλά και στην παλαιοχριστιανική βασιλική των Δολιανών της Ηπείρου, για την οποία έγινε λόγος και παραπάνω⁹⁷.

Από όσα, λοιπόν, αναπτύξαμε με τη μεγαλύτερη δυνατή συντομία, προκύπτει ότι, παρόλο που τα νησιά του Αιγαίου δεν ήταν κατά την παλαιοχριστιανική εποχή ένα πολιτιστικό κέντρο πρώτης γραμμής, η γεωγραφική θέση τους ανάμεσα σε πόλεις και περιοχές που αναμφισβήτητα ήταν τέτοια κέντρα (όπως π.χ. η Κωνσταντινούπολη ή η Συρία) συνέβαλε αποφασιστικά στο να γίνουν αυτά ένα σημείο στο οποίο ασκούσαν ποικίλες καλλιτεχνικές επιρροές. Έτσι, και στον τομέα που εξετάζουμε η περιοχή αυτή έχει να παρουσιάσει μια πλούσια και ανθηρή παραγωγή ψηφιδωτών, στα οποία συναντιούνται και αφομοιώνονται πολλαπλές επιδράσεις.

⁸⁹ Βλ. ενδεικτικά, Humbert κ.ά., ό.π. (σημ. 27), 121-126 (βαπτιστήριο στη θέση Jabaliyah κοντά στη Γάζα).

⁹⁰ Βλ. ενδεικτικά, Michaelides, ό.π. (σημ. 38), 96 αρ. 53, εικ. σ. 97 (βασιλική Χρυσοπολίτισσας στη Νέα Πάφο)· Phr. Chadjichristophi, «La basilique du bord de mer à Kourion (Chypre)», *La Mosaïque Gréco-Romaine*, ό.π. (σημ. 57), 408, 410, εικ. 7 (παραθαλάσσια βασιλική Κουρίου).

⁹¹ Βλ. ενδεικτικά Α. Raslagg, «Die Mosaiken von Limyra», *JÖAI* 66, 1997, Beiblatt, 410-414, εικ. 33 (Λίμυρα, επισκοπική βασιλική)· Scheibelreiter-Gail, ό.π. (σημ. 35), 362-372 αρ. 130, εικ. 577 (Σάρδεις, συναγωγή)· Α.-Μ. Manière-Lénéque, *Xanthos, Part 2, The West Area, Istanbul 2012 (Corpus of the Mosaics of Turkey, Lycia, vol. II)*, 62-75, εικ. 82-90 (Λυκία, Ξάνθος, οικία Μελεάγρου).

⁹² Balmelle κ.ά., ό.π. (σημ. 42), πίν. 40c. Βλ. για το θέμα αυτό και Assimakopoulou-Atzaka, ό.π. (σημ. 87), 42.

⁹³ Σε ένα ψηφιδωτό της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου, που αποκαλύφθηκε πριν από πολλά χρόνια στην Ηραία της Αρκαδίας, συναντάται το πλαίσιο των αγκυλωτών σταυρών σε αποστάσεις, η μοναδική όμως κακή φωτογραφία που διαθέτουμε δεν επιτρέπει να γνωρίζουμε τα θέματα που χρησιμοποιούνται στα ενδιάμεσα κενά (Α. Φιλαδελφεύς, «Ανασκαφαί Ηραίας», *ΑΔ* 14, 1931-32, 62-65, εικ. 7).

⁹⁴ Πελεκανίδης, ό.π. (σημ. 5), 75 αρ. 34, πίν. 46β· De Matteis, *Mosaici di Cos*, ό.π. (εισαγωγική σημείωση), 107-108 αρ. 38, πίν. XLII.

⁹⁵ Γ. Δημητροκάλλης, *Παλαιοχριστιανικοί και βυζαντινοί μαιάνδροι*, Αθήνα 1982, 253-254, εικ. 352. Για τη βασιλική, βλ. Πελεκανίδης, ό.π. (σημ. 5), 85 αρ. 54.

⁹⁶ Μ.-Ρ. Raynaud, *Xanthos, Part 1, The East Basilica, Istanbul 2009 (Corpus of the Mosaics of Turkey, Lycia, vol. I)*, 117-119, 135, εικ. 130-135, 163.

⁹⁷ Καραμπερίδη, ό.π. (σημ. 20), τ. I, 668, τ. II, 457 εικ. 2.

Η διαρκώς εξελισσόμενη έρευνα και δημοσίευση των ψηφιδωτών της Μ. Ασίας θα ανοίξει ασφαλώς νέους δρόμους, εμπλουτίζοντας όλο και περισσότερο τα συμπεράσματα που έχουν έως σήμερα προκύψει από τη μελέτη του συγκεκριμένου αντικειμένου.

ΠΡΟΣΘΗΚΗ

Μετά την ολοκλήρωση και την παράδοση του άρθρου αυτού, κυκλοφόρησαν τα Πρακτικά του 11^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου για το αρχαίο ψηφιδωτό: Μ. Şahin (εκδ.), *11th International Colloquium on Ancient Mosaics, Mosaics of Turkey and Parallel Developments in the Rest of the Ancient and Medieval World: Questions of Iconography, Style and Technique from the Beginnings of Mosaic until the Late Byzantine Era* (October 16th-20th, 2009, Bursa, Turkey), İstanbul 2011. Στον τόμο αυτόν δημοσιεύονται ψηφιδωτά που ενισχύουν σημαντικά τα έως σήμερα ερευνητικά αποτελέσματα για τις πολλαπλές σχέσεις της Δωδεκανήσου με τις μικρασιατικές ακτές και την υπόλοιπη Ανατολική Μεσόγειο στον τομέα της ψήφωσης των δαπέδων. Τα άρθρα στα οποία περιέχονται οι σημαντικότερες πληροφορίες είναι:

1. M. Andaloro - P. Pogliani, «The 6th Century Mosaic Floor of the Church of Küşük Tavşan Adası (Bodrum). A Model for an Integrated Analysis between Knowledge, Conservation and Documentation», σ. 15-30, όπου δημοσιεύεται το ψηφιδωτό παλαιοχριστιανικής εκκλησίας στο νησί Küşük Tavşan, σε μικρή απόσταση από τη χερσόνησο της Αλικαρνασσού. Οι αδιαμφισβήτητες σχέσεις με άλλα μικρασιατικά ψηφιδωτά, αλλά κυρίως με ψηφιδωτά της Δωδεκανήσου, επισημαίνονται και αναλύονται από τις συγγραφείς (σ. 23-24).

2. B. Can, «Technical, Stylistic, Iconographic Evaluation and Dating of Mosaics of Altıntepe Church», σ. 225-234. Το ψηφιδωτό του κεντρικού κλίτους της βασιλικής στο Altıntepe (σ. 227, εικ. 3) προσθέτει ένα ακόμη καλό παράλληλο, προερχόμενο από την Ανατολική Ανατολία, για το ψηφιδωτό της βασιλικής «Χριστός της Ιερουσαλήμ» στην Κάλυμνο (εδώ σ. 45-46, εικ. 14-16).

3. L.M. De Matteis, «The Mosaics of the Early Christian Basilicas on the Island of Kos», σ. 339-351, όπου η συγγραφέας συνοψίζει και εμπλουτίζει τις παρατηρήσεις των προγενέστερων ερευνών της, σχετικά με τα ψηφιδωτά της Κω και τα εργαστήρια ψηφιδωτών της ευρύτερης περιοχής (βλ. εδώ, εισαγωγική σημείωση). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η δημοσίευση ανασκαφικής φωτογραφίας του ψηφιδωτού της βασιλικής του Καπαμά με το θέμα των οκταγώνων δύο μεγεθών που ορίζουν τετράκινα αστεροειδή σχήματα και συνολικής φωτογραφίας του όμοιου ψηφιδωτού στο Μουσείο της Αλικαρνασσού, καθώς και η υπόθεση της απόδοσής τους σε κοινό εργαστήριο (σ. 344, εικ. 11, 12· πρβλ. εδώ, σ. 49-50, εικ. 41, 42).

4. W. Jobst, «Das Mosaikpaviment der frühchristlichen Basilica von Gönen/Germe in Mysien (Hellas)», σ. 483-504, όπου επισημαίνονται σχέσεις ψηφιδωτών της Εφέσου με ψηφιδωτά των αιγαιοπελαγίτικων νησιών με βάση μια συγκεκριμένη γεωμετρική σύνθεση (σ. 501, εικ. 43-45). Σχετικά με το θέμα αυτό, πρβλ. και Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, «Τα παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά δάπεδα του Ανατολικού Ιλλυρικού», *Πρακτικά του 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας*, Θεσσαλονίκη 28 Σεπτεμβρίου-4 Οκτωβρίου 1980, τόμος Α΄, Εισηγήσεις, Θεσσαλονίκη 1984, 378-379, και, πιο πρόσφατα, Ασημακοπούλου-Ατζακά, ό.π. (σημ. 56), 307-308.

5. M. Öztaşkin, «Building with Mosaics of Olympos: Mosaics of Late Ancient Era - Early Byzantine Period», σ. 709-720. Το πλαίσιο στο ψηφιδωτό της αίθουσας C του κτηρίου που αποκαλύφθηκε στον Όλυμπο της Λυκίας κοσμείται με κύκλους κομβούμενους με τετράγωνα (σ. 712-714, εικ. 5, 6, 12), θέμα συγγενικό με εκείνο του νάρθηκα της βασιλικής της Αγίας Αναστασίας στην Αρκάσα της Καρπάθου (εδώ σ. 51, εικ. 44).

6. D. Şahin, «Myndos Mosaics», σ. 865-872. Αξιζει να επισημανθεί η σχέση ψηφιδωτού προερχόμενου από τη Μύνδο της Καρίας (σ. 868, εικ. 11-14a-b), με δύο ψηφιδωτά της Κω: της βασιλικής του Καπαμά (De Matteis, παραπάνω αρ. 3, σ. 343, εικ. 6) και ενός που εκτίθεται στο Castello της Ρόδου και προέρχεται από το τετράγωνο του Λιμανιού (De Matteis, *Mosaici di Cos*, ό.π., εισαγωγική σημείωση, 129-130 αρ. 56, πίν. LXIX). Η σύνθεση των συνεχόμενων οκταγώνων με κοίλες πλευρές που ορίζουν κύκλους (Balmelle κ.ά., ό.π. σημ. 42, πίν. 168c) αποδίδεται και στα τρία ψηφιδωτά με όμοιο σχεδόν τρόπο. Στο άρθρο, εξάλλου, επισημαίνονται οι γενικότερες σχέσεις των ψηφιδωτών της Μύνδου με εκείνα της Κω.

Το ίδιο θέμα συναντάται σε ένα ακόμη δωδεκανησιακό ψηφιδωτό, που προέρχεται από το κεντρικό κλίτος της βασιλικής Αρχιστρατήγου στην Κάσο (Α. Γιαννικουρή - Φ. Ζερβάκη, *Κάσος. Τα μνημεία - Οι αρχαιολογικές θέσεις - Η Συλλογή*, Αθήνα 2009, 19, εικ. 21).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την παρούσα μελέτη έχει και το άρθρο της B. Poulsen, «Identifying mosaic workshops in late antiquity: epigraphic evidence and a case study», στο T.M. Kristensen - B. Poulsen (επιμ.), *Ateliers and Artisans in Roman Art and Archaeology, JRA Suppl. 92*, Portsmouth 2012, 129-144, που κυκλοφόρησε πρόσφατα. Στις σελίδες 135-142 του άρθρου χρησιμοποιείται και σχολιάζεται εκτενώς το γεωμετρικό θέμα των πινάκων 30-38 ως ενδεικτική περίπτωση για την αναγνώριση εργαστηρίων ψηφοθετών που εργάστηκαν στα Δωδεκάνησα και τις απέναντι μικρασιατικές ακτές κατά την ύστερη αρχαιότητα (βλ. ανάλογη ανάλυση εδώ παραπάνω, σ. 48-49).

Ακόμη πιο πρόσφατα κυκλοφόρησε η μονογραφία της L.M. De Matteis, *Mosaici tardoantichi dell'isola di Cos. Scavi italiani 1912-1945*, Oxford 2013, ως συνέχεια εκείνης του 2004 στην οποία αυτή είχε δημοσιεύσει τα ρωμαϊκά ψηφιδωτά της Κω (βλ. εδώ, εισαγωγική σημείωση). Η μελέτη φέρνει στο φως νέο φωτογραφικό υλικό και πληροφορίες προερχόμενες από το αρχείο της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών, που συμπληρώνουν τις παρατηρήσεις της παρούσας μελέτης και ανοίγουν πεδίο για περαιτέρω έρευνα του θέματος.

Στο κεφάλαιο VI, με τίτλο *La grammatica delle maestranze coe: sintassi e lessico* (σ. 91-100), η συγγραφέας επιχειρεί τη σύνθεση του υλικού της με τρεις στόχους: α) το θεματολόγιο των ψηφιδωτών της Κω κατά την ύστερη αρχαιότητα σε σχέση με εκείνο της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου, β) τον πιθανό εντοπισμό εργαστηρίων ψηφοθετών, και γ) τις περιοχές εξάπλωσης του θεματολογίου των εργαστηρίων της Κω.

Θα ήθελα ιδιαίτερα να σημειώσω το ψηφιδωτό που αποκαλύφθηκε στην πλατεία του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Κω και που παρουσιάζεται σε μια θαυμάσια ακουαρέλα του H. Balducci, κυρίως για να επισημάνω την παρουσία στο έργο αυτό των ζώων που κυνηγιούνται ελεύθερα σε φυσικό τοπίο (σ. 54-56 αρ. 49, 50, πίν. XLV). Παρόλο που το θέμα δεν καλύπτει κεντρική επιφάνεια, αλλά πλατιά ταινία πλαισίου,

παρουσιάζει ομοιότητες με τα ανάλογα ψηφιδωτά της Καλύμνου (εδώ σ. 45-46, εικ. 14-16), προσθέτοντας ένα ακόμη παράδειγμα στα λιγοστά που γνωρίζουμε με ελεύθερη διάταξη του ζωικού διακόσμου.

Παναγιώτα Ασημακοπούλου-Ατζακά
Ομότιμη Καθηγήτρια του Τμήματος
Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ.
(Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών)
email: patzaka@hist.auth.gr

α

β

Εικ. 1α-β. Αστυπάλαια, Χώρα, θέση «του Ταλλαρά» (φωτ. Π. Ατζακά, 2002)

Εικ. 2. Αστυπάλαια, Χώρα, θέση «του Ταλλαρά» (φωτ. Π. Ατζακά, 2002)

α

β

Εικ. 3α-β. Χίος, οδός Δημογεροντίας 7 (α. Φωτ. Β. Αθανασοπούλου-Πέννα. β. Φωτ. Π. Ατζακά, 2004)

α

β

Εικ. 4α-β. Κως, οδός Αγίου Νικολάου 3 (α. Brouscari, βλ. σημ. 7, πίν. ΠΙ.1. β. Φωτ. Π. Ατζακά, 1989)

Εικ. 5. Συρία (Τουρκία), Αντιόχεια, οικία της Γης και των Εποχών (Симоκ, βλ. σημ. 8, εικ. σ. 282)

Εικ. 6. Συρία, Απάμεια, οικία της ελάφου (Balty, βλ. σημ. 9, πίν. VI.1)

Εικ. 7. Ισραήλ, Σκυθόπολις (Beth Shean) (*Glorious Beth Shean*, βλ. σημ. 10, εικ. σ. 30)

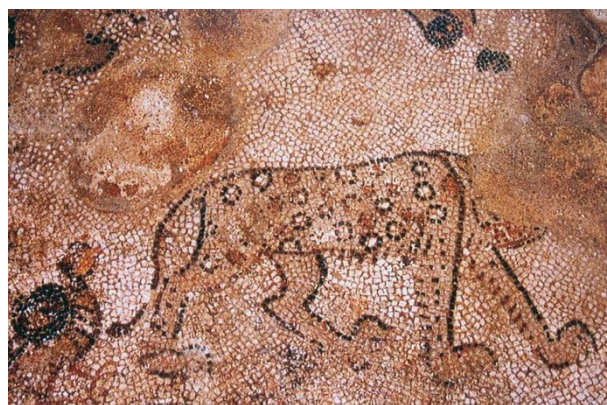
Εικ. 8. Συρία (Τουρκία), Αντιόχεια, οικία του κυνηγιού του Worcester (Kondoleon, βλ. σημ. 13, εικ. 2)

Εικ. 9. Κρήτη, βασιλική Λάππας (Πελεκανίδης, βλ. σημ. 15, πιν. 91α)

α

β

Εικ. 10α-β. Κύθηρα, Άγιος Γεώργιος του Βουνού (Χατζηδάκης - Μπίθα, βλ. σημ. 17, εικ. 16, 17)

Εικ. 11. Σύμη, βασιλική Νημπορειού (φωτ. Π. Ατζακά, 2005)

Εικ. 12. Συρία, Deir El-Adas (Balty, βλ. σημ. 23, εικ. σ. 148)

Εικ. 13. Ιορδανία, Ayoun Mousa (Piccirillo, βλ. σημ. 24, εικ. 277)

α

β

Εικ. 14α-β. Κάλυμνος, βασιλική «Χριστός της Ιερουσαλήμ», νότιο κλίτος (φωτ. Μ. Κουτελλάς)

Εικ. 15. Κάλυμνος, βασιλική «Χριστός της Ιερουσαλήμ», βόρειο κλίτος (φωτ. Μ. Κουτελλάς)

Εικ. 16. Κάλυμνος, βασιλική «Χριστός της Ιερουσαλήμ», πρόσκιτσμα (φωτ. Μ. Κουτελλάς)

Εικ. 17. Συρία, Ηύαρτε, εκκλησία του Φωτίου
(Δαμασκός, αυλή Αρχαιολογικού Μουσείου) (φωτ. Π. Ατζακά, 2005)

Εικ. 18. Συρία, Χαλέπι, Αρχαιολογικό Μουσείο (Donceel-Voûte, βλ. σημ. 26, εικ. 150)

Εικ. 19. Μικρά Ασία (Τουρκία), Malatya (Lavin, βλ. σημ. 28, εικ. 141)

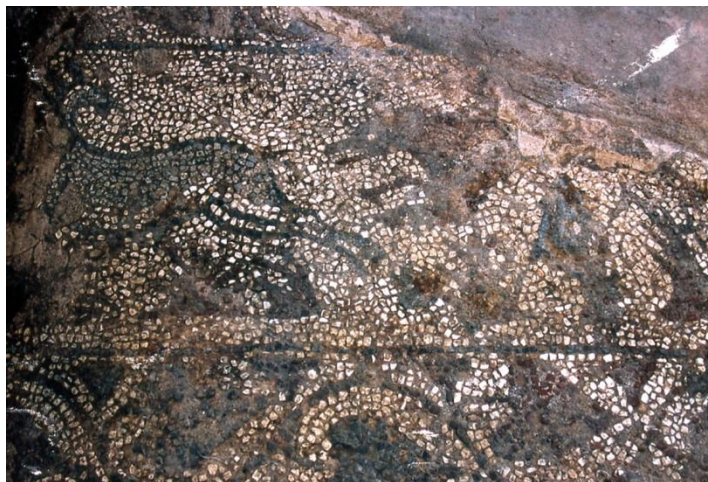
Εικ. 20. Κάλυμνος, βασιλική Αγίας Σοφίας, νάρθηκας (φωτ. Μ. Κουτελλάς)

α

β

Εικ. 21α-β. Κως, βασιλική στο Μαστιχάρι (Πελεκανίδης, βλ. σημ. 30, πίν. 40α-β)

Εικ. 22. Σύμη, βασιλική Νημπορειού (φωτ. Π. Ατζακά, 2005)

α

β

Εικ. 23α-β. Κάλυμνος, βασιλική Αγίας Σοφίας, νότιο κλίτος (φωτ. Μ. Κουτελλάς)

α

β

Εικ. 24α-β. Μ. Ασία (Τουρκία), Ικόνιο, Αρχαιολογικό Μουσείο (φωτ. Π. Ατζακά, 2011)

Εικ. 25. Μ. Ασία (Τουρκία), Μίλητος, Μεγάλη εκκλησία (Scheibelreiter-Gail, βλ. σημ. 35, εικ. 389)

Εικ. 26. Συρία, Jéradé (Donceel-VouÛte, βλ. σημ. 36, εικ. 124)

Εικ. 27. Λίβανος, έπαυλη στο Awza'í (Chéhab, βλ. σημ. 37, πιν. LXXXVII)

Εικ. 28. Κύπρος, Πέγεια, βασιλική Α (Michaelides, βλ. σημ. 38, εικ. 56)

α

β

Εικ. 29α-β. Κως, Casa Romana (καρτ-ποστάλ)

Εικ. 30. Κως, Ζηπάρι, βασιλική Αγίου Παύλου (Πελεκανίδης, βλ. σημ. 5, πιν. 34α)

Εικ. 31. Κως, Κέφαλος, νότια βασιλική Αγίου Στεφάνου (επιμ. M. Livadiotti e G. Rocco, *La presenza italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948*, Atene 1997, εικ. 183)

Εικ. 32. Αστυπάλαια, Χώρα, βασιλική Αγίων Αναργύρων (φωτ. Π. Ατζακά, 2002)

Εικ. 33. Αστυπάλαια, Λειβάδι, βασιλική «Τα Άγια των Αγίων» (φωτ. Π. Ατζακά, 2002)

Εικ. 34. Αστυπάλαια, Λειβάδι, βασιλική Αγίου Βασιλείου (φωτ. Π. Ατζακά, 2002)

Εικ. 35. Μ. Ασία (Τουρκία), Κνίδος, βασιλική Ε (Scheibelreiter-Gail, βλ. σημ. 46, εικ. 367)

α

β

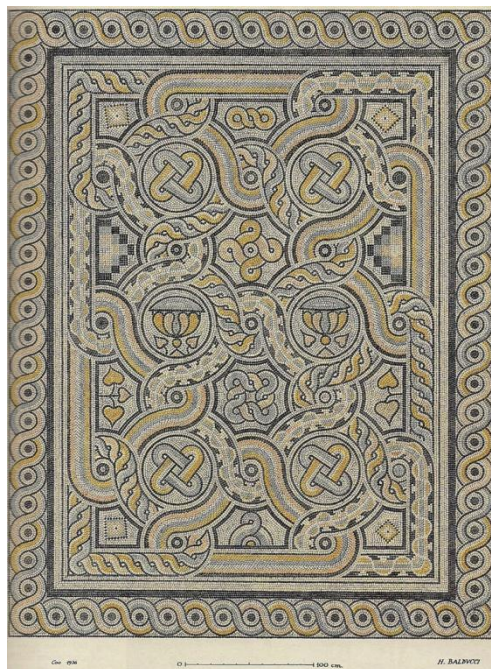
Εικ. 36α-β. Μ. Ασία (Τουρκία), Αλικαρνασός, έπαυλη του Χαρίδημου (Roulsen, βλ. σημ. 47, εικ. 11, 12)

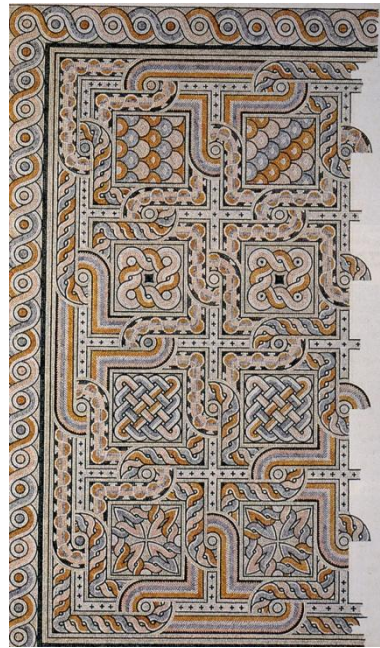
Εικ. 37. Μ. Ασία (Τουρκία), Μίλητος, Μεγάλη εκκλησία (Scheibelreiter-Gail, βλ. σημ. 49, εικ. 390)

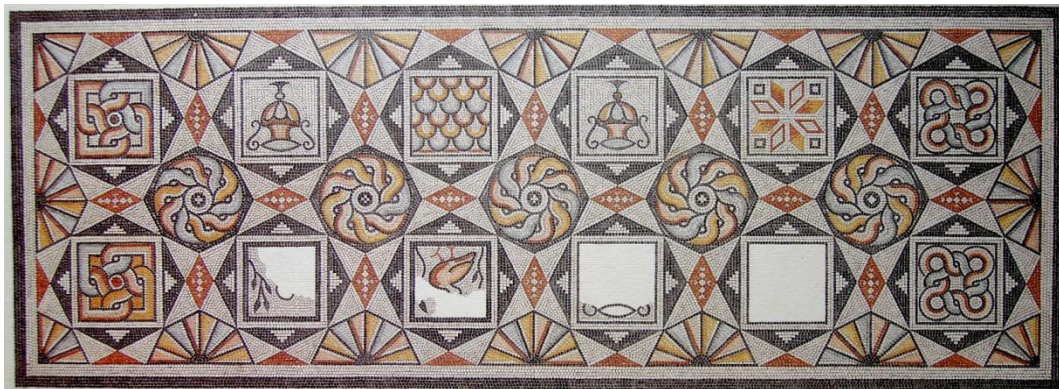
Εικ. 38. Κάλυμνος, βασιλική Αγίου Ιωάννη στον Μελιτσάχα (φωτ. Μ. Κουτελλάς)

Εικ. 39. Κως, Ζηπάρι, βασιλική Αγίου Παύλου (επιμ. Μ. Livadiotti e G. Rocco, *La presenza italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948*, Atene 1997, εκκ. 186)

Εικ. 40. Κως, Δυτικές θέρμες (De Matteis, *Mosaici di Cos*, βλ. εισαγωγική σημείωση, πίν. XXVIIbis)

Εικ. 41. Κως, βασιλική Καπαμά (Di Vita, βλ. σημ. 69, πίν. IV)

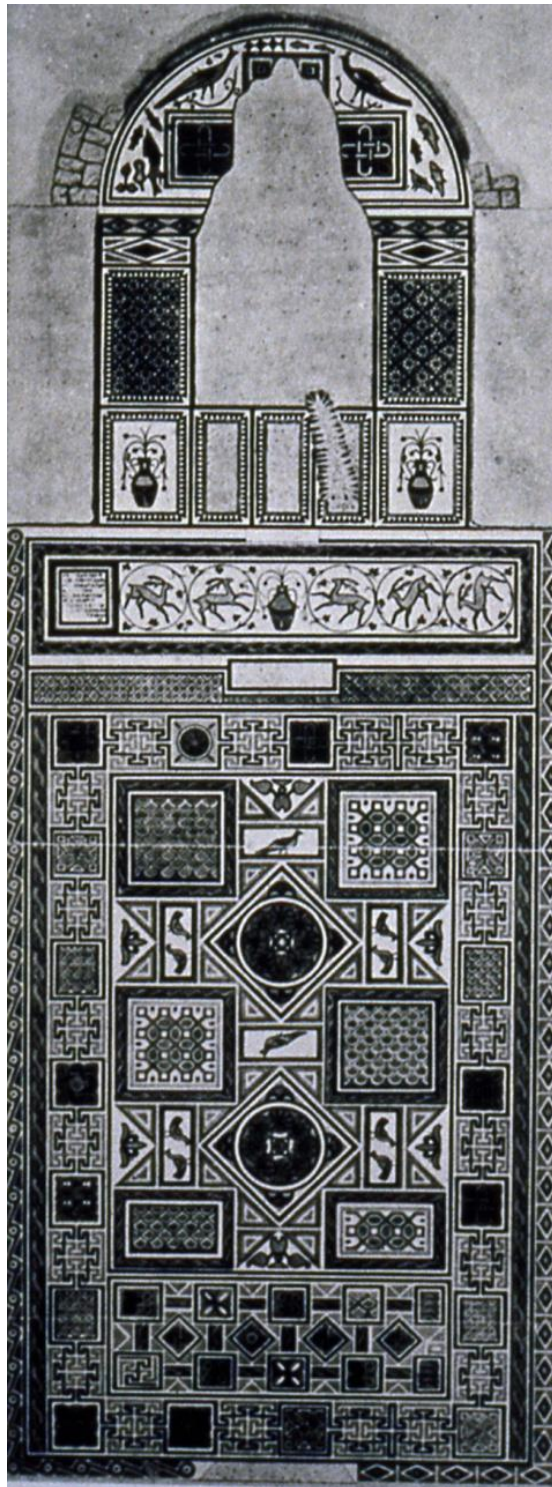
Εικ. 42. Μ. Ασία (Τουρκία), Αλικαρνασσός, Αρχαιολογικό Μουσείο (*Παράλια Μικράς Ασίας*, βλ. σημ. 70, εικ. σ. 211)

Εικ. 43. Κάρπαθος, Αρκάσα, βασιλική Αγίας Αναστασίας (Πελεκανίδης, βλ. σημ. 77, πίν. 18α)

Εικ. 44. Κάρπαθος, Αρκάσα, βασιλική Αγίας Αναστασίας (φωτ. Π. Ατζακά, 2011)

Εικ. 45. Κάρπαθος, Αρκάσα, βασιλική Ευχαρίστου (Πελεκανίδης, βλ. σημ. 85, πίν. 13)

Εικ. 46. Ικαρία, βασιλική Κάμπου (φωτ. Π. Ατζακά, 2003)

Εικ. 47. Συρία (Τουρκία), Αντιόχεια, ψηφιδωτό Ανανέωσης (Cimok, βλ. σημ. 88, εικ. σ. 244)

Εικ. 48. Κως, κτήριο στην περιφέρεια του λιμανιού (Πελεκανίδης, βλ. σημ. 94, πίν. 46β)

Εικ. 49. Νίσυρος, Μανδράκι, βασιλική νεκροταφείου (φωτ. Π. Ατζακά, 2005)

EARLY BYZANTINE MOSAIC PAVEMENTS FROM THE CHATZIANDREOU BASILICA («GREAT BASILICA») IN RHODES*

The discovery of the «great basilica» in the city of Rhodes, in the late 1960s, was of major archaeological importance not only for the island but also for the Dodecanese. Excavations in the Chatziandreou plot (fig. 1), at the junction of Cheimarras and Pavlou Mela streets in the west part of the modern town of Rhodes, were conducted intermittently between 1968 and the early 1980s, under the supervision of the late Elias Kollias, to the memory of whom the present volume is dedicated. These brought to light the remains of a three-aisle basilica with transept, narthex, atrium, baptistery and outbuildings¹. The church, including the narthex, was over 60 m. long and 23 m. wide. These measurements make the Chatziandreou basilica the largest in the Dodecanese and one of the largest in Greece.

Unfortunately, this monument's fortunes were inversely proportionate to its size and value. The complex stratigraphical problems that arose in the course of excavating the basilica, due to the serious disturbance of the strata, demanded continuous and systematic research in order to distinguish and to date its building phases as accurately as possible, and to enhance the importance of its art. To the contrary, under the tremendous pressure to release the plot for real-estate development, the excavators were only able to carry out brief investigations, uncovering important remains of the architectural, sculptural, painted and mosaic decoration, many of which were buried under tonnes of cement when blocks of flats were erected on top of the basilica.

---

*I wish to thank primarily the head of the Ephorate of Antiquities of the Dodecanese, Dr. Maria Michailidou, for permission to study and publish the mosaics of the Chatziandreou basilica. My involvement with the mosaic pavements gave me the opportunity of getting to know an outstanding scholar and a wonderful person, Professor Emerita Panagiota Atzaka. I thank her for our long discussions during the writing of this paper. I also thank Mrs Alexandra Doulas for editing the English text.

¹ For the Chatziandreou basilica, see I. Kontis - G. Konstantinopoulos, «Ανασκαφικά έρευνα εις την πόλιν της Ρόδου», *ΠΑΕ* 1960, 281-282; G. Konstantinopoulos - E. Kollias, «Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά έρευνα εις την Ρόδου», *ΑΑΑ* 1 (1968), 262, fig. 1; *ΑΔ* 23 (1968), Χρονικά, 442, pl. 411α-γ [G. Konstantinopoulos]; *ΑΔ* 24 (1969), Χρονικά, 464-467, dr. 8, pl. 470 [G. Konstantinopoulos]; *ΑΔ* 25 (1970), Χρονικά, 527 [E. Kollias]; *ΑΔ* 26 (1971), Χρονικά, 552-555, dr. 8, pl. 561α-γ [E. Kollias]; D. Pallas, *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1953*, Città del Vaticano 1977, 236-239; Στ. Πελεκανίδης - Π.Ι. Ατζακά, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος*, Ι. Νησιωτική Ελλάς, Θεσσαλονίκη 1988, 89-91, pls. 55-59 (henceforth: Pelekanides - Atzaka, *Σύνταγμα*, I.); E. Kollias, «Η παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Ρόδος. Η αντίσταση μιας ελληνιστικής πόλης», in *Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψή της από τους Τούρκους (1523)*, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο (Ρόδος, 24-29 Οκτωβρίου 1993), Β', Athens - Rhodes 2000, 299-301, fig. 1.

The picture of the Chatziandreou basilica, resulting from the excavation data, can be summarized as follows: First, three building phases are distinguished, the earliest dated to around the mid-fifth century and the latest to the reign of Justinian². In my view, the second phase, which has not yet been defined, should be linked with the catastrophic earthquake that struck Rhodes in 515/16, also causing severe damage on the Asia Minor coast³. The excavation data actually corroborate this view, as an extensive destruction layer was found between the first and second stratum⁴. The church was probably violently destroyed during the Arab incursion in the mid-seventh century, when worship here ceased⁵. The basilica was built on top of an earlier edifice, possibly a sanctuary, from which important mosaics dating from the third century BC to the second-third century AD were recovered (figs. 2-3)⁶. Second, the transept was formed probably in the second building phase and was completed by the arrangement of the three aisles in the third phase of the basilica according to the excavation data⁷. The two phases of the transept are confirmed also by the corresponding layers of the mosaic pavements in its south part, while it seems that there was also a third pavement, of *opus sectile*, in the transept⁸. Third and last, the east part of the basilica was most probably roofed by a vault⁹, as is deduced from the increase in size as well as the reinforcement of the piers at the point of intersection of the transept with the central aisle.

The evidence available for the art of this important monument is meager and includes only a very few fragments of the mural decoration¹⁰ and a few architectural sculptures. The mosaic pavements are the only artworks that can offer a more integrated picture, albeit still begging many questions. Given the piecemeal nature of the excavation data, due in large part to the lack of clear chronological indicators for the stratigraphy, such as coins, it is not possible to include the corpus of mosaics securely in the building history of the monument. Nor is it possible to date them confidently, with the exception of some mosaics from the narthex. It is possible to group and to date only certain mosaics that present close stylistic similarities and a common conception in the organization of the compositions.

Consequently, aim of the present study is first of all to publish this important

---

² Kollias, *op.cit.*, 301.

³ For the earthquake of 515 and other earthquakes that occurred in the eastern part of the Mediterranean, see E. Guidoboni, *Catalogue of Ancient Earthquakes in the Mediterranean Area up to the 10th Century*, Rome 1994, 301-302, 312. See also, M.-P. Raynaud, *Lycia: Xanthos, I, Part 1: The East Basilica*, in M. Şahin - D. Parish - W. Jobst (eds.), *Corpus of the Mosaics of Turkey*, Bursa 2009, 144, n. 47.

⁴ Excavation daybooks 4.1.1, and 7.1.2.

⁵ E. Kollias, *Η μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και το παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου*, Athens 2005³, 97; *idem*, *op.cit.* (n. 1), 303.

⁶ The superb mosaic with Triton, presently exhibited in the Rhodes Archaeological Museum, is dated to the 3rd century BC. For the dating of the mosaic, see D. Salzmann, *Untersuchungen zu den antiken Kieselmosaiken: von den Anfängen bis zum Beginn der Tesseratechnik*, Berlin 1982, 110, no. 112, pl. 47.

⁷ According to the excavation daybook (4.1.1, 185-186), the wall separating the central from the west part of the transept trespasses on the earlier pavement, parts of which were found under the wall. See also, *ΑΔ* 24 (1969), Χρονικά, 466 [G. Konstantinopoulos].

⁸ Excavation daybook, 4.1.1, 2-3.

⁹ This view, expressed by Prof. Giorgos Velenis at a colloquium, boosts the hypothesis that the church of St. John at Ephesos functioned as model for the «great basilica» of Rhodes. See Kollias, *op.cit.* (n. 1), 301.

¹⁰ Kollias, *Η μεσαιωνική πόλη*, *op.cit.* (n. 5), 109-110.

material, which despite its fragmentary nature constitutes the unique¹¹ in extent corpus of mosaics known from Rhodes. Together with the exploration of the relations and reciprocal influences between the mosaics from the Chatziandreou basilica and mosaics from elsewhere in Greece and the West, as well as with mosaics produced in the major artistic centres of the Eastern Mediterranean, these are the basic reasons for studying this material from the Rhodian monument.

MOSAICS IN THE NARTHEX

The mosaics in the narthex are exceptionally interesting because, in contrast to those from the other spaces, they were revealed over a wide area and offer important data on the monument's art. They belong to two phases of decoration: the first phase is visible in a small part of the composition dated by Pelekanides and Atzaka to the mid-fifth century¹², while the second and better preserved phase, covering a large part of the narthex, is dated to the sixth century and correlated possibly with the earthquake of 515/16.

The composition covering a large part of the narthex (fig. 4) is divided lengthwise into three panels of unequal size, determined by the extent of their decoration. It comprises a central panel, exactly in the space of the threshold of the entrance to the central aisle of the church, where a small part of the first phase of decoration is preserved, and on either side of it two larger panels of parallelogram shape, the decoration in which is linked with the second phase. From the first phase in the central panel, which survives in fragmentary state, is the shield of triangles motif within a circle inscribed in a square (fig. 5). Depicted in the northwest spandrel of the square is a vase from which sprouts a vine branch¹³. On the lateral sides of the square are twisted column motifs (fig. 6), the one on the south side represented in detail with imitation Corinthian base and capital. The shield of triangles¹⁴, a motif known from Roman times, appears

---

¹¹ It is indeed unfortunate that Rhodes, despite its importance, lacks an integrated programme of systematic excavation research in the countryside, even though many and important basilicas have been located. However, investigation of these monuments was not only patchy but scientifically inadequate, as a result of which the few finds recovered from them remain undocumented and deprived of scientific data for dating them precisely. The situation is the same for the mosaic pavements of Rhodes. The few and fragmentary finds known so far from the countryside of Rhodes, because they have not been dated cannot be utilized as secure comparative material and can only offer supplementary evidence for the iconography in the already dated mosaic pavements from systematically studied monuments in the Eastern Mediterranean. From the undocumented excavations from which parts of mosaic pavements are published, see indicatively I. Volanakis, «Παλαιοχριστιανικές βασιλικές Μεσαναγρού», *AAA* 13 (1981), fig. 7; idem, «Η εις Κολύμπια Ρόδου παλαιοχριστιανική βασιλική», *Actes du Xe Congrès International d'Archéologie Chrétienne (Thessalonique 28 septembre - 4 octobre 1980)*, Thessaloniki 1984, B', figs. 6-7; idem, «Παλαιοχριστιανικές βασιλικές Μεσαναγρού Ρόδου», *ΔωδΧρ* I (1984), figs. 8, 10; idem, «Früchristliche Monumente auf der Insel Rhodos: Ein überblick», in *The Eastern Mediterranean in the Late Antique and Early Byzantine Periods*, Helsinki 2004, fig. 44.

¹² Pelekanides - Atzaka, *Σύνταγμα*, I, 90-91.

¹³ For this motif, see P. Assimakopoulou-Atzaka, «Τα παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά δάπεδα του Ανατολικού Ιλλυρικού», *Actes du Xe Congrès International d'Archéologie Chrétienne (Thessalonique 28 septembre - 4 octobre 1980)*, Vatican City-Thessaloniki 1984, 433 with further bibliography.

¹⁴ C. Balmelle - M. Blanchard-Lemée - J. Christophe - J.-P. Darmon - S. Gozlan - M.-P. Raynaud, *Le décor géométrique de la mosaïque romaine*, II, *Répertoire graphique et descriptive des décors centrés*, II, Paris 2002, pl. 327b, 328a (henceforth: Balmelle et al., II).

frequently both in secular buildings and in Early Christian basilicas, as for example in Thessaloniki¹⁵, Antikyra and Lamia¹⁶, and Aegina¹⁷, and fairly frequently in Eastern Mediterranean regions. Columns are not a common subject in mosaics and are encountered very rarely in Greece, as at Megalopolis¹⁸, whereas they occur more frequently in Eastern Mediterranean mosaics.

In the basilica at Deir esh-Sharqi (5th century) and the church of St John (540) at Oum Hartaine in Syria¹⁹ columns are combined with iconographic subjects from the animal kingdom, while in the composition with columns in the Hors-les-Murs basilica in the area of Dibsî Faraj in northern Syria, which is dated 429, the architectural conception is clear:²⁰ four fluted columns are depicted in line, linked by pointed arches. Last, of interest too is a category of representations in which pairs of columns are joined in arcade, between which are praying female personifications²¹.

Preserved also in the central panel is part of the repair to the mosaic, made in the second decoration phase of the narthex. The damage to the mosaic at this point, which was perhaps caused by the collapse of part of the roof, was repaired hurriedly by an artist who tried to continue the initial composition, but without success. This is obvious both in the simplified rendering of the motif of intersecting circles forming quatrefoils, exactly above the shield of triangles of the first phase, and in the motif of tangent peltae with central Solomon knot (fig. 7)²² to the right of the threshold of the entrance to the central aisle. Although the artist saw the subject in the surviving part of the mosaic, he was unable to replicate it and from the point of destruction it is continued completely distorted. The combination of peltae and Solomon knot²³ is known from Roman times in

¹⁵ P. Assimakopoulou-Atzaka, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος*, III.1. *Μακεδονία - Θράκη. Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Θεσσαλονίκης*, Thessaloniki 1998, 198, 219-220, 245, pls. 38-39, 88β, 89β and 90β (henceforth: Assimakopoulou-Atzaka, *Σύνταγμα*, III.1).

¹⁶ In the basilica at the site of Palatia and the basilica of the Holy Apostles. See P. Assimakopoulou-Atzaka, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος*, II. *Πελοπόννησος-Στερεά Ελλάδα*, Thessaloniki 1987, 149, 176-177, pls. 235, 236α-β, 301 (henceforth: Assimakopoulou-Atzaka, *Σύνταγμα*, II).

¹⁷ In a building in Pavlou Aiginitou Street. See Pelekanidis - Atzaka, *Σύνταγμα*, I, 101-102, πιν. 69.

¹⁸ A column base survives in a building identified as a house. See Assimakopoulou-Atzaka, *Σύνταγμα*, II, 73, pl. 86β.

¹⁹ P. Donceel-Voûte, *Les pavements des églises byzantines de Syrie et du Liban. Décor, archéologie et liturgie*, Louvain-La Neuve 1988, 131, 202, εικ. 93, 168, 181, dr. 11 (henceforth: Donceel-Voûte, *Les pavements*); eadem, «Syro-Phoenician mosaics of the 6th century», in R. Ling (ed.), *Fifth International Colloquium on Ancient Mosaics (Bath, England September 5-12, 1987)*, Part 2 (JRA Supp. Series 9), Ann Arbor 1994, fig. 1.

²⁰ Donceel-Voûte, *Les pavements*, 83-84, dr. 2. Four columns with epistyle imitating a presbytery screen are depicted in the mosaic in the diakonikon of the basilica at Khaldé-Choueifat. A similar architectural composition decorates the mosaic housed in the Museum of Beirut. See M.H. Chéhab, *Mosaïques du Liban*, 1-2, Paris 1957, 110-111, pl. LXII; Donceel-Voûte, *Les pavements*, 364-365, 483, fig. 54, dr. 15 and fig. 453.

²¹ E. Alföldi-Rosenbaum - J. Ward-Perkins, *Justinianic Mosaic Pavements in Cyrenaican Churches* (Monografie di Archeologia Libica, XIV), Rome 1981, pl. 83. 1-2.

²² Pelekanides - Atzaka, *Σύνταγμα*, I, pl. 56β.

²³ C. Balmelle - M. Blanchard-Lemée - J. Christophe - J.-P. Darmon - A.-M. Guimier-Sorbets - H. Lavagne - R. Prudhomme - H. Stern, *Le décor géométrique de la mosaïque romaine*, I, Paris 1985, pl. 223a-b (henceforth: Balmelle et al., I).

mosaics from both eastern and western Illyricum²⁴.

Represented in the panels on either side of the central one are circular compositions formed by geometric shapes interlooped in such a way as to create composite formations in rich colours. Most of the panel to the left of the central one is filled by a rare pattern of adjacent octagons decorated by a rectangular guilloche tangent to the opposed peltae, alternately upright and recumbent (fig. 8). Among the earliest examples of this pattern²⁵, which is known from the Roman period, is that in the House of Leukaktios at Ptolemais in Libya, dated to the last quarter of the third century²⁶. It is not known from anywhere else in Greece, whereas it has been identified on part of a mosaic from a secular building in the North African town of Sousse, which has been dated to the late fifth or the early sixth century²⁷. It is interesting that in Rhodes, in addition to the Chatziandreou basilica, exactly the same subject was identified in the neighbouring apsidal building in Cheimarras Street²⁸, prompting the view²⁹ that both mosaics were created by the same workshop, as well as in a basilica in the area of Ialysos³⁰. The composition of tangent octagons is framed by bands of polychrome round-tongued double guilloche opened to form eyelets, running in opposite directions, and a bichrome band of tangent horizontal spindles and pairs of vertical spindles. Preserved to the east of this composition is a small part decorated with the pattern of poised tangent octagons forming four-point stars with an axially inscribed square (fig. 9)³¹. The colours alternate, creating the effect of an orthogonal pattern of tangent hexagons, while the pattern creates the illusion of intersecting 16-sided polygons. This subject, known already from Early Roman times, is encountered in the eastern and western Illyricum,³² as well as in the wider area of the Eastern Mediterranean³³.

Of interest is the geometric composition decorating the panel to the right (south) of the central one. The main pattern is of poised tangent octagons (fig. 10) defining a four-point star decorated at its centre by smaller octagons. The tangent octagons bearing

²⁴ See for example mosaics in the Iberian peninsula (R. Hidalgo-Prieto, «Mosaicos de la villa romana de El Ruedo (Almedinilla, Córdoba)», in *VI Coloquio internacional sobre mosaic antiguo (Palencia-Mérida, Octubre 1990)*, Guadalahara 1994, fig. 2), in Lycia (Raynaud, op.cit. (n. 3), fig. 15) and in Ephesos (V. Scheibelreiter-Gail, *Die Mosaiken Westkleinasiens. Tessellate des 2. Jahrhunderts v. Chr. bis Anfang des 7. Jahrhunderts n. Chr.* (OAI, Sonderschriften Band 46), Wien 2011, 228-229, 255, figs. 122, 204-206 with bibliography).

²⁵ Balmelle et al., I, pl. 165b.

²⁶ The composition decorates the triclinium, at the centre of which is a panel with the personification of Victory or Nike. See M.T. Olszewski, «Mosaïques de pavement de la 'maison de Leukaktios' à Ptolémaïs en Cyrénaïque (Libye). Essai d'identification des pièces», *Archeologia* LXIII (2007), 94, figs. 1-2.

²⁷ L. Foucher, *Inventaire des mosaïques. Feuille n° 57 de l'atlas archéologique, Sousse*, Tunis 1960, 27-28, n° 57.058, pl. XIV.

²⁸ Pelekanides - Atzaka, *Σύνταγμα*, I, 89, pl. 60α.

²⁹ *Ibid.*, 30, n. 82; Assimakopoulou-Atzaka, *Σύνταγμα*, III.1, 92, n. 149.

³⁰ In the Kambouropoulos plot. Unpublished (personal observation).

³¹ Balmelle et al., I, pl. 186b-c. See also, Assimakopoulou-Atzaka, op.cit., 133 with bibliography.

³² See Assimakopoulou-Atzaka, *Σύνταγμα*, II, 149-150, pl. 238δ; eadem, *Σύνταγμα*, III.1, 133-134, 234, pls. 119-120, XXIIβ-XXXIII, notes 382-386 with several examples. See also, L.-M. De Matteis, *Mosaici di Cos*, Athens 2004, pl. XCII-3 (henceforth: De Matteis, *Mosaici*).

³³ For example in Lycia (Raynaud, op.cit. (n. 3), 80-81, fig. 81 (south aisle) and in Palestine. See R. and A. Ovadia, *Hellenistic, Roman and Early Byzantine Mosaic Pavements in Israel*, Rome 1987, 47, pl. XXXVII.2 (Caesarea Maritima, room in the building west of the theatre).

a circle inscribed with a variety of geometric motifs, such as a six-point star with central knot (fig. 11), single eight- or twelve-petal rosettes (fig. 12), wreath-like pattern within a circle and around a circle of eight small circles interlooped tangentially, orthogonal pattern of quasi-tangent poised quadrilobes of peltae tangent to a central inscribed quatrefoil saltire in another colour (fig. 13)³⁴, cross bearing simple guilloche set among spindles³⁵, intersecting squares, etc. Geometric filling motifs are repeated in the small octagons too. The pattern of tangent octagons defining four-point star motifs³⁶, in the south panel of the narthex of the «great basilica» in Rhodes, although known from early Roman mosaics is most unusual in Greece. In southern Greece it is depicted identical in a mosaic uncovered in the Loukous monastery at Astros, Kynouria, which probably originates from the Early Christian edifice³⁷. In the Aegean, outside Rhodes it is encountered in Cos³⁸ and in a mosaic in the Archaeological Museum of Bodrum (anc. Halikarnassos)³⁹.

To the south of the narthex, in a rather indeterminate space that perhaps belonged to an outbuilding, part of another mosaic with geometric decoration was revealed. Although badly damaged, it is quite clear that this is a work of the same artistic conception and the same stylistic quality as the rest of the narthex mosaics. Here too there are tangent octagons, which include an assortment of rare geometric subjects, such as the radial motif (fig. 14).

The mosaics of the second phase of decoration of the narthex are distinguished by the quality of their craftsmanship and the rarity of their subjects. Characteristic of the dominant artistic conception is the density in the arrangement of subjects on a continuous surface and the diversity of motifs filling the geometric shapes that make up the mosaic compositions. The resultant effect resembles an elaborate carpet.

SOUTH AISLE

Two mosaic compositions were brought to light in the south aisle: the first, with a

---

³⁴ Balmelle et al., I, pl. 229a. The motif is encountered identical in the basilica of Salona, Dalmatia (E. Dyggve - R. Egger, *Forschungen in Salona*, III: *Der altchristliche Friedhof Marusinac*, Vienna 1939, pl. 72. J/18) and similar in the mosaics of the Public Building at Kourion (M. Michaelides, *Cypriot Mosaics*, Nicosia 1992, 94, pl. 52a).

³⁵ Balmelle et al., II, pl. 286d; Pelekanides - Atzaka, *Σύνταγμα*, I, pl. 57γ. The same pattern is used for the decoration of the tangent octagons in the great basilica of St Stephen at Kephalos on Cos. See De Matteis, *Mosaici*, pl. XXVII.1.

³⁶ Balmelle et al., I, pl. 178a.

³⁷ Assimakopoulou-Atzaka, *Σύνταγμα*, II, 71, pl. 76α; eadem, «Τα ψηφιδωτά δάπεδα των νησιών του Αιγαίου», in the present volume, 49, n. 75

³⁸ In the Gymnasium (L. Laurenzi, «Nuovi contribute alla topografia storico-archaeologica di Co», *Historia* 5 (1931), 612, εκ. 2) and in the basilica of Kapama (A. Di Vita, *La basilica di Kapama a Co. I mosaici di Hermes Balducci*, Atene-Roma, 1996, pl. IV; De Matteis, *Mosaici*, op.cit., pls. XVII-XVIII.1; eadem, «The Mosaics of the Early Christian Basilicas on the Island of Kos», in M. Şahin (ed.), *11th International Colloquium on Ancient Mosaics (Bursa, Turkey October 16th - 20th 2009). Mosaics of Turkey and Parallel Developments in the Rest of the Ancient and Medieval World: Questions of Iconography, Style and Technique from the Beginnings of Mosaic until the Late Byzantine Era*, Istanbul 2011, figs. 11-12. See also, Assimakopoulou-Atzaka, «Τα ψηφιδωτά δάπεδα των νησιών του Αιγαίου», in the present volume, 48-49, n. 69.

³⁹ Assimakopoulou-Atzaka, «Τα ψηφιδωτά δάπεδα των νησιών του Αιγαίου», in the present volume, 49, n. 70 with further bibliography.

border of a simple guilloche opened to form eyelets, has intersecting circles forming quatrefoils as central pattern. The centre of the circles is decorated with small squares and the centre of the foils of the quatrefoils with concave squares (fig. 15)⁴⁰. This variation of the common pattern of intersecting circles is unusual in Greece. Amongst the earliest examples is the mosaic from the house at 90 Kassandrou Street in Thessaloniki (late 4th century)⁴¹, while the subject appears later in the baptistery at Hypate and the basilica at Daphnousia⁴². In a similar manner, the motif is encountered in the Eastern Mediterranean, as in basilicas of Cyprus⁴³ and Syria⁴⁴. The same motif was used also in Judaic iconography⁴⁵. The second composition consists of two panels: the first filled with a rectangular pattern of scales (fig. 16) and the second with intersecting octagons defining squares (fig. 17)⁴⁶. The compositions are separated by a border decorated with tangent quatrefoils formed by interlooped circles. The mosaics in the south aisle most probably belong to the same phase of decoration as those of the second phase in the narthex, in which case they should be dated to the sixth century.

To the east of the south aisle, the geometric composition of tangent concave octagons defining poised squares and containing smaller concave octagons was revealed (fig. 18). This pattern⁴⁷ is very common in the geometric repertoire of mosaic pavements, in the eastern and western Illyricum.

SOUTH TRANSEPT

The mosaics in the transept, and specifically its west part, belong to two phases. The earlier layer, with purely geometric thematic repertoire, is preserved in relatively good condition, offering research important evidence for the art of the Chatziandreou basilica. As in the narthex, here too the compositions are distinguished by the density in the arrangement of motifs over a continuous surface, creating a carpet-like effect. The basic composition consists of tangent octagons defining poised squares. The sides of the octagons and the squares are decorated by a simple guilloche (fig. 19). The motif, known from Roman pavements⁴⁸, is virtually unknown in Greek mosaics, with the exception of

⁴⁰ Balmelle et al., I, pl. 238d.

⁴¹ Assimakopoulou-Atzaka, *Σύνταγμα*, III.1, 133, 235, pl. 118a-b.

⁴² Assimakopoulou-Atzaka, «Τα παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά δάπεδα», op.cit. (n. 13), 383-384; eadem, *Σύνταγμα*, II, 173-175, 178-179, pls. 292a, 296, 310.

⁴³ See for example the mosaics in the Hagia Triada basilica at Gialoussa and in the Annexe of Eustolios dated to the 5th century. See W.A. Daszewski - D. Michaelides, *Mosaic Floors in Cyprus* (Biblioteca di «Felix Ravenna», 3), Ravenna 1988, figs. 12, 50.

⁴⁴ In Antioch, house of the Rams' Heads (D. Levi, *Antioch Mosaic Pavements*, I, Princeton-London 1947, 350, pl. CXXXIIIId) and in the Oum Hartaïne basilica (Donceel-Voûte, *Les pavements*, 197, fig. 175, dr. 11). See also, P. Assimakopoulou-Atzaka, «The Iconography of the Mosaic Pavement of the Church at Tell Amarna», in Ö. Tunca - T. Waliszewski - V. Koniordos, (eds.), *Tell Amarna (Syrie) V, La basilique et ses mosaïques*, Leuven-Paris-Walpole Ma 2011, 112, pl. 4.22b (henceforth: Assimakopoulou-Atzaka, «Tell Amarna»).

⁴⁵ See e.g. the Sepphoris synagogue mosaic. Z. Weiss - E. Netzer, *Promise and Redemption: A Synagogue Mosaic from Sepphoris*, Jerusalem 1996, figs. on pp. 13 and 41.

⁴⁶ Balmelle et al., I, pl. 169a.

⁴⁷ *Ibid.*, pl. 163c.

⁴⁸ The pattern of tangent octagons forming squares or other geometric motifs is known from Roman mosaics of the 3rd and 4th centuries in Britain (D.J. Smith, «Roman mosaics in Britain before the fourth century», in H. Stern - M. Le Glay (eds.), *La mosaïque gréco-romaine II, Actes du IIe Colloque International*

the mosaic in the building at 75 Athinas Street in the Koule Kafe neighbourhood of Thessaloniki, where it is present in simplified form and is dated to the second half of the fourth century⁴⁹. The pattern is encountered in a more composite form, enriched with a variety of geometric motifs displaying affinity to the Chatziandreou mosaic, and also with figural motifs, in Early Byzantine mosaics of the Eastern State, as for example in Syria⁵⁰ and in Cyprus⁵¹, which are dated mainly to the fifth and sixth centuries.

The octagons of the composition in the transept, like those in the narthex, present a wide variety of rare geometric ornaments, which are not repeated. Some of these are simple, such as the eight-petal rosette, while others are quite complex, such as the octagon bearing intersecting squares with inscribed circle, or the octagon bearing a circle with inscribed concave square enclosing a circle forming quatrefoils (fig. 20). The close relation between the mosaics of the first layer of the south transept and those of the second layer of the narthex is obvious in the iconography, the style and the artistic conception in general. For these reasons, I believe that they date to the same years of the sixth century and should probably be attributed to the same workshop.

The mosaic composition of the second phase, found exactly above the first, consists of four panels (fig. 21) orientated north-south, enclosing the following subjects: in the first panel, octagons defining squares and enclosing birds and floral decoration; in the second poised tangent squares enclosing smaller squares⁵²; in the third intersecting circles forming quatrefoils and containing small circles (fig. 22); and in the last panel, tangent octagons and crosses forming hexagons (fig. 23). Inscribed in the octagons of the last panel are various probably faunal motifs, hardly any of which have survived, such as the dolphin with trident tail, a particularly popular subject in Hellenistic mosaics⁵³. The panels are bordered by ivy scroll. Particularly interesting among the aforesaid subjects, due to its rarity in Greece, is the combination of tangent octagons and crosses⁵⁴. The

---

pour l'Étude de la Mosaïque antique (Vienne-Isère, 30 août - 4 septembre 1971), Paris 1975, 281-285, pls. CXXIII-CXXVI), at Vienne in France (S. Tournenc, «La mosaïque des 'Athlètes vainqueurs'», *ibid.*, pls. XLIX-L, LII-LIII) and in Africa (M. Ennaïfer - N.-B. Lazreg, «Les mosaïques des thermes de Nasr Allah (Tunisie)», in H. Morlier (ed.), *La mosaïque gréco-romaine IX.1-2 (Rome, 5-10 novembre 2001)*, 1, Rome 2005, 520-521, figs. 2-3; N. Jeddi, «Les mosaïques de la Maison des Eschaliers à Douga», *ibid.*, 536-538, figs. 7, 13).

⁴⁹ Assimakopoulou-Atzaka, *Σύνταγμα*, III.1, 220-221, pls. 88β, 89α-β, 90α.

⁵⁰ S. Campbell, *The Mosaics of Antioch* (Subsidia Mediaevalia, 15), Toronto 1988, 16-17, pl. 66 (Bath D).

⁵¹ In the mosaics from the presbyterium of the Forty Saints (Hagioi Saranta) basilica (second phase, 6th c.), where the octagons are filled with figural subjects. See A.M. Foulías, «The Basilica of Agioi Saranta/Kirkklar Tekke in Cyprus and its Mosaics», in M. Şahin (ed.), *op.cit.* (n. 38), 384, figs. 6-13.

⁵² This particular variation of tangent squares is rendered in a very similar way in the Eastern Mediterranean. I cite indicatively the church of Kh. Samra in Israel (R. and A. Ovadia, *Hellenistic, Roman and Early Byzantine Mosaic Pavements in Israel*, Rome 1987, 98-99, pl. CV.2), in Syria the basilica-Martyrium Hors-les-Murs in Dibsî Faraj (Donceel-Voûte, *Les pavements*, figs. 51, 53) and very often in Antioch, Kaoussie Church, east of Bath 'F' and in the House of the Calendar (Campbell, *op.cit.*, 45, 51, 60, pls. 135, 155, 176-177) and the church of St Peter in Jordan (M. Piccirillo, *The Mosaics of Jordan* (American Center of Oriental Research Publications, 1), Amman 1993, figs. 606-607).

⁵³ Among the most characteristic examples are the dolphins in the House of the Dolphins on Delos. See K.M.D. Dunbabin, *Mosaics of the Greek and Roman World*, Cambridge 1999, 33-34, figs. 34-35, with further bibliography.

⁵⁴ Balmelle et al., I, pl. 180b.

motif is known from third- and fourth-century Roman mosaics⁵⁵, the earliest examples being those at Aquileia⁵⁶, Rome⁵⁷ and in Africa.⁵⁸ In the same period it was used also in the northern part of Eastern Illyricum⁵⁹, in Thessaloniki⁶⁰, Antikyra and Klapsi⁶¹, as well as elsewhere in Greece.⁶² In the sixth century it was used in important regions of the Eastern Mediterranean, such as Crete⁶³, Cyprus⁶⁴, Lycia⁶⁵, Antioch⁶⁶ and Jordan⁶⁷, from where it spread also to the Aegean islands⁶⁸.

SOUTHEAST OUTBUILDING

A small piece of mosaic, now in the Rhodian church of Our Lady of the Castle (*Panagia tou Kastrou*), comes from the southeast outbuilding of the Chatziandreou basilica. The central composition consists of tangentially interlooped circles and squares

⁵⁵ J. Balty, «La place des mosaïques de Jordanie au sein de la production orientale», in N. Duval (ed.), *Les églises de Jordanie et leurs mosaïques*, Beyrouth 2003, 167-168.

⁵⁶ B. Forlati-Tamaro - L. Bertacchi - L. Beschi - M.C. Calvi - L. Bosio - G. Rosada - G. Cuscito - G. Gorini (eds), *Da Aquileia a Venezia: Una mediazione tra l'Europa e l'Oriente dal II secolo a.C. al VI secolo d.C.*, Italy 1986², fig. 34, dr. on p. 174; M. Donderer, *Die Chronologie der Römischen Mosaiken in Venetien und Istrien bis zur Zeit der Antonine* (Archäologische Forschungen, 15), Berlin 1986, 26, pl. 7.4. The motif is encountered also in the nearby city of Grado. See Ling (ed.), op.cit., 53; Forlati-Tamaro et al., op.cit., dr. XXVIII (church in Piazza della Corte).

⁵⁷ This motif appears in the frescoes of the Catacomb in the Via Latina (sale N). See A. Barbet, «Rapport entre peinture murale et mosaïque: les plafonds peints des tombeaux romains du Nord de la Jordanie», in R. Ling (ed.), op.cit. (n. 19), fig. 13b-c.

⁵⁸ Foucher, op.cit. (n. 27), pl. 64, n° 57.135, pl. XVIII, c.

⁵⁹ For example in Split. See Barbet, op.cit., 53-54, fig. 14. See also D. Mano-Zissi, «La question des différentes écoles de mosaïques gréco-romaines de Yougoslavie et essai d'une esquisse de leur évolution», in G. Picard - H. Stern (eds.), *La mosaïque gréco-romaine, Colloque international pour l'étude de la mosaïque antique (Paris, 29 août - 3 septembre 1963)*, I, Paris 1965, fig. 11.

⁶⁰ Assimakopoulou-Atzaka, *Σύνταγμα*, III.1, pl. 142.

⁶¹ Assimakopoulou-Atzaka, *Σύνταγμα*, II, 149, 166, pls. 236δ-237ε, 281β.

⁶² P. Assimakopoulou-Atzaka, «The Mosaic pavements of the Aegean Islands during the Early Christian Period», *CorsiRav* 38 (1991), 54-55; eadem, *Σύνταγμα* III.1, 138-139, n. 400 with further bibliography.

⁶³ R. Farioli-Campanati, «I mosaici pavimentali della basilica di Mitropolis a Gortyna nell'ambito della produzione musiva di Creta», in D. Paunier - Ch. Schmidt (eds.), *La mosaïque gréco-romaine VIII, Actes du VIIIème colloque international pour l'étude de la mosaïque antique et médiévale (Lausanne [Suisse], 6-11 octobre 1997)*, Lausanne 2001, fig. 1.

⁶⁴ In the basilica of St. Spyridon at Trementousia, in the Annex of Eustolios and in a secular building at Lambousa. See Pelekanides - Atzaka, *Σύνταγμα*, I, pl. 126α; Daszewski - Michaelides, *Cyprus*, op.cit. (n. 43), figs. 43-44. In Cyprus the motif is used also in Roman mosaics, as in the Pyramus and Thisbe mosaic in Paphos, and in the House of Dionysos (west portico of peristyle). See C. Kondoleon, *Domestic and Divine: Roman Mosaics in the House of Dionysos*, Ithaca-London 1995, figs. 89-90; Dunbabin, *Mosaics*, op.cit. (n. 53), fig. 240.

⁶⁵ Raynaud, *Lycia*, op.cit. (n. 3), 51, figs. 18, 42, 44 (south portico).

⁶⁶ See indicatively, the basilicas of Hors-les-Murs (429) at Dibsi Faraj and of Karm el-Arabis in Homs (first phase end of 4th-beginning of 5th c.) (Donceel-Voûte, *Les pavements*, 82-83, 135-136, drs. 2, 7), in Bath D, (room 8), (Levi, *Antioch Mosaic*, op. cit. (n. 44), 429, fig. 164; Campbell, op.cit. (n. 50), 16, dr. IV 5f, pls. 53, 55).

⁶⁷ See e.g. the Basilica of St. George (south church, 529/30) in the complex of the three churches and the Basilica of Procopius (526) at Gerasa of the Decapolis. See Piccirillo, *Mosaics of Jordan*, op.cit. (n. 52), 289, 292, figs. 535-536, 560.

⁶⁸ See e.g. in Cos in the square of Agios Ioannis Theologos, in the basilicas at Zipari and Kardamaina and in the mosaic at Platanistas. See Pelekanides - Atzaka, *Σύνταγμα*, I, pl. 33β; De Matteis, *Mosaici*, pls. XLV, L.1, LIII. 1-2, G.1-2 and H.

(fig. 24) enclosing faunal and marine motifs. The border is decorated with the usual motif of tangent quatrefoils that are formed from interlooped circles. The pattern⁶⁹ is encountered in Eastern Illyricum⁷⁰ and in Greece. During the sixth century it was widely diffused in the Eastern Mediterranean region⁷¹, where it persisted for a long period⁷². It is known from two mosaics found in buildings in central Athens⁷³ and mainly from basilicas in the Dodecanese, of St. Anastasia in Carpathos⁷⁴ and at Kapama in Cos⁷⁵. The pattern is found also in the northern provinces of Eastern Illyricum⁷⁶ and in the Eastern Mediterranean, from where it presumably influenced the mosaicists working in Carpathos.

NORTH AISLE AND NORTHWEST BAY

Only scant remains of mosaics are known from the north part of the basilica. Preserved in the northwest bay is the pattern of tangent octagons and crosses forming hexagons. The octagons are decorated with birds and vessels (figs. 25-27). The same pattern appears in the mosaics of the first layer of the south transept, where too the decorative conception is the same. The similarity not only with regard to the grid but also to the use of the octagon motifs, as well as the stylistic similarities between the two mosaics, generates the hypothesis that they belong to the same phase of decoration.

Certain mosaics uncovered in the north aisle of the basilica, and presently kept in the garden of the *Panagia tou Kastrou* in the Old City of Rhodes, also date to this phase. The composition on these consists of eight panels enclosing the following motifs (fig. 28):

⁶⁹ Balmelle et al., I, pl. 219f.

⁷⁰ In the basilica of the episcopal complex at Herakleia Lynkestis. See G. Cvetković-Tomašević, *Corpus des mosaïques paléobyzantines de pavement*, Fascicule no 1, *Mosaïques de pavement paléobyzantines dans le palais épiscopal à Hérakléa Lynkestis*, Beograd 2002, figs. 45-46.

⁷¹ For example, in a secular building at Olympos of Lycia (M. Öztaşkin, «Building with Mosaics of Olympos: Mosaics of Late Ancient Era - Early Byzantine Period», in Şahin, op.cit. (n. 38), 712, figs. 12-13), in the basilica at Kahlde-Choueifat in Lebanon, dated to the end of the 5th century (Chéhab, *Mosaïques*, op.cit. (n. 19) 110-111, pl. LXII, LXV.1; Donceel-Voûte, *Les pavements*, 364-365, 369, dr. 15), in the basilica Beit-Mery (Chéhab, op.cit., pl. CV, dr. 12; Donceel-Voûte, op.cit., 342-343, figs. 321, 327), in the Kafr Kama (north chapel) in Israel (R. and A. Ovadia, *Mosaic Pavements*, op.cit. (n. 42), 88-89, pl. CI.3-4) and in the church of Khirbet ed-Deir in Jordan (R. Talgam, «The Mosaic Pavements», in Y. Hirschfeld (ed.), *The Early Byzantine Monastery at Khirbet ed-Dair in the Judean Desert: The Excavations in 1981-1987*, Qedem (Monographs of the Institute of Archaeology, The Hebrew University of Jerusalem, 38), Jerusalem 1999, figs. 2-8. For similar examples from these regions, see P. Assimakopoulou-Atzaka, «The Mosaic Pavements of the Aegean Islands during the Early Christian Period», *CorsiRav* 38 (1991), 37, n. 94; eadem, «Tell Amarna», 108-109, pls. 4.11, 4.12a, 4.14-4.15.

⁷² As in the basilica of St Stefan in Jordan (M. Piccirillo, *Chiese e mosaici di Madaba*, Jerusalem 1989, figs. on pp. 273 and 283; idem, *The Mosaics*, op.cit. (n. 52), fig. 383), the mosaics of which are dated to the 8th century.

⁷³ Assimakopoulou-Atzaka, *Σύνταγμα*, II, 128-129, pls. 197α-β, 198β, 199α-γ.

⁷⁴ G. Jacopich, *Edifici Bizantini di Scarpanto. Mosaici ed iscrizioni*, Rhodes 1925, 11-21, figs. 7-16; Pelekanides - Atzaka, *Σύνταγμα*, I, 58-59, pls. 19-20; Assimakopoulou-Atzaka, «Ψηφιδωτά δάπεδα των νησιών του Αιγαίου», in the present volume, pl. 44.

⁷⁵ In this mosaic the circles and the squares enclose geometric motifs. See Di Vita, *La basilica di Kapamà*, op.cit. (n. 38); De Matteis, *Mosaici*, pls. VIII-IX.

⁷⁶ E. Kourkoutidou-Nikolaidou - M. Michaelides, *Η βασιλική της Αγίας Παρασκευής στην Κοζάνη. Παρατηρήσεις σε ένα μνημείο του β' μισού του 6^{ου} αι.*, Thessaloniki 2002, 16, figs. 28-30. See also, Assimakopoulou-Atzaka, «Ψηφιδωτά δάπεδα των νησιών του Αιγαίου», in the present volume, 50-51.

intersecting circles forming quatrefoils, rectangle inscribed with four-point star motif, tangent circles defining concave squares, eight-petal rosette in a circle inscribed in square, adjacent imbrications, bands of stacked triangles in combination with a rectangular pattern of spaced swastika-meander with recessed reverse returns, intersecting circles, and in the last panel a square with loops and a sinusoid interlaced in a shaded band (fig. 29)⁷⁷. The border of the panels is decorated with a simple guilloche.

In conclusion, according to the photographic material and the limited data from the excavation daybook, the decorative phases of the mosaic pavements of the Chatziandreou basilica can be summarized as follows: the earliest mosaics of the fifth century are preserved fragmentarily in the narthex. The greater part of the decoration in the narthex, the mosaics of the first layer in the south transept, as well as the mosaics in the other spaces of the basilica, belong to the second building phase, which is associated with the earthquake in 515/16. The four-panel composition of the second layer in the transept is dated to the reign of Justinian. The mosaics of the basilica are an important body of material for studying tessellated pavements in the Aegean islands, because they fill in gaps in our knowledge of the artistic relations of the islands with the other regions of the Byzantine Empire. Rhodes, along with the rest of the Aegean islands, was not an artistic centre of the first order. Nevertheless, thanks to its strategic geographical location on the maritime trade routes in the Eastern Mediterranean⁷⁸, it had the privilege of following current artistic developments taking place in the important centres of the period. As emerges from the foregoing examination, the place of the Chatziandreou basilica mosaics in the artistic production of the Eastern Mediterranean can be summarized as follows: the first and general conclusion is that the mosaics bear witness to the assimilation of the *koinē* of artistic expression with the domination of geometric decoration, which from the fourth century onwards exerted considerable influence on notable workshops of Syria, as well as of other major Eastern Mediterranean centres⁷⁹. It is characteristic that no human figure appears in the extant mosaics, while the few figurative motifs from the animal world do not interrupt the unity of the aniconic decoration. The preference for interlacing geometric patterns, the rendering of familiar geometric patterns in an imaginative way over the surface of the floor, the combination and the variety of the filling motifs, which create a vibrant colourful carpet, especially in the narthex, are traits of accomplished Syrian workshops, which created compositions of this kind in splendid monuments of the last quarter of the fourth century⁸⁰. As has been observed, the variety of motifs filling the geometric shapes making up the mosaic compositions of the second layer in the narthex and the first layer

---

⁷⁷ Balmelle et al., II, pl. 339a.

⁷⁸ For the involvement of Rhodes in commerce, see G. Deligiannakis, «The Economy of the Dodecanese in Late Antiquity», in Ch. Papageorgiadou-Banis - A. Giannikouri (eds.), *Sailing in the Aegean. Readings on the Economy and Trade Routes*, *Μελετήματα* 53, Athens 2008, 219-223; A. Katsioti, «Aspects of the Economic and Commercial Activity of Rhodes During Late Antiquity: The Case of Lamps», *ibid.*, esp. 194-196. See also, De Matteis, «The Mosaics of the Early Christian Basilicas», *op.cit.* (n. 38), 347-348.

⁷⁹ Assimakopoulou-Atzaka, «Tell Amarna», 117.

⁸⁰ The church at Kaoussie (387), the synagogue at Apameia (391/2) and the church at Khirbet Mûqa (394/5).

in the transept is typical mainly of Late Antique mosaics in both East and West⁸¹. These mosaics express common artistic conceptions, are dated to the sixth century and in all likelihood were made by the same workshop.

The second conclusion that emerges from study of the Chatziandreou basilica mosaics is that they attest the importance of local workshops constantly on the artistic alert, which enriched their repertoire with rare motifs that impart vitality and durability to their works, setting them off from the rest. Thus, it is shown that workshops active in Rhodes, as well as in other islands such as Cos, reproduced iconographic motifs directly from leading artistic centres of the Eastern Mediterranean, with which they were in constant contact, keeping abreast of developments in art⁸². In this way the mosaicists who worked in the «great basilica» of Rhodes made a significant contribution to the development of local production, which although not distinguished by the successful rendering of motifs, nonetheless sought out and used different and novel ones. This gives an insight into the inquiries and, in the end, the artistic personality of their provincial creators. The surviving mosaics from the Chatziandreou basilica form a small corpus displaying significant characteristics, which express the artistic trends and the relations between Rhodes and the wider Eastern Mediterranean region. Furthermore, they create by no means groundless expectation that future systematic research on the island will bring to light other important mosaics, so giving Rhodes a more important place in the production of tessellated pavements in this geographical area of exceptional artistic importance.

Nektarios Zarras

Dr. Byzantinologist-Archaeologist

Visiting Lecturer,

Department of Mediterranean Studies,

University of the Aegean

nzarras@gmail.com

---

⁸¹ Dunbabin, *Mosaics*, op.cit. (n. 53), 291-296, esp. 293; Donceel-Voûte, *Les pavements*, 261; Assimakopoulou-Atzaka, *Σύνταγμα*, III.1, 82 with further bibliography.

⁸² See also, B. Poulsen, «Identifying mosaic workshops in Late Antiquity: epigraphic evidence and case study», in T.M Kristensen - B. Poulsen (eds.), *Ateliers and Artisans in Roman Art and Archaeology*, *JRA Suppl. 92*, Portsmouth 2012, 129-144.

Fig. 1. The Chatziandreou plot at the junction of Cheimarras and Pavlou Mela streets

Fig. 2. South aisle (:) of the basilica. Mosaic pavement from the Roman period

Fig. 3. South-eastern part of the basilica.
Mosaic pavement from the Roman period

Fig. 4. Narthex. General view from the
south

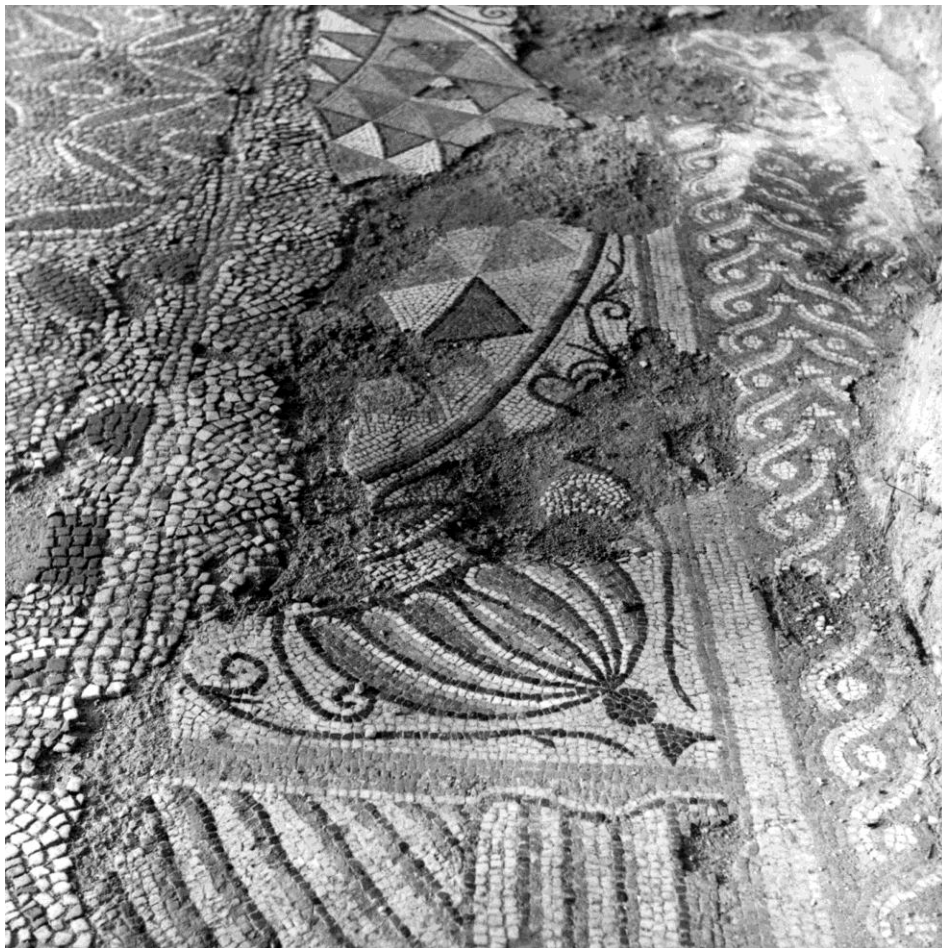

Fig. 5. Narthex, first phase. The motif of the shield of triangles

Fig. 6. Narthex. Detail from the mosaic of the first phase

Fig. 7. Narthex. The motif of peltae with the Solomon's knot of the first and second phase

Fig. 8. Narthex, northern part, second phase. Adjacent octagons

Fig. 9. Narthex, second phase. Poised tangent octagons

Fig. 10. Narthex, southern part, second phase. Tangent octagons with geometric motifs

Fig. 11. Detail of fig. 10

Fig. 12. Detail of fig. 10

Fig. 13. South of the narthex. Geometric motifs

Fig. 14. South of the narthex. Geometric motifs

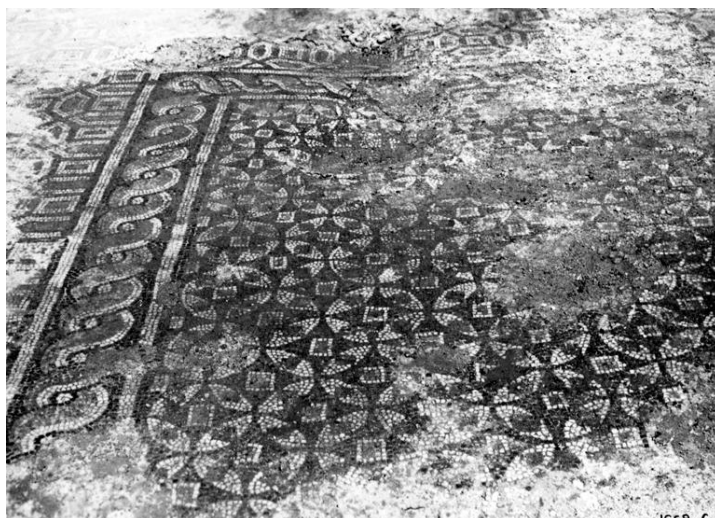

Fig. 15. South aisle. Intersecting circles forming quatrefoils

Fig. 16. South aisle. Geometric motifs

Fig. 17. South aisle. Geometric composition

Fig. 18. Eastern of the south aisle. Geometric composition

Fig. 19. South transept. The geometric composition of the first phase

Fig. 20. Detail of fig. 19

Fig. 21. South transept. The mosaic panels of the second phase

Fig. 22. South transept. Geometric motifs of the second phase

Fig. 23. Detail of fig. 22

Fig. 24. Southeast outbuilding. Interlooped circles and squares

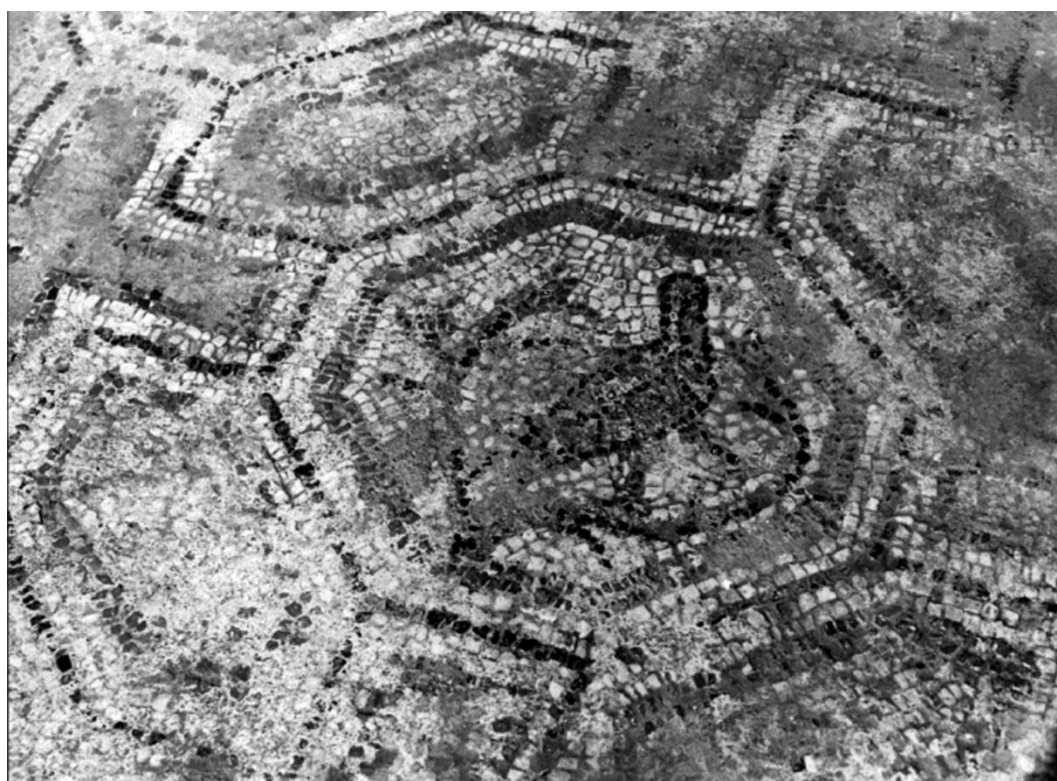

Fig. 25. Northwest bay. Tangent octagons and crosses forming hexagons

Fig. 26. Northwest bay. Tangent octagons and crosses forming hexagons

Fig. 27. Northwest bay. Tangent octagons and crosses forming hexagons

Fig. 28. Rhodes, Panagia tou Kastrou, mosaic panels from the north aisle(;)

Fig. 29. Detail of fig. 28

ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΓΛΥΠΤΙΚΗ ΣΤΗ ΡΟΔΟ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ: ΤΥΠΟΙ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΩΝ*

*Αφιερώνεται στον ομότιμο καθηγητή της
Βυζαντινής Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. κ. Θ. Παζαρά*

Ο πυρήνας της συλλογής γλυπτών της 4^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων συστάθηκε από την Ιταλική Αρχαιολογική Υπηρεσία που διεξήγαγε ανασκαφική έρευνα σε αρκετά σημεία του νησιού¹. Με την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου στην Ελλάδα, το 1947, η συλλογή παραδόθηκε στον τότε πρωτοδιοριζόμενο στη Ρόδο επιμελητή Αρχαιοτήτων Παύλο Λαζαρίδη², ο οποίος προέβη σε καταγραφή των αντικειμένων που παρέλαβε, σε πρόχειρα χαρτιά τηλεγραφημάτων της ιταλικής κυβέρνησης (εικ. 1α-β). Ταυτόχρονα, ο Ορλάνδος περιόδευσε στο νησί για ένα τρίμηνο και κατέγραψε τα ορατά αρχαιολογικά κατάλοιπα οκτώ βασιλικών στην ύπαιθρο, τα οποία δημοσίευσε ένα χρόνο αργότερα, επισημαίνοντας ότι με τα μνημεία της Ρόδου αρχίζει η επανέκδοση του Αρχείου Βυζαντινών Μνημείων Ελλάδος, μετά από οκταετή διακοπή³ λόγω της εμπόλεμης κατάστασης.

---

* Αυτό το άρθρο αποτελεί ένα συνοπτικό κείμενο της μεταπτυχιακής εργασίας που εκπονήθηκε στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης υπό την εποπτεία του καθηγητή κ. Θεοχάρη Παζαρά, τον οποίο ευχαριστώ εκ βάθους καρδίας για όσα έμαθα στη διάρκεια των συζητήσεων περί γλυπτικής, και τον συμβουλευόμαι ακόμη και μετά τη συνταξιοδότησή του. Ε. Παπαβασιλείου, *Τύποι κιονοκράνων από τη Ρόδο κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο (4^{ος}-7^{ος} αι.)*, Θεσσαλονίκη 1998 (αδημοσίευτο). Σημειωτέον ότι ο αρχικός τίτλος, όπως παρουσιάστηκε από τη γράφουσα στην ημερίδα «Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα» (Νοεμ. 2011), τροποποιήθηκε, διότι το θέμα περιορίστηκε στα κιονόκρανα και μάλιστα σε δύο συγκεκριμένους τύπους. Οι φωτογραφίες και τα αρχιτεκτονικά σχέδια ανήκουν στην 4^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Το σκανάρισμα και η αρχιεοθέτηση έγινε από το φωτογράφο Μ. Mitton, τον οποίο ευχαριστώ θερμά για την υπομονή και την επιμονή του.

¹ Για τις ιταλικές ανασκαφές στην πόλη της Ρόδου, στην Ιαλυσό, τη Λίνδο και την Κάμειρο, βλ. Μ. Livadiotti - G. Rocco, *La presenza italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948. La ricerca archeologica, la conservazione, le scelte progettuali*, Cattania 1996, 7-76, εικ. 5-170.

² Α. Ντίνα, «Παύλος Λαζαρίδης, 1917-1992», στο *Θωράκιον, τόμος στη μνήμη του Π. Λαζαρίδη*, Αθήνα 2004, 17-18, όπου γίνεται αναφορά για το χρονικό διάστημα 1947-1955 που υπηρέτησε στην Αρχαιολογική Υπηρεσία Δωδεκανήσου.

³ Α.Κ. Ορλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά λείψανα της Ρόδου», *ΑΒΜΕΣΤ'* (1948), 3-54, εικ. 1-48 (στο εξής: «Παλαιοχριστιανικά Ρόδου»).

Στη συνέχεια η συλλογή εμπλουτίστηκε με νέα ευρήματα και σήμερα αριθμεί περί τα 1.350 καταγραμμένα γλυπτά⁴. Είναι γνωστό ότι, επειδή η προέλευση των αντικειμένων μιας συλλογής ως επί το πλείστον είναι άγνωστη, δημιουργείται πρόβλημα στον εκάστοτε μελετητή να τα συσχετίσει με λοιπά ευρήματα που θα βοηθούσαν στη χρονολογική τους ένταξη. Στην περίπτωση των αρχιτεκτονικών μελών λιγοστά προέρχονται από ανασκαμμένες ή εντοπισμένες βασιλικές. Τα περισσότερα προήλθαν είτε από κατεδαφίσεις ερειπίων, όπου ήταν εντοιχισμένα σε δεύτερη χρήση, οπότε διατηρούν ίχνη ασβεστοκονιάματος, είτε από παραδόσεις και κατασχέσεις.

Στο εν λόγω άρθρο δεν θα ασχοληθούμε με την ανάλυση όλων των ειδών του γλυπτικού διακόσμου, όπως είναι οι βάσεις και οι κίονες, τα θωράκια, οι πεσσίσκοι, οι αμφικιονίσκοι παραθύρων, οι άμβωνες, και η αγία τράπεζα με το κιβώριο, που αποτελούσαν τα δομικά και διακοσμητικά στοιχεία μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής⁵. Θα περιοριστούμε σε παρατηρήσεις που σχετίζονται με τα κιονόκρανα, όσα σώζονται σε καλή κατάσταση, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον σε δύο χαρακτηριστικούς τύπους, στα «λυρόσχημα», που αποτελούν παραλλαγή του απλού κορινθιακού κιονοκράνου και στα ιωνικά με συμφυή επιθήματα.

Συνοπτικά, οι τύποι κιονοκράνων κατά τον Ορλάνδο, διακρίνονται ως εξής:

- 1) το απλό κορινθιακό κιονόκρανο⁶,
- 2) το σύνθετο κορινθιακό⁷ και
- 3) παραλλαγές, όπως: 3α) θεοδοσιανό⁸, 3β) κορινθιακό σε συνδυασμό με περγαμινό⁹, 3γ) κορινθιακό με ανεμιζόμενα φύλλα¹⁰, 3δ) δίζωνο με φύλλα άκανθας και ζώα ή πτηνά στις γωνίες του άβακα¹¹, 3ε) δίζωνο με κάνιστρο στην κάτω ζώνη και όμοια διακόσμηση στο ανώτερο τμήμα με την προηγούμενη παραλλαγή¹².
- 4) Εξέλιξη του κορινθιακού τύπου αποτελεί το τεκτονικό, το οποίο ονομάστηκε έτσι λόγω της δομής του και το οποίο διακρίνεται σε: 4α) κολουροπυραμιδοειδές με διαφοροποιήσεις στο διάκοσμο, όπως με τεθλασμένες γραμμές (ζικ-ζακ)¹³, 4β)

⁴ Ε. Παπαβασιλείου, «Καταγραφή γλυπτών», *ΑΔ* 44 (1989), Χρονικά, 541-542. Σημειωτέον ότι, πριν την γράφουσα, με την καταγραφή της γλυπτικής συλλογής ασχολήθηκε ο συνάδελφος αρχαιολόγος Γ. Μαστορόπουλος, ο οποίος συνόδευσε την περιγραφή του κάθε γλυπτού στον κατάλογο με εξαιρετικά γραμμικά σχέδια με μολύβι.

⁵ Η συστηματική ανάλυση και μελέτη των τύπων κιονοκράνων που απαντώνται στο νησί της Ρόδου, μαζί με τον υπόλοιπο γλυπτικό διάκοσμο μιας βασιλικής κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, αποτελεί θέμα της διατριβής της γράφουσας που εκπονείται στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών.

⁶ Α.Κ. Ορλάνδος, *Η Ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής Λεκάνης*, Αθήνα 1994β, 279-287, εικ. 226-237 (στο εξής: *Ξυλόστεγος βασιλική*).

⁷ Ορλάνδος, *Ξυλόστεγος βασιλική*, 287-288, εικ. 238-239.

⁸ Ορλάνδος, *Ξυλόστεγος βασιλική*, 289-292, εικ. 238-243. Παραλλαγή αυτού του τύπου αποτελεί το θεοδοσιανό κιονόκρανο με περισσότερα στις γωνίες του άβακα, βλ. Ορλάνδος, *Ξυλόστεγος βασιλική*, 293, εικ. 244.

⁹ Ορλάνδος, *Ξυλόστεγος βασιλική*, 294-295, εικ. 245-248.

¹⁰ Στο ίδιο, 297-303, εικ. 251-254.

¹¹ Στο ίδιο, 303-311, εικ. 255-264.

¹² Στο ίδιο, 311-313, εικ. 265-268.

¹³ Στο ίδιο, 325-329, εικ. 283-287.

λεβητοειδές με διάφορες διακοσμήσεις, όπως συγκλίνουσες άκανθες με κομβίο στο κέντρο ή φύλλα αμπέλου¹⁴ και 4γ) πτυχωτό¹⁵.

5) Εκτός από το κορινθιακό υπάρχει η μορφή του απλού ιωνικού¹⁶, εξέλιξη του οποίου είναι το ιωνικό με συμφυές επίθημα¹⁷.

Από τους προαναφερόμενους τύπους, στο νησί της Ρόδου απαντώνται βάσει των μέχρι στιγμής δεδομένων, οι εξής τύποι:

1) ο απλός κορινθιακός τύπος, στον οποίο εντάσσεται και το «λυρόσχημο» ή τύπου V, καθώς και οι παραλλαγές όπως:

1α) το κορινθιακό με περγαμηνά φύλλα στην άνω ζώνη (παραπάνω, 3β),

1β) το διζωνο με κάνιστρο στην κάτω ζώνη και προτομές αετών στις γωνίες του άβακα (παραπάνω, 3δ),

1γ) το τεκτονικό κολουροπυραμιδοειδές με τεθλασμένες γραμμές,

1δ) το τεκτονικό λεβητοειδές με συγκλίνουσες άκανθες που περιβάλλουν ημισφαιρικό κομβίο (παραπάνω, 4β) και

1ε) τεκτονικό με φύλλα αμπέλου (παραπάνω, 4β),

2) το θεοδοσιανό και

3) το ιωνικό με συμφυές επίθημα.

Σημαντικός αριθμός του απλού κορινθιακού τύπου, που αντιστοιχεί στα λεγόμενα «λυρόσχημα ή λυροειδή» κιονόκρανα (*Leierkaritelle*) με δύο σειρές φύλλων μαλακής άκανθας (εικ. 2α-β) ή με δερμάτινα φύλλα σε σχήμα V (*Karitelle mit V-Lederplättern*) με μία σειρά τεσσάρων γωνιαίων φύλλων άκανθας (εικ. 2γ-δ), εντοπίστηκε τόσο στη γλυπτική συλλογή της Εφορείας, όσο και στην ύπαιθρο του νησιού¹⁸. Πρόκειται για τριάντα (30) τουλάχιστον «λυρόσχημα» κιονόκρανα και έξι (6) τύπου V¹⁹. Αντίθετα, στα υπόλοιπα νησιά της Δωδεκανήσου ο αριθμός που αντιστοιχεί σε αυτό τον τύπο είναι αμελητέος, αν λάβουμε υπόψη ότι στο νησί της Κω έχει εντοπιστεί μόνο ένα «λυρόσχημο» και τέσσερα τύπου V²⁰. Επίσης, ο συγκεκριμένος τύπος κιονοκράνου απαντάται²¹ σε πολύ περιορισμένο αριθμό παραδειγμάτων στην Κάρπαθο²², τη Σύμη²³,

¹⁴ Στο ίδιο, 329-333, εικ. 288-290. Στην εικ. 291 εικονίζεται η όψιμη παραγωγή αυτού του τύπου που διακοσμείται με φύλλα αμπέλου. Επίσης, Γ. Σωτηρίου, «Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά κιονόκρανα μετά φύλλων αμπέλου», *ΕΕΒΣ* 11 (1935), 449-457.

¹⁵ Ορλάνδος, *Ξυλόστεγος βασιλική*, 333-337, εικ. 292-295.

¹⁶ Χ. Τσιούμη - Δ. Μπακιτζή, «Κιονόκρανα της συλλογής της Ροτόντας Θεσσαλονίκης», μέρος Β'. «Ιωνικά κιονόκρανα», *Μακεδονικά* 20 (1980), 218-236. Επίσης, J. Hermann, *The Ionic Capital in Late Antique Rome*, Rome 1988.

¹⁷ Ορλάνδος, *Ξυλόστεγος βασιλική*, 315-325, εικ. 271-282.

¹⁸ Στη διατριβή της Μηλίτη αναφέρεται μόνο ένα δημοσιευμένο παράδειγμα «λυρόσχημου» κιονοκράνου στη Ρόδο, βλ. Ε. Μηλίτη, *Παλαιοχριστιανική γλυπτική Κω. Συμβολή στη μελέτη της αρχιτεκτονικής γλυπτικής στην Κω κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο (4^{ος}-7^{ος} αι.)*, Αθήνα 2008, 97, σημ. 449 (αδημ. διδ. διατριβή).

¹⁹ Στη μεταπτυχιακή εργασία αναφέρονται μόνο δέκα «λυρόσχημα», σχετικά βλ. Παπαβασιλείου, ό.π. (εισαγωγική σημείωση), 87-105, πίν. 4-12, ο αριθμός των οποίων έχει τριπλασιαστεί μετά από μακροχρόνια έρευνα.

²⁰ Μηλίτη, ό.π. (σημ. 18), 97-100, αρ. κατ. 20 (λυρόσχημο) και αρ. κατ. 16-19 (τύπου V).

²¹ Τα παραδείγματα που παραθέτουμε από τα νησιά, προέρχονται κυρίως από τις αρχαιολογικές συλλογές των τοπικών μουσείων. Πολύ πιθανόν η μελλοντική επιτόπια έρευνα σε μνημεία να αλλάξει τα δεδομένα και να αυξηθούν τα σχετικά παραδείγματα.

²² Στην Κάρπαθο, απ' όσο γνωρίζουμε, δεν έχει εντοπιστεί κιονόκρανο αυτού του τύπου, εκτός από ένα κορινθιακό κιονόκρανο τύπου V που βρίσκεται στη βεράντα του Αρχαιολογικού Μουσείου στα Πηγάδια.

την Πάτμο²⁴, τη Νίσυρο²⁵, το Καστελλορίζο²⁶, την Τήλο²⁷ και την Αστυπάλαια²⁸. Αυτό το γεγονός επιβεβαιώνει την άποψη της Μηλίτση ότι «τα λυρόσχημα κιονόκρανα γνώρισαν μικρή διάδοση στην ευρύτερη περιοχή της Δωδεκανήσου»²⁹ με εξαίρεση τη Ρόδο που, όπως αποδεικνύεται, ως κέντρο της Επαρχίας των Νήσων, είχε δυνατότητες εισαγωγής αρχιτεκτονικών μελών από την Κωνσταντινούπολη³⁰.

Η ονομασία αυτού του τύπου κιονοκράνων επιβλήθηκε από τον πρώτο μελετητή της βυζαντινής γλυπτικής, τον Kautzsch, λόγω του τρόπου σύνδεσης των αντωπών ελίκων σε σχήμα λύρας ή V³¹. Ο συγκεκριμένος τύπος, πολύ δημοφιλής στις βυζαντινές επαρχίες³², εμφανίζεται στα τέλη του 5^{ου} ή τις αρχές του 6^{ου} αιώνα και συνεχίζει να χρησιμοποιείται σε όλη τη διάρκεια του 6^{ου} αιώνα³³.

Όσον αφορά τις παραλλαγές του κορινθιακού κιονοκράνου στη Ρόδο παρατηρούμε:

1α) Στην πρώτη παραλλαγή του κορινθιακού τύπου αντιστοιχούν τα δίζωνα κιονόκρανα, τα οποία στην κάτω ζώνη φέρουν σειρά από οκτώ φύλλα άκανθας και στην άνω περγαμηνά φύλλα (αυλούς) ή αυλακώσεις³⁴, ο δε άβακας είναι τετράγωνος. Κατά τον Kautzsch η ομάδα αυτή (Rillenkaptellen) απαντάται στην Αίγυπτο και συγκεκριμένα στον Άγιο Μηνά³⁵. Στη συλλογή της Εφορείας ανήκουν τρία τεμάχια αυτού του τύπου,

²³ Ε. Παπαβασιλείου, «Μνημειακή τοπογραφία της παλαιοχριστιανικής Σύμης», *ΔΧΑΕ Λ'* (2009), 42, εικ. 7. Του ίδιου τύπου κορινθιακό κιονόκρανο βρίσκεται στη θέση της αγίας τράπεζας στην εκκλησία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ των Συννάδων στο Νημπορείο. Επίσης, ακόμη ένα κορινθιακό τύπου V ανήκει στη συλλογή του Αρχαιολογικού Μουσείου, σχετικά βλ. Ε. Παπαβασιλείου, «Η γλυπτική συλλογή του Αρχαιολογικού Μουσείου Σύμης», *Αφιερωματικός τόμος στην καθηγήτρια Μ. Παναγιωτίδη* (υπό έκδοση).

²⁴ Α.Κ. Ορλάνδος, *Η αρχιτεκτονική και οι βυζαντινά τοιχογραφία της Μονής του Θεολόγου Πάτμου*, Αθήνα 1970, 17, εικ. 6.

²⁵ Πρόκειται για δύο «λυρόσχημα» κορινθιακά κιονόκρανα και τρία τύπου V, τα οποία είναι αδημοσίευστα και ανήκουν στη συλλογή του Αρχαιολογικού Μουσείου Νισύρου. Επίσης, δημοσιευμένα είναι άλλα τρία «λυρόσχημα», δύο από τη βασιλική Παλαιοκάστρου και ένα από τη βασιλική των Κήπων. Βλ. Π. Λαζαρίδης, «Συμβολή εις την μελέτην των παλαιοχριστιανικών μνημείων της Δωδεκανήσου», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη 1953)*, τ. Α' Αθήνα 1954, 238-238, πίν. 44, 1-2.

²⁶ Στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Καστελλορίζου εκτίθεται ένα κορινθιακό τύπου V, σχετικά βλ. Ε. Παπαβασιλείου, λήμμα καταλόγου *Άγωνα γραμμής*, Αθήνα 2011, 72-73 (αρ. κατ. 21) και άλλα δύο του ίδιου τύπου στην αυλή (αδημοσίευστα).

²⁷ Ένα «λυρόσχημο» κιονόκρανο έχει τοποθετηθεί σε κίονα στο εσωτερικό του καθολικού του Αγίου Παντελεήμονα Τήλου, σε δεύτερη χρήση, σχετικά βλ. Ε. Παπαβασιλείου, *ΑΔ* 42 (1987), Χρονικά, 660.

²⁸ Πρόκειται για ένα «λυρόσχημο» κορινθιακό κιονόκρανο και ένα τύπου V που εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αστυπάλαιας και είναι αδημοσίευστα.

²⁹ Μηλίτση, ό.π. (σημ. 18), 97.

³⁰ Την άποψη της παραγωγής αυτού του τύπου κιονοκράνων και της εισαγωγής από τη Βασιλεύουσα υποστηρίζει ο W. Betsch, *The history, production and distribution of Late Antique Capital in Constantinople*, Pennsylvania 1977, 380-381.

³¹ R. Kautzsch, *Kapitellstudien, Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten vom vierten bis ins siebenten Jahrhundert*, Berlin-Leipzig 1936, 59-61.

³² Β. Συθιακάκη, *Ο ανάγλυφος αρχιτεκτονικός διάκοσμος στη Θεσσαλία και Φθιώτιδα. Παλαιοχριστιανικά και πρώιμα μεσαιωνικά χρόνια*, Βόλος 2012, 126-128, όπου παρατίθενται πολυάριθμα παραδείγματα από τον ελλαδικό χώρο, την Αίγυπτο, τη Συρία, την Παλαιστίνη, Μ. Ασία, Βουλγαρία, Ιταλία, Ρουμανία, Β. Αφρική.

³³ Τη χρήση του «λυρόσχημου» κιονοκράνου έως τα τέλη του 6^{ου} αι. υποστηρίζει η Συθιακάκη. Σχετικά βλ. Συθιακάκη, ό.π., 126.

³⁴ Ορλάνδος, *Ευλόστεγος βασιλική*, 245-248.

³⁵ Kautzsch, ό.π. (σημ. 31), 213, πίν. 44 (αρ. 753).

άγνωστης προέλευσης³⁶ (εικ. 3α), ένα έχει επαναχρησιμοποιηθεί στο Παλάτι του Μ. Μαγίστρου, στο δίλοβο παράθυρο πάνω από την είσοδο, στο χώρο της σκάλας που οδηγεί στον όροφο και ένα έχει βρεθεί στη θέση της αγίας τράπεζας κατά την ανασκαφή του ναού-πύργου στο νησάκι στον Αρχάγγελο.

Ιβ) Στη δεύτερη ομάδα, που περιλαμβάνει τα δίζωνα κιονόκρανα με κάνιστρο στην κάτω ζώνη και πιηνά στις γωνίες του άβακα³⁷, εντάσσονται έξι παραδείγματα. Πρόκειται για το κιονόκρανο από τη βασιλική στην Αρνίθα³⁸ (εικ. 3β) και για άλλα τρία, από τα οποία τα δύο βρίσκονται στα Σιάννα³⁹, προερχόμενα από τη βασιλική της Εφταβήματης⁴⁰ και το τρίτο στη συλλογή της Εφορείας, σε πολύ κακή κατάσταση, αποκρουσμένο σχεδόν σε ολόκληρη την επιφάνεια. Σε όμοια κατάσταση διατήρησης έχουν βρεθεί άλλα δύο κιονόκρανα αυτού του τύπου στην Αγία Μαρίνα στην Απολακκιά⁴¹.

Μεγαλύτερο ποσοστό αντιστοιχεί στα τεκτονικά κιονόκρανα, τα κολουροπυραμιδοειδή ή λεβητοειδή, που αποτελούν εξέλιξη του κορινθιακού με αφαίρεση των διακοσμητικών στοιχείων για εξοικονόμηση χρόνου εργασίας. Κατά τον Kautzsch εμφανίζονται πρώτα στην Κωνσταντινούπολη, αλλά και στη Ραβέννα από το α' τέταρτο του 6^{ου} αιώνα και αποτελούν προϊόντα συγχώνευσης του κορινθιακού κιονοκράνου και του επιθήματος⁴².

Ιγ) Στην τρίτη ομάδα κατατάσσονται τα τεκτονικά που φέρουν διακόσμηση με τεθλασμένες γραμμές (ζικ-ζακ), όπως είναι τα τρία αποτμήματα που προέρχονται από τη βασιλική στη θέση του ερειπωμένου ναού του Αγίου Ιωάννη Κυρονιάτη στα Μαριτσά⁴³ (εικ. 4α-β). Έχουν κατασκευαστεί με τη διάτρητη τεχνική και πιθανόν στο μέσο της κάθε πλευράς να υπήρχε σε δισκάριο μονόγραμμα. Ο τύπος θεωρείται προϊόν ιουστινιάνειο (α' μισό 6^{ου} αιώνα) και ανάλογα παραδείγματα υπάρχουν στην Κωνσταντινούπολη⁴⁴, στο

³⁶ Παπαβασιλείου, ό.π. (εισαγωγική σημείωση), 44, πιν. 12.

³⁷ Ορλάνδος, *Ξυλόστεγος βασιλική*, 255-264.

³⁸ Ορλάνδος, *Ξυλόστεγος βασιλική*, 312, εικ. 267. Επίσης, Μ. Παναγιωτίδη, «Βυζαντινά κιονόκρανα με ανάγλυφα ζώα», *ΔΧΑΕ ΣΤ'* (1970-1972), 98. Σήμερα εκτίθεται στη βυζαντινή έκθεση στο ισόγειο του Παλαιού του Μ. Μαγίστρου, σχετικά βλ. Κατάλογος έκθεσης *Η Ρόδος από τον 4^ο αιώνα μ.Χ. μέχρι την κατάληψή της από τους Τούρκους (1522)*, Αθήνα 2004, 22, εικ. 12.

³⁹ Τα κιονόκρανα αυτά έχουν μεταφερθεί από τον π. Γεώργιο Καραιζιά στον Άγιο Παντελεήμονα, Σιανών, από τα οποία το ένα βρίσκεται στην αποθήκη (αρ. κατ. 1253) και το άλλο στον παλαιότερο ναό που έχει διαμορφωθεί ως σκευοφυλάκιο. Για την πληροφορία αυτή ευχαριστώ θερμά τον συνάδελφο αρχαιολόγο Ν. Μαστροχρήστο.

⁴⁰ R. Lojaco, «Ruderi di chiese paleocristiane nell' isola di Rodi», *Palladio*, τχ. 3-4, II (1952), 105-106, εικ. 5-7. I. Βολανάκης, «Συμβολή στην έρευνα των παλαιοχριστιανικών μνημείων της Δωδεκανήσου», *ΔωδΧρ* ΙΒ' (1987), 114-115.

⁴¹ L. Sørensen - P. Pentz, *Lindos IV, 2, Excavations and Surveys in Southern Rhodes*, Copenhagen 1992, 237, εικ. 97.

⁴² Kautzsch, ό.π. (σημ. 31), 182-184. Την ίδια άποψη εκφράζουν οι Kitzinger και Deichmann. E. Kitzinger, *Byzantine art in the making. Main lines of stylistic development in the Mediterranean Art, 3th -7th century*, London 1977, 79. F.W. Deichmann, *Studien zur Architektur Konstantinopels im 5. und 6. Jhd n. Chr.*, (Rom, Ravenna, Konstantinopel), Baden-Baden 1956, 52-55.

⁴³ I. Βολανάκης, «Συμβολή στην έρευνα των παλαιοχριστιανικών μνημείων της νήσου Ρόδου», *Θεολογία* 75 (2004), 201.

⁴⁴ G. Mendel, *Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines. Musées impériaux ottomans*, II, Constantinople 1912-14, 552.

Κάιρο⁴⁵, στα Μέγαρα⁴⁶, στην Αθήνα και συγκεκριμένα εντοιχισμένο στην εκκλησία της Καπνικαρέας.

1δ) Στην επόμενη ομάδα ανήκουν τα πέντε λεβητοειδή τεκτονικά κιονόκρανα με συγκλίνουσες άκανθες, που πιθανόν στο κέντρο να έφεραν ημισφαιρικό κομβίο με αυτοκρατορικό μονόγραμμα, όπως τα αντίστοιχα της Αγίας Σοφίας⁴⁷ (εικ. 5) και του Αγίου Μάρκου στη Βενετία⁴⁸. Αυτά τα πέντε κιονόκρανα, απομιμήσεις των κιονοκράνων της Αγίας Σοφίας⁴⁹, που έχουν χρησιμοποιηθεί κατά την αναστήλωση του Παλατιού του Μ. Μαγίστρου⁵⁰, προέρχονται από τη βασιλική στην Αρνίθα⁵¹, τρία από τα οποία είναι τοποθετημένα στο χώρο της αίθουσας της κινοστοιχίας⁵² (εικ. 6) και δύο στην πρώτη αίθουσα με το τρόπαιο. Κατά τον Ορλάνδο χαρακτηρίζονται ως «*αδαέστερα επαρχιακά έργα, ωχραί ανταύγειαι των πρωτοτύπων της πρωτεύουσας*»⁵³, δεδομένου ότι η απόδοσή τους είναι αρκετά αμελής. Εκτός από αυτά, στη συλλογή της Εφορείας έχουν εντοπιστεί άλλα τρία θραύσματα αυτού του τύπου, από τα οποία τα δύο είναι δημοσιευμένα⁵⁴.

1ε) Η τελευταία ομάδα περιορίζεται στα τεκτονικά κιονόκρανα που κοσμούνται με φύλλα αμπέλου, όπως αυτό από την Ιαλυσό⁵⁵ και ένα δεύτερο που εκτίθεται στη βυζαντινή έκθεση⁵⁶ (εικ. 7α). Κατά τον Σωτηρίου ο τόπος προέλευσης αυτού του τύπου είναι το Βυζάντιο, εμφανίστηκε στην προ και μετά τον Ιουστινιανό εποχή, περίοδο κατά την οποία τα ανατολικά στοιχεία συγχωνεύτηκαν με τις ελληνικές παραδόσεις, δίνοντας δείγματα νέων εμπνεύσεων⁵⁷. Όμοια παραδείγματα προέρχονται από την Κωνσταντινούπολη, την Αίγυπτο, τη Βενετία, τη Χίο κ.α.

Στην ομάδα του κολουροπυραμιδοειδούς τεκτονικού κιονοκράνου εντάσσεται μια υποομάδα, που αντί για τεθλασμένες γραμμές ή άκανθα ή φύλλα αμπέλου, το κυρίως σώμα διαμορφώνεται με περιμετρικά πλαίσια που περικλείουν γεωμετρικά ή φυτικά μοτίβα «πλαισιωτά». Σ' αυτή την υποομάδα ανήκουν και άλλα οκτώ παραδείγματα, μικρότερων διαστάσεων⁵⁸, από τα οποία τα τρία ανήκουν στη συλλογή⁵⁹ (εικ. 7β), τρία έχουν τοποθετηθεί στα παράθυρα ορόφου του Παλατιού του Μ. Μαγίστρου και τα άλλα δύο βρίσκονται σε δεύτερη χρήση, στην είσοδο στην αυλή του Αγίου Φιλήμονα στην

⁴⁵ N. Harrazi, *Chapiteux de la Grande Mosquée de Kairouan*, 1-2, Tunis (1982), αρ. κατ. 378.

⁴⁶ Ορλάνδος, *Ξυλόστεγος βασιλική*, 329, εικ. 287· Ν. Γκιολές, «Οι Δέκα άγιοι μάρτυρες Μεγάρων», *ΔΧΑΕ ΚΒ'* (2002), 93, εικ. 6-7.

⁴⁷ Deichmann, ό.π. (σημ. 42).

⁴⁸ F.W. Deichmann - J. Kramer - U. Peschlow, *Corpus der Kapitellen der Kirche von San Marco zu Venedig*, Wiesbaden 1981, 67-68, πίν. 14 (αρ. 263-265), 130, πίν. 43 (αρ. 591), 132, πίν. 44 (αρ. 604).

⁴⁹ Ακριβώς όμοια με απολαξυμένο το κεντρικό κομβίο, υπάρχουν σε εσωτερική κινοστοιχία του Αγίου Μάρκου στη Βενετία, βλ. Deichmann κ.ά., ό.π. (σημ. 48), 29, πίν. 1 (αρ. 1-2).

⁵⁰ G. Barsanti, «Marmi bizantini nel palazzo del Gran Maestro dei Cavalieri a Rodi», *Bisanzio la Grecia e l'Italia*, Rome (2003), 21-22, εικ. 5-7, 12.

⁵¹ Ορλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά Ρόδου», 32-35· Ι. Βολανάκης, «Παλαιοχριστιανικόν συγκρότημα εις Αρνίθαν Ρόδου», *ΠΑΕ* 1979, 268-279, εικ. 1, πίν. 160-161.

⁵² Η. Κόλλιας, *Οι Ιππότες της Ρόδου. Το παλάτι και η πόλη*, Αθήνα 1991, 94-95, εικ. 72.

⁵³ Ορλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά Ρόδου», 34, εικ. 27.

⁵⁴ Στο ίδιο, 33, εικ. 27 (άνω αριστερά).

⁵⁵ Στο ίδιο, 53, εικ. 47 (αριστερά).

⁵⁶ Κατάλογος έκθεσης, ό.π. (σημ. 38), 20, εικ. 8γ.

⁵⁷ Σωτηρίου, ό.π. (σημ. 14), 457.

⁵⁸ Όμοιο ως προς τα διακοσμητικά μοτίβα εντός των πλαισίων βρίσκεται και στη Νίσυρο, στη βασιλική του νεκροταφείου. Βλ. Λαζαρίδης, ό.π. (σημ. 25), πίν. 45 (1).

⁵⁹ Το ένα είναι δημοσιευμένο. Βλ. Ορλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά Ρόδου», 10, εικ. 5 (αριστερά).

Αρνίθα (εικ. 8α). Ξεχωριστό παράδειγμα αποτελεί το μεγάλων διαστάσεων κιονόκρανο (ύψ. 0,58 μ., πλ. άβκα 0,70 μ., διάμ. 0,50 μ.) με το μονόγραμμα του Ευτροπίου από τη βασιλική της Καλάθου⁶⁰ (εικ. 8β). Χρονολογικά κατατάσσονται σε οψιμότερη εποχή και μπορεί να ενταχθούν στον 7^ο αιώνα και εντεύθεν⁶¹.

Αξιοπρόσεκτη είναι η απουσία των πτυχωτών κιονοκράνων και των κιονοκράνων με ανεμιζόμενα φύλλα, τύποι τους οποίους υποθέτουμε ότι δεν αγνοούσαν αλλά απέφευγαν τόσο οι μαρμαρογλύπτες όσο και οι παραγγελιοδότες, λόγω της λεπτοδουλειάς που απαιτείται με τη χρήση της υπόσκαφης ή διάτρητης τεχνικής (*à jour*), η οποία προϋποθέτει επιδέξιο χέρι, μεγάλη προσοχή, περισσότερο χρόνο και μεγαλύτερο κόστος. Στη συγκεκριμένη περίπτωση τα μοτίβα συνδέονται σ' ένα ατέρμονο δίκτυο και πάνω στο μάρμαρο μοιάζουν με δαντέλλα.

Παρόλα αυτά με την ίδια τεχνική λαξεύθηκαν τα πέντε λεβητοειδή κιονόκρανα με τις συγκλίνουσες άκανθες από τη βασιλική της Αγίας Ειρήνης στην Αρνίθα, τα οποία προαναφέρθηκαν⁶², τρία αποιμήματα από όμοια κιονόκρανα που ανήκουν στη συλλογή, το τεκτονικό με τα φύλλα αμπέλου από την Ιαλυσό, δύο αποιμήματα από τα κιονόκρανα που κοσμούσαν με τεθλασμένες γραμμές από τον Κυρονιατή και τα δύο θραύσματα από «θεοδοσιανά» κιονόκρανα. Προφανώς αποτελούν εξαίρεση για τα δεδομένα στο χώρο της γλυπτικής στο νησί της Ρόδου και δηλώνουν ίσως καλλιτεχνική επαφή, είτε του χορηγού είτε του γλύπτη, με τη Βασιλεύουσα. Σημειωτέον ότι αυτού του τύπου παραδείγματα δεν έχουμε εντοπίσει σε άλλα νησιά της Δωδεκανήσου.

2. Το θεοδοσιανό κιονόκρανο, δημιουργία του 5^{ου} αιώνα στην Κωνσταντινούπολη, είχε μεγάλη διάδοση τον 6^ο αιώνα σε περιοχές της βυζαντινής επικράτειας. Προήλθε από τον τύπο του σύνθετου κορινθιακού κιονοκράνου. Την ονομασία καθιέρωσε ο Strzygowski λόγω της ακμής του τύπου στα χρόνια του αυτοκράτορα Θεοδοσίου Β' (408-450)⁶³. Πρόκειται για συμβατικό όρο που επικράτησε, αν και η χρήση αυτού του τύπου, τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση, συνεχίστηκε μέχρι τον 6^ο αιώνα. Στη Ρόδο⁶⁴ σπάνια απαντάται, δεδομένου ότι η συλλογή διαθέτει μόνο δύο παραδείγματα⁶⁵ (εικ. 9α-β) και η συλλογή της Κω μόνο ένα⁶⁶. Από ένα παράδειγμα θεοδοσιανού κιονοκράνου αντιπροσωπεύεται η παλαιοχριστιανική περίοδος στη Χάλκη, στην περιοχή Ρυάκι- Άϊ Γιώργης⁶⁷, στην Τήλο⁶⁸, ενώ στο Καστελλόριζο ο αριθμός των παραδειγμάτων είναι μεγαλύτερος⁶⁹.

⁶⁰ Ι. Βολανάκης, «Παλαιοχριστιανική βασιλική Καλάθου Ρόδου», *Θεολογία* 56 (1985), 914, πιν. 7.

⁶¹ M. Dennert, *Mittelbyzantinische Kapitelle. Studien zu Typologie und Chronologie*, Asia Minor Studien 25, Bonn 1977, αρ. 73, πιν. 13, το οποίο μαζί με τα υπόλοιπα της ίδιας ομάδας εντάσσει χρονολογικά στη μεσοβυζαντινή περίοδο.

⁶² Ορλάνδος, *Ξυλόστεγος βασιλική*, 288-290.

⁶³ J. Strzygowski, «Die Akropolis in altbyzantinischer Zeit», *AM* 14 (1889), 280.

⁶⁴ Kautzsch, ό.π. (σημ. 31), 116-117.

⁶⁵ Παπαβασιλείου, ό.π. (εισαγωγική σημείωση), 107-108, πιν. 14 (αρ. κατ. 31-32). Μεγάλη ομοιότητα παρατηρείται με ένα αντίστοιχο από τη Γόρτυνα στην Κρήτη. Βλ. D. Pallas, *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973*, Vaticano-Rome 1977, 253, εικ. 176.

⁶⁶ Μηλίτση, ό.π. (σημ. 18), 104-108, πιν. 8 (αρ. κατ. 25).

⁶⁷ Μ. Σιγάλα, *Η Χάλκη από την παλαιοχριστιανική περίοδο μέχρι και το τέλος της περιόδου της Ιπποκρατίας (5^{ος} αι.-1523 μ.Χ.). Μνημεία, αρχιτεκτονική, τοπογραφία, κοινωνία*, Αθήνα 2011, εικ. 398 (αδημ. διδ. διατριβή).

3. Εκείνο που κυριαρχεί ποσοτικά στη Ρόδο και στα άλλα νησιά της Δωδεκανήσου είναι το ιωνικό με συμφυές επίθημα⁷⁰ και συγκεκριμένα ο τύπος με κλειστό περίγραμμα, όπως προκύπτει από τον περιορισμό των ελίκων στο περίγραμμα της όλης σύνθεσης κιονοκράνου και επιθήματος (εικ. 10α-δ). Η διακόσμηση των διαφόρων τμημάτων διαμορφώνεται ως εξής: Τα ενδιάμεσα κενά μεταξύ των ελίκων, δηλαδή ο χώρος του εχίνου, καλύπτονται με ποικίλα φυτικά μοτίβα ή «ωά»⁷¹, ενώ τα προσκεφάλαια συνήθως με αντιθετικά υδροχαρή φύλλα συνδεδεμένα με ζωστήρα⁷². Όσον αφορά την κύρια όψη του επιθημάτων, κοσμείται με σταυρό απλό ή σε διάφορες συνθέσεις⁷³. Για την καλύτερη μελέτη αυτού του τύπου κιονοκράνων το υλικό έχει χωριστεί σε υποομάδες από τους Βέμη⁷⁴ και Zollt⁷⁵, οι οποίες συνδυάζονται με τη χρονολογική εξέλιξη του τύπου, πράγμα που δεν μπορεί να γίνει απόλυτα αποδεκτό στην τέχνη, κατά την άποψή μας⁷⁶. Όσον αφορά τη δομή και το διάκοσμο αυτού του τύπου κιονοκράνων, τόσο στη Ρόδο όσο και στην Κω είναι απλοποιημένα, με κλειστό περίγραμμα και λιτή διακόσμηση και ανήκουν στον τύπο III, κατά την κατάταξη της Βέμη, που αντιστοιχεί στην ομάδα 2, κατά τον Zollt.

Ο μεγάλος αριθμός ιωνικών κιονοκράνων με συμφυή επιθήματα εμφανίζεται στα μέσα του 5^{ου} αιώνα στη βασιλική του Στουδίου που χρονολογείται περί το 453 μ.Χ., και κυριαρχεί τον 6^ο κυρίως αιώνα στη βυζαντινή επικράτεια. Παρατηρείται ευρεία διάδοση στην Κωνσταντινούπολη, τα Βαλκάνια, τα νησιά του Αιγαίου, τη Β. Αφρική⁷⁷, ως προϊόν μαζικής παραγωγής, και χρησιμοποιήθηκε κυρίως στα υπερώα των βασιλικών ή στο ισόγειο μικρότερων βασιλικών, με εξαίρεση τον Άγιο Ιωάννη της Εφέσου, όπου παρατηρείται αποκλειστική χρήση και στους δύο ορόφους⁷⁸. Το γεγονός ότι στον 6^ο αιώνα η μαζική παραγωγή αυτού του τύπου υπερτερεί, επιβεβαιώνεται και στην περίπτωση της Δωδεκανήσου λαμβάνοντας υπόψη τον μεγάλο αριθμό κιονοκράνων που συναντάμε στα νησιά της περιοχής σε σχέση με τον προηγούμενο τύπο του «Λυρόσχημου» κορινθιακού κιονοκράνου.

⁶⁸ Ι. Βολανάκης, «Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της νήσου Τήλου της Δωδεκανήσου», *ΔωδΧρ* Κ' (2005), 115. Ε. Παπαβασιλείου, λήμμα στον κατάλογο *Άγωνα Γραμμής*, ό.π. (σημ. 26), 296-297 (αρ. κατ. 74).

⁶⁹ Τόσο στην έκθεση στο ισόγειο του Αρχαιολογικού Μουσείου Καστελλορίζου, όσο και στην αυλή, τα κιονόκρανα που ανήκουν στο θεοδοσιανό τύπο είναι πέντε (αδημοσίευτα).

⁷⁰ Η εμφάνιση και εξέλιξη αυτού του τύπου αναλύεται στη διατριβή της V. Vemi, *Les chapiteaux ioniques imposte de Grèce à l'époque paléochrétienne*, BCH, Suppl. 17, Paris 1989.

⁷¹ Στο ίδιο, 63-68.

⁷² Στο ίδιο, 57-62.

⁷³ Στο ίδιο, 37-56, όπου περιγράφεται αναλυτικά η διακόσμηση των όψεων των επιθημάτων, η οποία στην περίπτωση της Ρόδου είναι απλουσιευμένη, λιτή και επαναλαμβανόμενη, βάσει της οποίας διατυπώνει την άποψη για δραστηριοποίηση ροδίτικου εργαστηρίου κατά τον 6^ο αιώνα.

⁷⁴ Vemi, ό.π., 9-36, η οποία διακρίνει επτά υποκατηγορίες (I-VII).

⁷⁵ Th. Zollt, *Kapitellplastik Konstantinopoles vom 4. bis 6. Jahrhundert n. Chr. Mit einem Beitrag zur Untersuchung des ionischen Kämpferkapitells*, Asia Minor Studien 14 (1994), 275-287, ο οποίος τα κατατάσσει σε πέντε ομάδες.

⁷⁶ Με την άποψη της μη απολύτου γραμμικής εξέλιξης στην τέχνη συμφωνεί η C. Strube, *Polyeuktoskirche und Hagia Sophia*, München 1984, 11-12.

⁷⁷ Vemi, ό.π., 4, όπου αναφέρεται ότι η χρήση αυτού του τύπου δεν συνηθίζεται στη Μ. Ασία, άποψη την οποία δεν δέχεται ο Zollt, σχετικά βλ. Zollt, ό.π. (σημ. 75), 359-360.

⁷⁸ Γ. Σωτηρίου, «Ανασκαφαι του βυζαντινού ναού Ιωάννου του Θεολόγου εν Εφέσω», *ΑΔ* 7 (1921-1922), 139-145. Kautzsch, ό.π. (σημ. 31), 176-178, πιν. 35-36 (αρ. 566-567).

Συγκεκριμένα, στα νησιά της Δωδεκανήσου έχουμε εντοπίσει περί τα εξήντα (60) «λυρόσχημα» κορινθιακά κιονόκρανα και περί τα εκατό και πλέον ιωνικά κιονόκρανα με σύμφυτα επιθήματα. Αναλυτικά, απ' όσο γνωρίζουμε μέχρι σήμερα από δημοσιεύσεις και αυτοψίες, εντοπίστηκαν στη Ρόδο⁷⁹ πενήντα (50), στην Κω⁸⁰ τριάντα ένα (31), στην Κάλυμνο⁸¹ τρία (3), στην Τέλενδο⁸² τέσσερα (4), στην Ψέριμο⁸³ ένα (1), στην Κάρπαθο⁸⁴ εννέα (9), στην Πάτμο⁸⁵ τέσσερα (4), στους Λειψούς⁸⁶ ένα (1), στη Σύμη⁸⁷ δύο (2), στη Λέρο⁸⁸ τρία (3), στη Νίσυρο⁸⁹ ένα (1), στην Κάσο⁹⁰ ένα (1) και στη Χάλκη⁹¹ ένα (1).

Σχετικά με τον εξεταζόμενο τύπο κιονοκράνου στο νησί της Ρόδου, τα παραδείγματα που εξετάζουμε, κατά την άποψή μας, αποτελούν προϊόντα ντόπιων, ροδίτικων, εργαστηρίων⁹², για τους εξής λόγους:

α) Ως πρώτη ύλη που είναι το βασικότερο στοιχείο της ταυτότητας ενός εργαστηρίου, στη συγκεκριμένη περίπτωση χρησιμοποιήθηκε κατεξοχήν ο «λάρτιος λίθος»⁹³, ένα είδος μαρμάρου σε αποχρώσεις του γκρι με κάποιες φλεβώσεις ή νερά άσπρου χρώματος, με κηλίδες, αραιές ή πυκνές που συναντάται στη Λάρδο και στην ευρύτερη περιοχή⁹⁴.

β) Χαρακτηριστικό γνώρισμα της ροδίτικης δραστηριότητας στο χώρο της γλυπτικής, είναι η συχνή χρήση και η προτίμηση μεμονωμένων θεμάτων, όπως είναι ο ανισοσκελής σταυρός με πεπλατυσμένα τα άκρα των κεραιών, απλός ή σε κύκλο, από τον οποίο εκφύεται ελικοειδής βλαστός.

⁷⁹ Η Βέμη αναφέρει μόνο είκοσι τρία (23), βλ. Vemi, ό.π. (σημ. 70), 192-201 (αρ. κατ. 296-318).

⁸⁰ Στο ίδιο, 181-192 (αρ. κατ. 265-295). Ο πρόσφατος αριθμός κιονοκράνων αυτού του τύπου ανέρχεται σε 37, όπως προκύπτει από τη διατριβή για την παλαιοχριστιανική γλυπτική στην Κω, βλ. Μηλίτσι, ό.π. (σημ. 18), 20-40, αρ. κατ. 39-76.

⁸¹ Vemi, ό.π. (σημ. 70), 180-181 (αρ. κατ. 262-264). Επίσης, V. Karabatsos, «The Early Christian Churches of Kalymnos and Telendos», *Κάλυμνος, ελληνοορθόδοξος ορισμός του Αιγαίου*, Αθήνα 1994, 321, πιν. 22, 325-326, πιν. 26, σχ. 27, 331, πιν. 27.

⁸² Vemi, ό.π. (σημ. 70), 179-180 (αρ. κατ. 258-261). Επίσης, Karabatsos, ό.π. (σημ. 81), 298-299, πιν. 15-16.

⁸³ Ι. Βολανάκης, «Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της νήσου Ψερίμου», στον τόμο *Κάλυμνος*, ό.π. (σημ. 81), 195.

⁸⁴ Vemi, ό.π. (σημ. 70), 201-205 (αρ. κατ. 319-327).

⁸⁵ Στο ίδιο, 177-178 (αρ. κατ. 253-256).

⁸⁶ Στο ίδιο, 178 (αρ. κατ. 257).

⁸⁷ Παπαβασιλείου, ό.π. (σημ. 23), 42, εικ. 6.

⁸⁸ Α. Δρελιώση-Ηρακλείδου - Μ. Μιχαηλίδου, *Λέρος. Από την Προϊστορία έως το Μεσαίωνα*, Αθήνα 2006, 43, εικ. 44 (οδηγός).

⁸⁹ Εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Νισύρου (αδημοσίευτο).

⁹⁰ Βρίσκεται εκτεθειμένο στην αυλή του Αρχαιολογικού Μουσείου Κάσου, χωρίς να περιλαμβάνεται στην υπαίθρια έκθεση των παλαιοχριστιανικών γλυπτών.

⁹¹ Σιγάλα, ό.π. (σημ. 67), εικ. 173.

⁹² Την άποψη για ντόπιο ροδίτικο εργαστήριο εκφράζει για πρώτη φορά η Βέμη, μετά τη μελέτη των διακοσμητικών μοτίβων των σύμφυτων επιθημάτων των ιωνικών κιονοκράνων που περιλαμβάνει στον κατάλογο. Σχετικά βλ. Vemi, ό.π. (σημ. 70), 45.

⁹³ Παπαβασιλείου, «Περί λαρτίου λίθου», στο *Θωράκιον*, ό.π. (σημ. 2), 129-136, πιν. 43-44.

⁹⁴ Σχετικά με τις θέσεις που εντοπίστηκαν στη Ρόδο μετά από πρόσφατη επιτόπια έρευνα και τις ποικιλίες αυτού του μαρμάρου που μπορεί κανείς να παρατηρήσει στα κράσπεδα των πεζοδρομίων της οδού Ιπποτών και στα δάπεδα του Παλατιού του Μ. Μαγίστρου, βλ. Κ. Μπαϊράμη, *Η μεγάλη ροδιακή πλαστική των Ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων*, Αθήνα 2011, 363-364 (αδημ. διδ. διατριβή).

γ) Η απόδοση των μοτίβων χαρακτηρίζεται από κακή σχεδίαση, ασυμμετρία, προχειρότητα και αμέλεια.

δ) Επίσης, ενδιαφέρον προκαλεί ένα ασυνήθιστο μοτίβο σε συμφυές επιθήμα ιωνικού κιονοκράνου που είναι το απλοποιημένο και σχηματοποιημένο άνθος λωτού⁹⁵ (εικ. 11α-β), το οποίο συναντάται και σε κιονόκρανο στην Kumbaba της Μ. Ασίας. Το εν λόγω μοτίβο συνεχίζει να χρησιμοποιείται κατεξοχήν ως διακοσμητικό στοιχείο σε επιθήματα αμφικιονίσκων παραθύρων και κατά τους σκοτεινούς χρόνους, αποτελώντας κατά την άποψή μας το σήμα κατατεθέν του ροδίτικου εργαστηρίου⁹⁶.

Εκτός από τον «λάρτιο λίθο» οι μαρμαρογλύπτες του νησιού χρησιμοποιούν και το πορφυρόχρωμο μαρμαροειδές πέτρωμα από την ευρύτερη περιοχή της Λάρδου, από το οποίο κατασκευάστηκε ο άμβωνας της βασιλικής στη Λάρδο⁹⁷ (εικ. 12α-β), αμφικιονίσκοι (Ρόδος, Λίνδος) κ.ά., ενώ η σταυρόσχημη κολυμβήθρα από την Αρνίθα⁹⁸ που βρίσκεται έξω από τη Βιβλιοθήκη του Ιστορικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, λαξεύθηκε σε ροζ πέτρωμα της περιοχής της Καμείρου⁹⁹ (εικ. 13α). Από τα προαναφερόμενα τοπικά πετρώματα χρησιμοποιήθηκαν κομμάτια σχεδόν εξ ολοκλήρου για την κατασκευή τόσο του μαρμαροθετήματος από τη μεγάλη βασιλική της πόλης της Ρόδου¹⁰⁰ (εικ. 13β), του οποίου το κεντρικό τμήμα έγινε από το πορφυρόχρωμο πέτρωμα της Λάρδου, όσο και των λοιπών βασιλικών στη μεσαιωνική πόλη (βασιλική στην εκκλησία Αρχαγγέλου Μιχαήλ¹⁰¹, στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου¹⁰², στην ανώνυμη της οδού Θησέως¹⁰³ και στην αντιστοιχία της οδού Αγησάνδρου¹⁰⁴).

Το μάρμαρο Προκοννήσου¹⁰⁵ στα γλυπτά της συλλογής, όσο μπορεί να γίνει ευδιάκριτο μόνο οπτικά, χωρίς επιβεβαίωση από εργαστηριακές αναλύσεις,

⁹⁵ Vemi, ό.π. (σημ. 70), 55, αρ. κατ. 306.

⁹⁶ Ε. Παπαβασιλείου, «Ομάδα επιθημάτων ως δείγματα τοπικής παραγωγής στη Ρόδο», *Πρακτικά συνεδρίου, Ρόδος, 2400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*, τ. Β', Αθήνα 2000, 405-416, πίν. 161-162.

⁹⁷ Ορλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά Ρόδου», 29, εικ. 23-24.

⁹⁸ Στο ίδιο, ό.π., 34, εικ. 28-29. Ι. Βολανάκης, *Τα παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια της Ρόδου*, Αθήνα 1976, 127.

⁹⁹ Μπαϊράμη, ό.π. (σημ. 94), 362, όπου στη σημείωση 2 αναφέρονται αναλυτικά οι θέσεις και η περιγραφή των πετρωμάτων.

¹⁰⁰ Η. Κόλλιας, *ΑΔ* 26 (1971), Χρονικά, 553, το οποίο δάπεδο με τα μαρμαροθετήματα αποκολλήθηκε και μεταφέρθηκε στην αυλή της Παναγίας του Κάστρου.

¹⁰¹ Ε. Papavassiliou - Τ. Archontopoulos, «Nouveaux éléments historiques et archéologiques de Rhodes à travers des fouilles dans la ville médiévale», *CorsiRav* 38 (1991), 335, σχ. 3-4, όπου και οι προγενέστερες βιβλιογραφικές αναφορές.

¹⁰² Η. Κόλλιας, *ΑΔ* 30 (1975), Χρονικά, 373, πίν. 274α· Ι. Βολανάκης, «Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της Δωδεκανήσου», *Αφιέρωμα εις τον Μητροπολίτην Ρόδου κ.κ. Σπυρίδωνα*, Αθήνα (1988), 327.

¹⁰³ Γ. Ψαρρή, «Νεότερα στοιχεία από την ανασκαφική έρευνα ανώνυμου βυζαντινού ναού στην οδό Θησέως, στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου», *Πρακτικά Διεθνούς επιστημονικού Συνεδρίου: 15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη Μεσαιωνική πόλη της Ρόδου*, Αθήνα 2007, 467-473, όπου παρατίθεται και η σχετική βιβλιογραφία.

¹⁰⁴ Papavassiliou - Archontopoulos, ό.π. (σημ. 101), 340, σχ. 5, όπου και οι προγενέστερες βιβλιογραφικές αναφορές.

¹⁰⁵ Με τα λατομεία της Προκοννήσου ή Μαρμαρά, των οποίων η λειτουργία ξεκινάει από τον 1^ο αι. μ.Χ. και συνεχίζει ενιατικά μέχρι τον 6^ο αι., έχουν ασχοληθεί αρκετοί μελετητές. Ενδεικτικά βλ. Ν. Asgari, «Roman and early byzantine quarries of the Proconnessus», *Proceedings of the X International Congress of Classical Archaeology (Ankara-Izmir 1973)*, Ankara 1978, 468-469· η ίδια, «The Proconnesian production of architectural elements in late antiquity based on evidence from the marble quarries», στο C. Mango - G.

χρησιμοποιήθηκε περισσότερο σε βάσεις και κίονες και λιγότερο σε κιονόκρανα, θωράκια, πεσίσκους κ.ά. Τα περισσότερα έχουν λαξευθεί σε ένα είδος μαρμάρου, λευκού-γκριζωπού, χονδρόκοκκου, χωρίς διαφάνεια, που πιθανόν να προέρχεται είτε από τα μικρασιατικά λατομεία (Δοκίμιο Φρυγίας¹⁰⁶, Αφροδισιάδα, Ουσάκ), είτε από τη γειτονική Κω, όπου στο όρος Δίκαιο¹⁰⁷ και στα Πελεκητά Κεφάλου¹⁰⁸ υπήρχαν λατομεία σε λειτουργία από την αρχαιότητα. Όμως, τα κοινά γεωλογικά χαρακτηριστικά του Αιγαίου και των μικρασιατικών περιοχών δυσκολεύουν την ανίχνευση προέλευσης των μαρμάρων, ιδιαίτερα όταν δεν προηγηθούν εργαστηριακές αναλύσεις¹⁰⁹.

Πάντως, οι επώνυμοι χορηγοί Ισιδωρος και Κοσμάς που δώρησαν τους κίονες και τα κιονόκρανα στη βασιλική Αφάντου¹¹⁰ (εικ. 14α-β), ο Αγερούχιος, ο Στέφανος με τη συμβία του και ο Χρυσάνθιος ο αναγνώστης (εικ. 15α-β), που αφιέρωσαν τους κίονες στη βασιλική στο Πλημμύρι¹¹¹, καθώς και ο Ευτρόπιος στην Κάλαθο, δεν προτίμησαν το «λάρτιο λίθο», αλλά ένα λευκωπό μάρμαρο με γκριζες φλεβώσεις, πιθανόν Προκοννήσου. Όμως η επιλογή παραγγελίας των χορηγών στ' Αφάντου εντελώς ακόσμητων και σχεδόν αδιαμόρφωτων ιωνικών κιονοκράνων, των οποίων τα συμφυή επιθήματα κοσμούνται μ' έναν απλό σταυρό μόνο στη μία κεκλιμένη όψη, έργα ντόπιων μαρμαρογλυπτών, πιθανόν να συσχετίζεται με την κοινωνικοοικονομική κατάσταση που επικρατούσε στη βυζαντινή επικράτεια κατά το β' μισό του 6^{ου} αιώνα¹¹², εκτός αν πρόκειται για την περίπτωση των *ιουστινιάνειων γλυπτών αισθητικώς ανεπέργαστων* που αποτελούσαν ένα είδος καλλιτεχνικής μορφής και αισθητικής αντίληψης σε συγκεκριμένη χρονική περίοδο¹¹³. Αντίθετα, στην περίπτωση του Ευτροπίου η επιλογή λάξευσης εντός σταυρόσχημου πλαισίου του επιβλητικού μονογράμματός του, το οποίο, για να αποδοθεί σωστά προϋποθέτει δεξιοτέχνη καλλιτέχνη και έμπειρο, μπορεί να δηλώνει οικονομική επιφάνεια ή αριστοκρατική καταγωγή ή ανώτερο αξίωμα.

Dagron (επιμ.), *Constantinople and its Hinterland, Papers from the Twenty-seventh Spring Symposium of Byzantine Studies*, Variorum, Oxford 1995, 265· J.P. Sodini, «Marble and stoneworking in Byzantium, 7th-15th centuries», *The Economic History of Byzantium. From the 7th through the 15th century*, DOS 39, Washington D.C. 2002, I, 129-130· Γ. Κοκκορού-Αλευρά - Ε. Πουπάκη - Α. Ευσταθόπουλος - Κ. Κοπανιάς - Α. Χατζηκωνσταντίνου, «Τα αρχαία λατομεία της Προκοννήσου στην Προποντιδα», *Αρχαιογνωσία* 13 (2005), 155 κ.ε.

¹⁰⁶ Σχετικά με τα μάρμαρα και τους *μαρμαραρίους* του Δοκίμιου, βλ. C. Robert, «Les Kordakia de Nicée. Le combustible de Synnada et les poissons-scies. Sur des lettres d'un métropolitain de Phrygie au Xe siècle. Philologie et réalités», *Journal des Savants* 26 (1962), 5-74.

¹⁰⁷ Ε. Ρουπάκη - Α. Chatziconstantinou - Α. Katerinopoulos, «Quarries of the Hellenistic Age on the Island of Kos and possible uses of the stones extracted», *Transactions of the scientific conference «The Hellenistic Polis of Kos-state and culture», (Uppsala 11-14 May 2000)*, Boreas 28 (2004), 165-179· Ε. Πουπάκη - Α. Χατζηκωνσταντίνου, «Νεότερες έρευνες σε λατομεία της Κω», στο Ι. Μπασιάκος - Ε. Αλούπη - Γ. Φακορέλλης (επιμ.), *Αρχαιομετρικές μελέτες για την Ελληνική Προϊστορία και Αρχαιότητα*, Αθήνα 2001, 541-555.

¹⁰⁸ Ε. Πουπάκη, «Πελεκητά: το λατομείο του αρχαίου Δήμου των Ισθμιωτών στην Κω», στο *Ιστορία-Τέχνη και Αρχαιολογία της Κω, Α', Διεθνές Συνέδριο (Κως 2-4 Μαΐου 1997)*, Αρχαιογνωσία 1 (2001), 59-76.

¹⁰⁹ Προσπάθεια καταβάλλεται από την Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου να χρηματοδοτηθεί η συνεργασία με το Ε.Κ.Ε.Φ.Ε. «Δημόκριτος» για την ανάλυση των ντόπιων μαρμάρων.

¹¹⁰ Ορλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά Ρόδου», 26, εικ. 21.

¹¹¹ Ορλάνδος, ό.π., 43-44.

¹¹² Γ. Ψαρή, «Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της Νότιας Ρόδου ως μαρτυρίες των θεσμικών αλλαγών του Βυζαντίου από τον 4^ο έως τον 7^ο αιώνα», *ΔωδΧρ ΚΔ* (2010), 563-581.

¹¹³ Δ. Πάλλας, «Ιουστινιάνεια γλυπτά αισθητικώς ανεπέργαστα», *Τόμος αφιερωματικός στη μνήμη Π. Α. Μιγελή*, Αθήνα 1972, 420-441.

Μετά τη συνοπτική περιήγηση στο γλυπτικό διάκοσμο των βασιλικών της Ρόδου, «των γιγάντων με τα πήλινα πόδια», όπως τις αποκαλούσε ο αείμνηστος Ηλίας Κόλλιας¹¹⁴, τίθεται το ερώτημα τι απέγιναν τόσα αρχιτεκτονικά μέλη που θα στόλιζαν τα πολυπληθή και μεγαλοπρεπή εκκλησιαστικά κτίσματα, μια και η Ρόδος ήταν πρωτεύουσα της Επαρχίας των Νήσων κατά την υστερορωμαϊκή-πρωτοβυζαντινή περίοδο. Ο αριθμός των γλυπτών που έχει διασωθεί, δεν συνάδει με τον αρκετά μεγάλο αριθμό των πιθανολογούμενων βασιλικών¹¹⁵.

Για να γίνει αυτή η παρατήρηση περισσότερο κατανοητή, θα αναφέρουμε ενδεικτικά δύο παραδείγματα από την ύπαιθρο του νησιού, όπου διασώθηκαν οι στυλοβάτες με τις βάσεις των κίωνων κατά χώραν. Πρόκειται για την τρίκλιτη βασιλική της Αγίας Αναστασίας στην Απολακκιά¹¹⁶, όπου ήρθαν στο φως οι τρεις από τις οκτώ βάσεις στο βόρειο κλίτος και τέσσερις από την αντίστοιχη κιονοστοιχία του νοτίου κλίτους και τη βασιλική Γ' στην Αγία Βαρβάρα στο Μεσαναγρό, όπου αποκαλύφθηκαν πέντε βάσεις κίωνων¹¹⁷ (εικ. 16α-β). Σύμφωνα με πρόχειρους υπολογισμούς, η μεν πρώτη θα είχε 16 βάσεις, 16 κίονες και 16 κιονόκρανα στο ισόγειο και άλλα τόσα στο υπέρωο, σύνολο 96 και η δεύτερη 60. Είναι φανερό ότι αυτοί οι αριθμοί αν πολλαπλασιαστούν με τον αριθμό των βασιλικών δεν αναλογούν ούτε στο 10% των μελών που έχουν διασωθεί. Είναι γνωστό ότι τα «*membra disjecta των καταπεσόντων γιγάντων*» κατά τον Ορλάνδο¹¹⁸, χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό σε μεταγενέστερα κτίσματα χωρίς να είναι ορατά ή ασβεστοποιήθηκαν σε καμίνια¹¹⁹ ή επαναχρησιμοποιήθηκαν σε μεταγενέστερες εκκλησίες¹²⁰, ή μεταφέρθηκαν σε μακρινές αποστάσεις, για να στολίσουν κάποια αυλή σπιτιού, ακόμη και ξενοδοχεία¹²¹, όπως στην περιοχή της Καλάθου.

¹¹⁴ Η. Κόλλιας, «Η παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Ρόδος. Η αντίσταση μιας ελληνιστικής πόλης», *Ρόδος, 2400 χρόνια*, ό.π. (σημ. 96), 299.

¹¹⁵ Κατά την άποψη του αρχαιολόγου και επίτιμου Εφόρου Αρχαιοτήτων Ιω. Βολανάκη, ο οποίος έχει καταγράψει και εντοπίσει ένα μεγάλο αριθμό βασιλικών στην ύπαιθρο του νησιού, ο συνολικός αριθμός των βασιλικών ανέρχεται στις εκατό, γεγονός το οποίο δεν είναι δυνατόν να γίνει αποδεκτό, διότι σε πολλές περιπτώσεις η ύπαρξη απλώς διάσπαρτων αρχιτεκτονικών μελών δεν σηματοδοτεί ούτε ταυτίζεται με την ύπαρξη παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Πιθανόν να έχουν μεταφερθεί από αλλού, ίσως να ανήκουν σε μεταγενέστερο κτίσμα σε δεύτερη χρήση. Αν δεν διεξαχθεί ανασκαφική έρευνα, δεν είναι δυνατόν να υποστηριχθεί κάτι τέτοιο, οπότε περιοριζόμαστε σε όσες βασιλικές έχουν ανασκαφεί ή γλυπτά αρχιτεκτονικά μέλη τους έχουν ενσωματωθεί σε νεότερη εκκλησία.

¹¹⁶ Ι. Βολανάκης, «Παλαιοχριστιανική βασιλική της Αγίας Αναστασίας στη θέση 'Ζωναράς' Απολακκιάς Ρόδου», *Ρόδος 2400*, *Εταιρεία Ροδιακών Μελετών*, Ρόδος 1994, 222-245· ο ίδιος, «Die frühchristliche Basilika der heiligen Anastasia von Zonaras Apolakkia Rhodes», *Θεολογία* 66 (1995), 769-791· ο ίδιος, «Die frühchristliche Basilika der heiligen Anastasia von Zonaras Apolakkia Rhodes», *Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae*, Split 1998, III, 797-812.

¹¹⁷ Ι. Βολανάκης, «Παλαιοχριστιανικές βασιλικές Μεσαναγρού Ρόδου», *ΑΑΑ* 13 (1980), 225-232, εικ. 14-16· ο ίδιος, «Παλαιοχριστιανικές βασιλικές Μεσαναγρού Ρόδου», *ΔωδΧρ* Γ' (1984), 207-208, εικ. 11· ο ίδιος, «Μνημεία της Δωδεκανήσου», ό.π. (σημ. 102), 337.

¹¹⁸ Ορλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά Ρόδου», 6.

¹¹⁹ Ασβεστοκάμινια έχουν εντοπιστεί σε μικρή απόσταση από τις βασιλικές στο Χαράκι, στον Πύργο στη Μονόλιθο, στην Εφταβήματα στο Ασκληπιείο. Βλ. Βολανάκης, «Συμβολή», ό.π. (σημ. 40), 83, 219.

¹²⁰ Ενδεικτικά παραδείγματα αναφέρουμε τα αρχιτεκτονικά μέλη που είναι σε δεύτερη χρήση στο προστώο της Αγίας Αναστασίας στο νεκροταφείο στο Γεννάδι, στο εσωτερικό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στο Κιοτάρι, στη Ζωοδόχο Πηγή στο Πλημμύρι, στον Άγιο Ιωάννη στα Μάσσαρι, στην Κοίμηση της Θεοτόκου στο Μεσαναγρό, στον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο στο Γεννάδι κ.α.

¹²¹ Πρόκειται για τον χώρο υποδοχής του ξενοδοχείου Atrium στην Κάλαθο, όπου εκτίθενται διάφορα αποσπασματικά αρχιτεκτονικά μέλη, μεταφερμένα ίσως από την πλησιέστερη βασιλική της Καλάθου.

Παρενθετικά, επισημαίνουμε ότι για την κατανόηση της επανάχρησης γλυπτών σε μεταγενέστερες κατασκευές θα πρέπει κανείς να επισκεφθεί το Παλάτι του Μ. Μαγίστρου που στο σύνολό του αποτελεί, πραγματικά, γλυπτοθήκη, αφού χρησιμοποιήθηκαν κατά την αναστήλωσή του τα καλύτερα σωζόμενα αρχιτεκτονικά μέλη από τις βασιλικές του νησιού και τοποθετήθηκαν ως δομικά στοιχεία σε κατάλληλες θέσεις τις περισσότερες φορές, αλλά «*χάνοντας την ιστορική τους αξία αποσπώμενα από τα μνημεία που ανήκαν*»¹²². Επίσης, για τους διαφορετικούς τύπους των κιονοκράνων που έχουν προαναφερθεί, αξίζει μια εκπαιδευτικού χαρακτήρα επίσκεψη στη Βυζαντινή Έκθεση στον ίδιο χώρο, όπου επιλέγησαν τα πιο καλά διατηρημένα και τα πιο αντιπροσωπευτικά κιονόκρανα¹²³.

Τελειώνοντας, θα ήταν σημαντική παράλειψη να μην αναφερθούμε στη μεγάλη βασιλική της Ρόδου¹²⁴, τρικλιτη με εγκάρσιο κλίτος, νάρθηκα και αίθριο (εικ. 17α-β), την οποία οι μελετητές αρχιτεκτονικά τη συσχετίζουν με τον Άγιο Ιωάννη της Εφέσου. Από το γλυπτό διάκοσμο ενός τεραστίων διαστάσεων οικοδομήματος (διαστ. 63Χ25 μ. χωρίς τα προσκτίσματα) που προφανώς έχει λιθολογηθεί, έχουν σωθεί θραύσματα που έχουν καταγραφεί και ανέρχονται σε τριακόσια (300) τον αριθμό. Πρόκειται για μικρά κομμάτια από κίονες, κιονόκρανα, θωράκια που δίνουν την εντύπωση μεθοδικού σπασίματος σε ειρηνική περίοδο και μάλιστα σε περίοδο ανέγερσης, ανακατασκευής, επισκευής ή μετεπισκευής παλαιότερων κτισμάτων και όχι φθοράς που έχει προκληθεί από βίαιη καταστροφή (σεισμό, φωτιά, επιδρομή). Ίσως να αποτελούν τα περισσεύματα, που αφαιρούσαν, προκειμένου να χρησιμοποιηθεί μόνο ο κύριος όγκος του γλυπτού σε θέση που θα ταίριαζε σε συγκεκριμένο σημείο κάποιου μεταγενέστερου κτίσματος. Πάντως, η μακροχρόνια συντήρηση, που είναι απαραίτητη για τη μελέτη αυτού του υλικού, θα βοηθήσει στον καθορισμό και τη χρονολόγηση των οικοδομικών φάσεων της τόσο αξιόλογης βασιλικής.

Συμπερασματικά, στηριζόμενοι στους αριθμούς κιονοκράνων όσον αφορά τον τύπο, το υλικό κατασκευής, το θεματολόγιο και την τεχνολογική απόδοση, μπορεί κανείς να διατυπώσει τις παρακάτω γενικές παρατηρήσεις: πριν το σεισμό του 515 μ.Χ.¹²⁵ υπήρχαν τοπικά εργαστήρια μαρμαρογλυπτών στη Ρόδο που λάξευαν είτε εισηγμένα ημιτελή κορινθιακά κιονόκρανα και τα ολοκλήρωναν επί τόπου¹²⁶ ή μιμούνταν εισηγμένα πρότυπα σε μάρμαρα (π.χ. κιονόκρανα Αρνίθας), αδιευκρίνιστης προς το παρόν προέλευσης.

Αυτά τα εργαστήρια εντατικοποιήθηκαν, για να αντεπεξέλθουν στις ανάγκες που δημιούργησε η ανοικοδόμηση κτισμάτων μετά το σεισμό¹²⁷ και μείωσαν χρόνο εργασίας

¹²² Ε. Διακοσταματίου, «Παλάτι Μ. Μαγίστρου. Κριτική αναστήλωσης», *ΔωδΧρ Θ'*(1983), 225· R. Santoro, στο Livadiotti - Rocco, ό.π. (σημ. 1), 240-249, εικ. 68-81, όπου παρατίθεται αναλυτικά η προγενέστερη βιβλιογραφία.

¹²³ Μελλοντικά θα δημιουργηθεί μια μικρή γλυπτοθήκη, κατάλληλη για εκπαιδευτικά προγράμματα, στην αυλή της Παναγίας του Κάστρου που τώρα επισκευάζεται από την 4^η ΕΒΑ.

¹²⁴ Κόλλιας, ό.π. (σημ. 114), 299-308, πίν. 117-118, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία. Για τα ψηφιδωτά της βασιλικής βλ. το άρθρο του Ν. Ζάρρα στον παρόντα τόμο, 81-104.

¹²⁵ Α. Γαλανόπουλος, «Η σεισμικότητα της Δωδεκανήσου», *ΔΕ* (1947), 80-83.

¹²⁶ G. Karitän, «The church wreck of Marzameni», *Archaeology* 22 (1969), 122-133· ο ίδιος, «Elementi architetonici per una basilica dal relitto navale del VI secolo di Marzameni (Siracusa)», *CorsiRav* 27 (1980), 71-136.

¹²⁷ Με την ανοικοδόμηση ή την επισκευή ναών, λουτρών και άλλων κοινωφελών έργων συνδέεται το όνομα ενός Αναστασίου, που σώζεται σε τρεις επιγραφές και αποκαλείται «*Ροδίων κλιτός οικιστήρ*»,

και κόστος, χρησιμοποιώντας αφενός μεν ως πρώτη ύλη τον ντόπιο «λάρτιο λίθο» και αφετέρου επιλέγοντας απλούς τύπους κιονοκράνων, με λιτή διακόσμηση, όπως είναι τα ιωνικά με τα συμφυή επιθήματα. Εκτός αυτών, η ιδιαίτερα έντονη χρήση αυτού του τύπου κιονοκράνου κατά τον 6^ο αιώνα και μάλιστα στο β' μισό, όπως προκύπτει και στατιστικά, σχετίζεται και με τη στατικότητα των κτισμάτων. Το ευθύγραμμο επιστύλιο πάνω από τις κionoστοιχίες που ήταν βαρύ ως όγκος, αντικαταστάθηκε με την τοξοστοιχία, επειδή τα ολέθρια αποτελέσματα του ισχυρού σεισμού, που οι χρονογράφοι¹²⁸ τον περιγράφουν ως «θεομηνία», απαιτούσε προφανώς πιο ανάλαφρες και μικρότερων διαστάσεων κατασκευές. Φυσικά, δεν διεκόπη η παραγωγή των «λυρόσχημων» κορινθιακών κιονοκράνων, η οποία συνεχίστηκε μέχρι και τα μέσα του 6^{ου} αιώνα, αρκετά όμως περιορισμένη. Είναι φανερό ότι η οικονομική ύφεση μετά την χρυσή εποχή του Ιουστινιανού αποτυπώθηκε και στη γλυπτική, δεδομένου ότι τα εισηγμένα αρχιτεκτονικά μέλη μειώθηκαν. Η ντόπια παραγωγή συνεχίστηκε στη Ρόδο που διατήρησε την αυτάρκειά της, αφού διέθετε την πρώτη ύλη, όπως υποδηλώνει ο μεγάλος αριθμός των σωζόμενων γλυπτών που λαξεύθηκαν ειδικά σε «λάρτιο λίθο» και σε άλλα τοπικά πετρώματα.

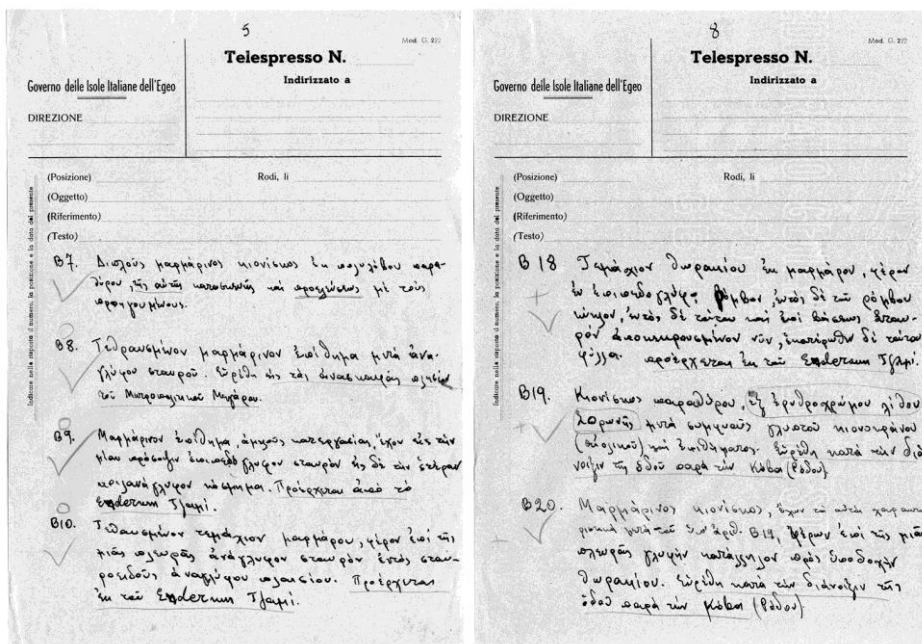
Ελένη Κ. Παπαβασιλείου

Αρχαιολόγος, 4^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
Οδός Ιπποτών,
85100 Ρόδος

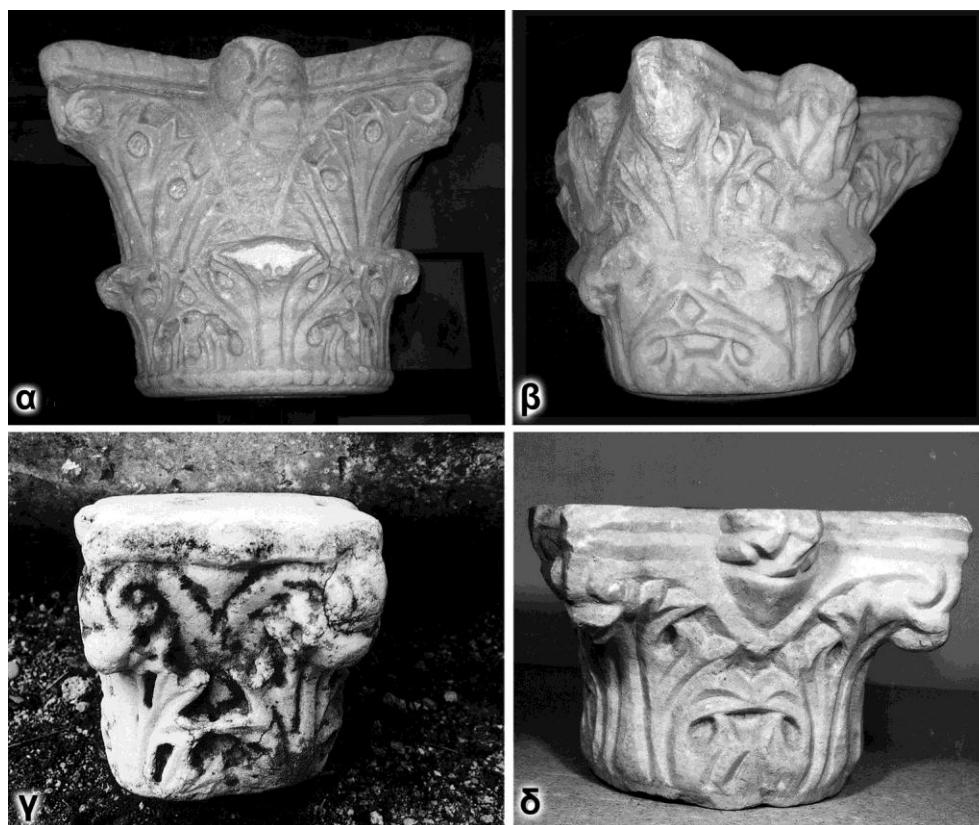

«περιώνυμος» και «περιβλεπτος υπατικός». Βλ. G. Deligiannakis, «Christian attitudes towards pagan statuary: the case of Anastasios of Rhodes», *Byzantion* LXXVIII (2008), 142-155, εικ. 1-4· ο ίδιος, «Μια άγνωστη πηγή για την πόλη της Ρόδου στην ύστερη αρχαιότητα», *Βυζαντινός Δόμος* 16 (2007-2008), 29-33.

¹²⁸ Γω. Μαλάλας, *Χρονογραφία* (έκδ. Β. G. Niebuhri, Βόννη 1801), βιβλ. LXVI, 406, στ. 12-21: «ἐπὶ τῆς αὐτοῦ βασιλείας ἔπαθεν ὑπὸ θεομηνίας ἡ Ρόδος νῆσος τὸ τρίτον αὐτῆς πάθος νυκτός...». Εὐάγγελος, *Εκκλησιαστική ιστορία*, PG 68, 2697: «πέπονθε δὲ ἀπὸ σεισμῶν ἑξαισίῳ ἀνὰ τοῖς αὐτοῖς χρόνοις καὶ ἡ Ρόδος, τρίτον ἐκεῖνο πάθος, ἀωρὶ τῶν νυκτῶν...». Νικηφόρος Κάλλιστος, *Εκκλησιαστική ιστορία*, PG 147, 201: «...ἡ δὲ Ρόδος ἀνὰ τὸν αὐτὸν χρόνον τρίτον ἤδη σεισμῶ πέπονθεν ἑξαισίῳ πάθος ταῦτό νυκτός...».

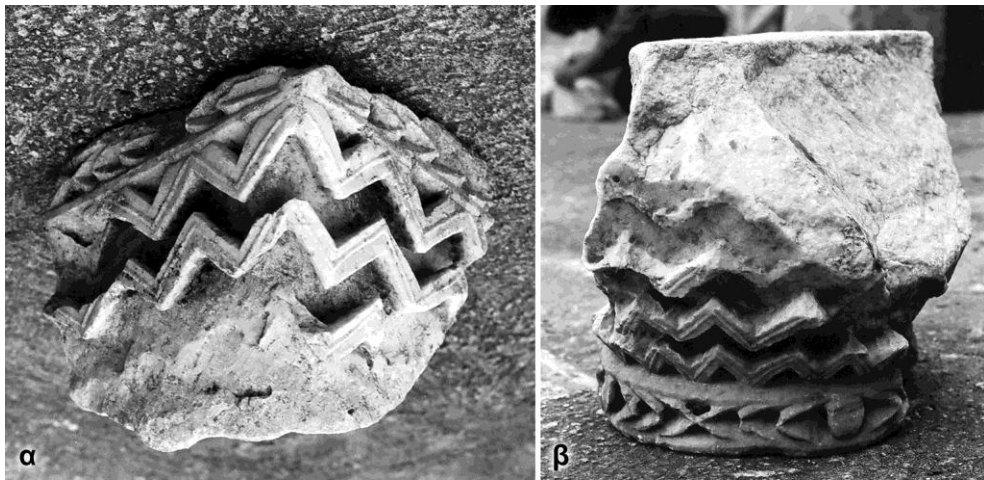
Εικ. 1α-β. Δύο χειρόγραφες σελίδες από την καταγραφή των γλυπτών από τον Π. Λαζαρίδη (1948)

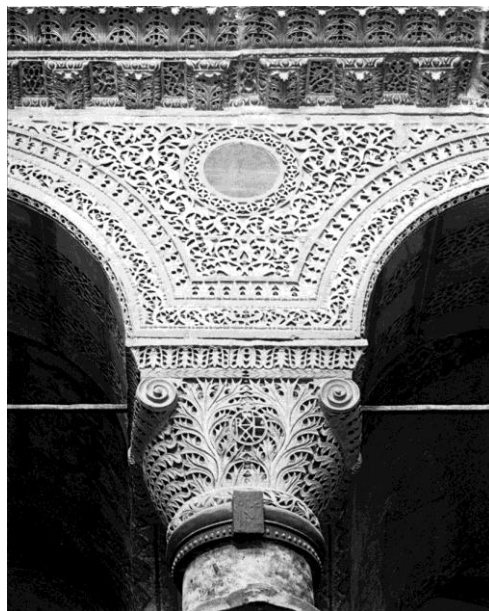
Εικ. 2α-β: Δύο «λυρόσχημα» κορινθιακά κιονόκρανα από τη συλλογή της ΕΒΑ. γ-δ: Δύο κορινθιακά κιονόκρανα τύπου V από τη συλλογή της 4^{ης} ΕΒΑ

Εικ. 3α: Δίζωνο κιονόκρανο τύπου «περγαμηνού» (συλλογή 4^{ης} ΕΒΑ). β: Δίζωνο κιονόκρανο από τη βασιλική της Αγίας Ειρήνης στην Αρνίθα

Εικ. 3α-β: Αποτμήματα τεκτονικών κιονοκράνων από τη Βασιλική του Αγ. Ιωάννη Κυρονιάτη στα Μαριτσά Ρόδου

Εικ. 4. Λεβητοειδές κιονόκρανο από την Αγία Σοφία Κωνσταντινούπολης

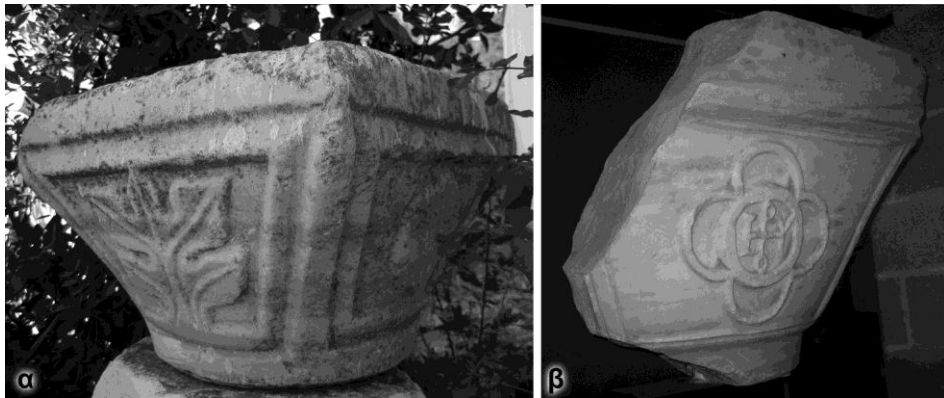

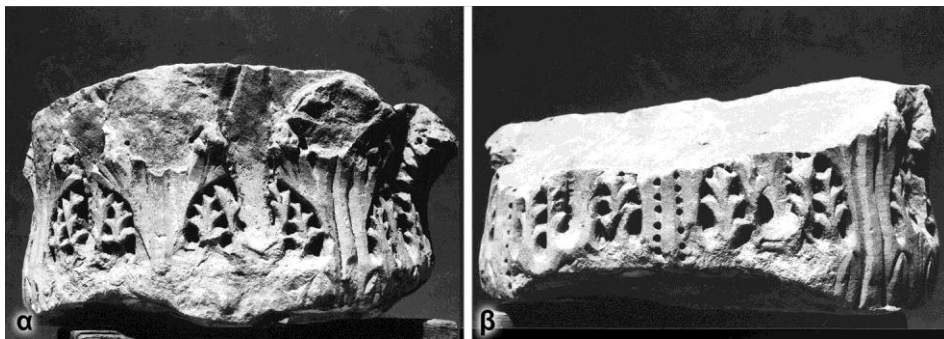
Εικ. 5. Ρόδος, Παλάτι Μ. Μαγιστρου. Τρία λεβητοειδή κιονόκρανα (σε κύκλο) από τη βασιλική της Αγ. Ειρήνης στην Αρνίθα

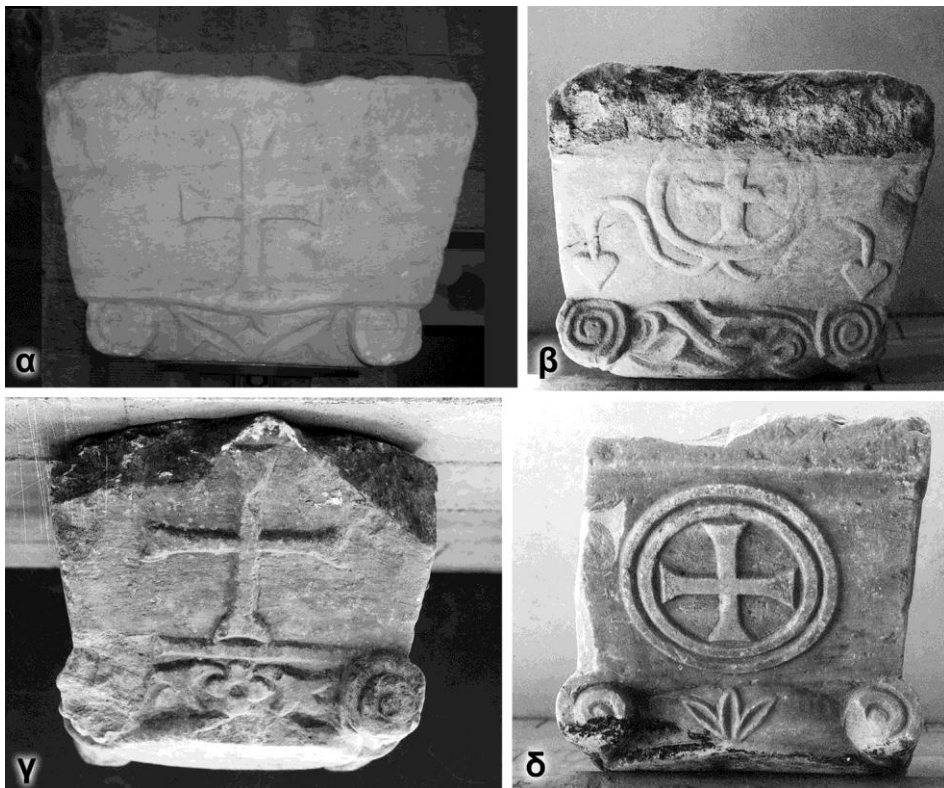
Εικ. 6α: Κιονόκρανο με φύλλα αμπέλου από την Ιαλυσό. β: Τεκτονικό κιονόκρανο με πλαίσια (συλλογή 4^{ης} ΕΒΑ)

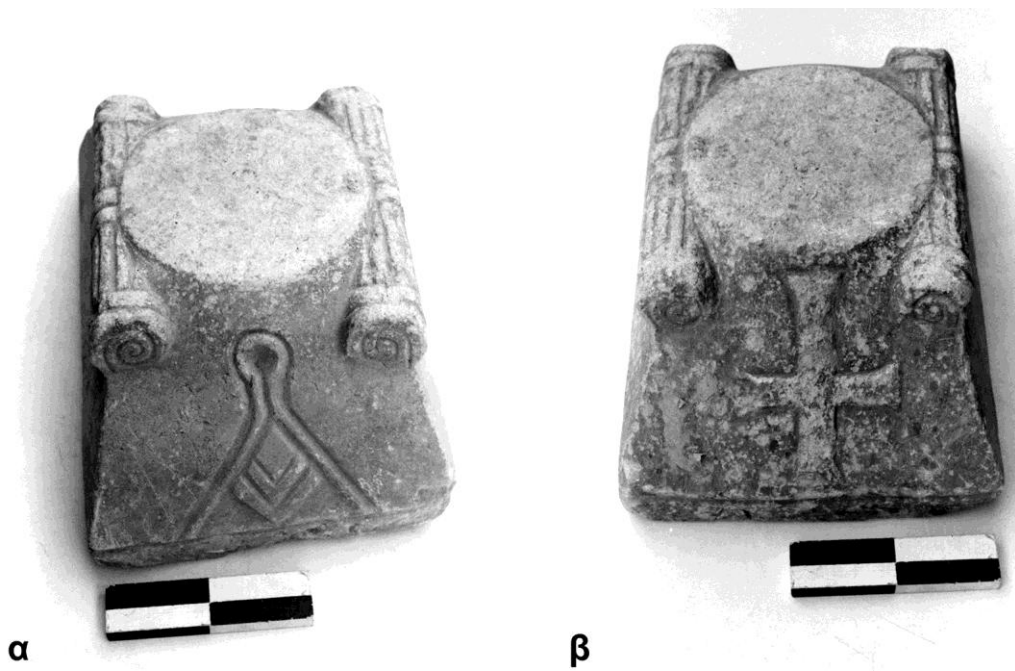
Εικ. 7α: Τεκτονικό κιονόκρανο από τον Άγ. Φιλήμονα στην Αρνίθα. β: Τεκτονικό κιονόκρανο από τη βασιλική στην Κάλαθο

Εικ. 8α-β: αποτμήματα θεοδοσιανών κιονοκράνων (συλλογή 4^{ης} ΕΒΑ)

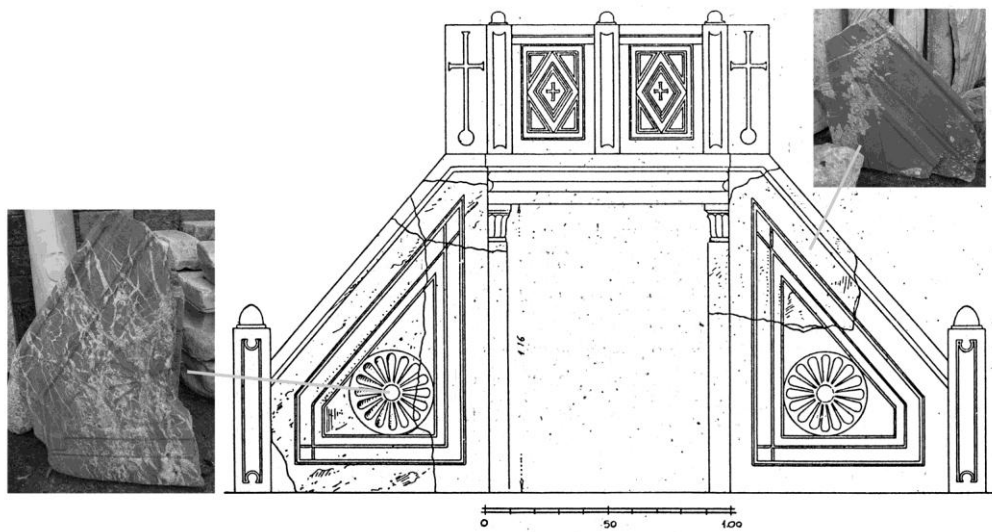
Εικ. 9α-δ: Ιωνικά κιονόκρανα με συμφύες επίθημα (συλλογή 4^{ης} ΕΒΑ)

α

β

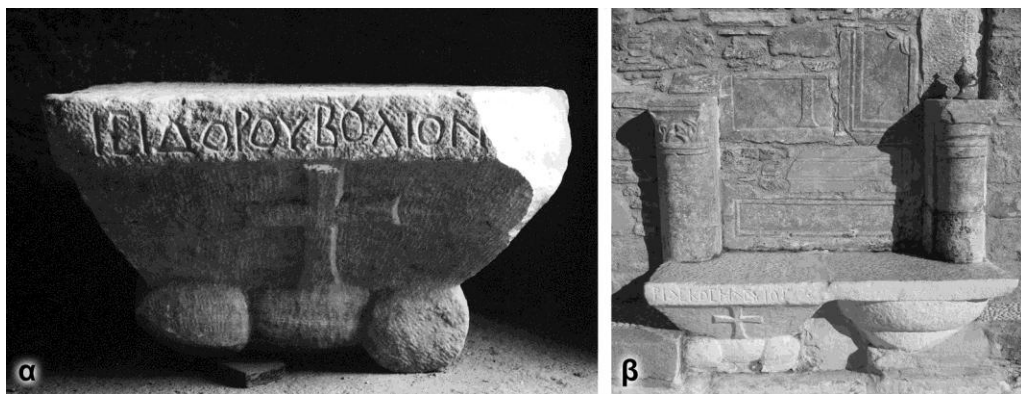
Εικ. 10α-β: ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα (σλλογή 4^{ης} ΕΒΑ)

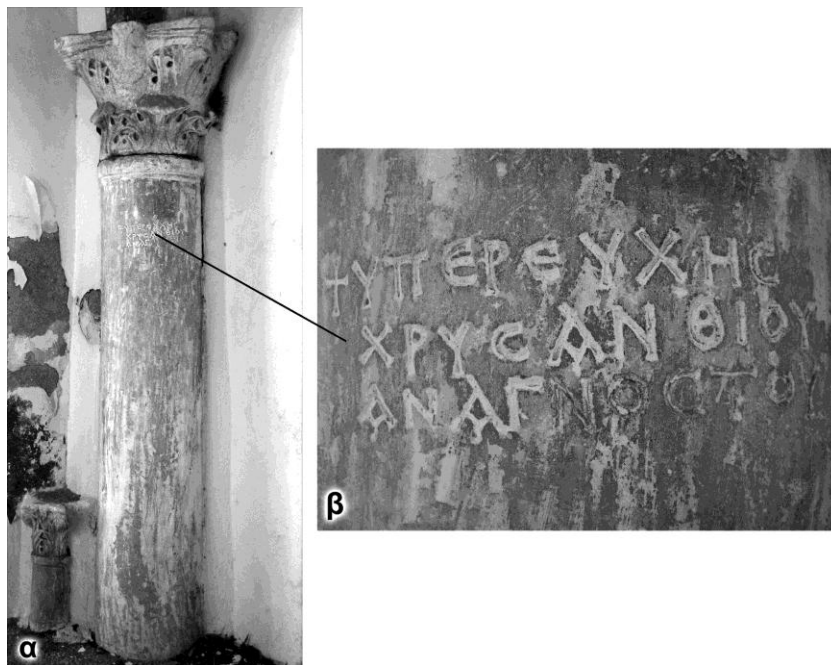
Εικ. 11α-β: Δύο θράυσματα από τον άμβωνα της βασιλικής στη Λάρδο (σχ. Ορλάνδου)

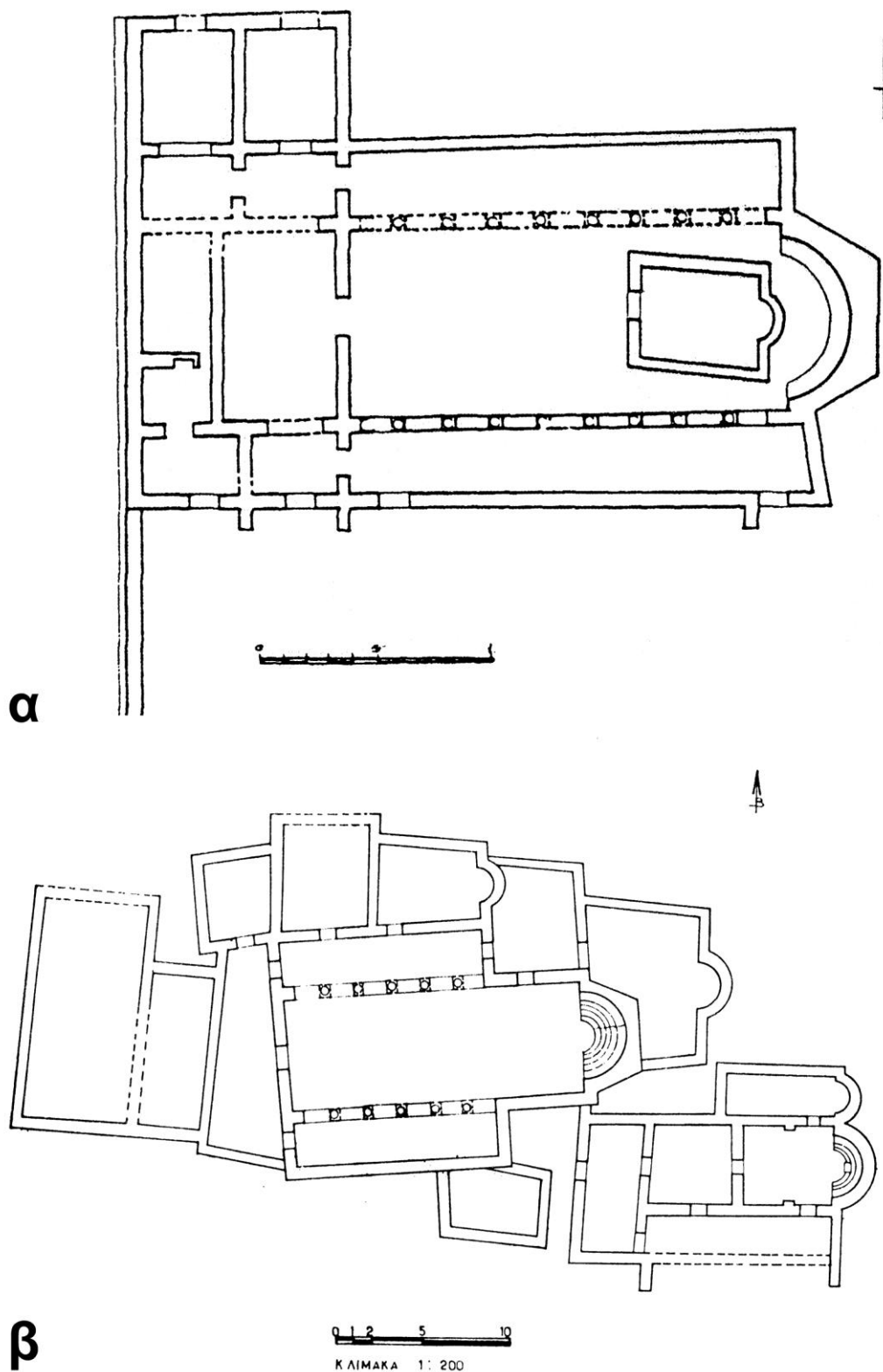
Εικ. 12α: Σταυρόσχημη κολυμβήθρα από τη βασιλική στην Αρνίθα. β: Μαρμαροθέτημα από τη μεγάλη βασιλική της πόλης της Ρόδου (οικ. Χατζηανδρέου)

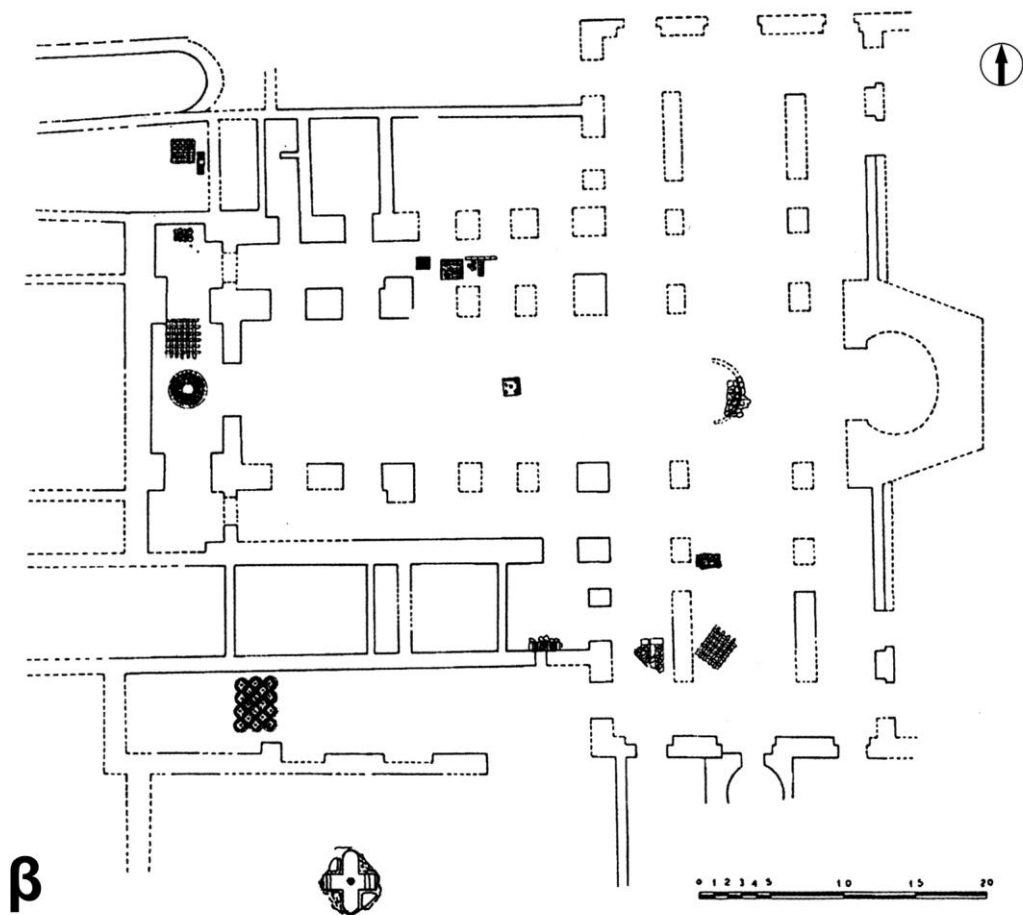
Εικ. 13α-β: Δύο ενεπίγραφα ιωνικά κιονόκρανα με συμφυές επίθημα από τη βασιλική στην Καθολική στ' Αφάντου

Εικ. 14α: Ενεπίγραφος κίονας από τη βασιλική στο Πλημμύρι. β: λεπτομέρεια της επιγραφής

Εικ. 15α: Κάτοψη της βασιλικής στην Απολακκιά, θέση «Ζωνάρας». β: Κάτοψη της βασιλικής της Αγίας Βαρβάρας στο Μεσαναγρό

Εικ. 16. Η μεγάλη βασιλική της πόλης της Ρόδου. α: άποψη της ανασκαφής (αρχείο 4^{ης} ΕΒΑ). β: κάτοψη της βασιλικής

ΘΑΛΑΣΣΙΟΙ ΔΡΟΜΟΙ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ: Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ

Το 2011 συμπληρώθηκαν περισσότερα από είκοσι (20) χρόνια από τότε που ο αείμνηστος καθηγητής Antonio Di Vita ανακοίνωνε ότι η γραπτή κεραμική, που βρήκε κατά τη διάρκεια της ανασκαφής της Γόρτυνας, είναι τοπική παραγωγή και χρονολογείται στον 7^ο και 8^ο αιώνα (εικ. 1α-β). Την εποχή εκείνη πολλοί ήταν δύσπιστοι με αυτή τη χρονολόγηση. Η τύχη ευνόησε τον Di Vita και λίγο αργότερα, όχι μόνο βρήκε τον κλίβανο παραγωγής αυτής της κεραμικής, αλλά και νομίσματα του 7^{ου} και 8^{ου} αιώνα που επιβεβαίωναν την αρχική του υπόθεση¹.

Προβληματισμό αντιμετώπισε και η γράφουσα όταν το 1991 σε ανακοίνωση στο Διεθνές Συνέδριο Χριστιανικής Αρχαιολογίας στη Βόννη, υποστήριξε ότι ο κύριος όγκος των ευρημάτων από την ανασκαφή της Ψείρας (εικ. 2) ανήκει χρονολογικά στην περίοδο από τα τέλη του 7^{ου} μέχρι τα τέλη του 8^{ου} ή αρχές του 9^{ου} αιώνα, και αυτό χωρίς να βρεθεί νόμισμα κατά τη διάρκεια της έρευνας².

Είναι ευτύχημα ότι οι συνεχιζόμενες έρευνες στη Γόρτυνα, αλλά και οι έρευνες σε άλλες περιοχές του αιγαιακού χώρου και την Κύπρο (αναφέρω μεταξύ άλλων τη δημοσίευση για το Εμποριό της Χίου, τη δημοσίευση για την υποβρύχια έρευνα στη νησίδα Yassi Ada ή δημοσιεύσεις για ανασκαφικά ευρήματα στη Σπάρτη, τις Λουλουδιές Κίτρου ή την αναχρονολόγηση ευρημάτων από το Άργος) μας προσέφεραν, κατά τη δεκαετία του 1990, συγκριτικό υλικό και παράλληλα τη δυνατότητα να υποστηρίξουμε τη συγκεκριμένη χρονολόγηση³. Η δημοσίευση όμως, που άλλαξε τον τρόπο με τον

¹ A. Di Vita, *Gortina I*, Roma 1988, 142-148. Για την τελική δημοσίευση, βλ. E. Vitale, «Ceramica Sovradipinta Bizantina», στο A. Di Vita (επιμ.), *Gortina V. 3, Lo scavo del Pretorio (1989-1995)*, τ. 3, I, Materiali, Padova 2001, με όλη την προηγούμενη βιβλιογραφία.

² N. Poulou-Papadimitriou, «Le monastère byzantin à Pseira (Crète): la céramique», *Akten des Internationalen Kongresses für christliche Archäologie (Bonn, 22- 28 September 1991)*, τ. 2, Münster 1995, 1119-1131.

³ Κύπρος: J.W. Hayes, «Problèmes de la céramique des VIIème-IXème siècles ap. J.-C. à Salamine et à Chypre», στο Marguerite Yon (επιμ.), *Salamine de Chypre. Histoire et archéologie. État des recherches*, Colloques internationaux du CNRS 578, Paris 1980, 375-377· Εμποριό Χίου: J. Boardman, «The Finds», στο M. Balance - J. Boardman - S. Corbett - S. Hood, *Byzantine Emporio. Excavations in Chios, 1952-1955*, Suppl. V., αρ. 20, *BSA* 1989, 86-142· Yassi Ada: G.F. Bass, «The Pottery», στο G.F. Bass - H.V. Van Doorninck (επιμ.), *Yassi Ada I, A Seventh Century Byzantine Shipwreck*. Texas, A&M University Press, 1982, 155-188· Σπάρτη: G.D.R. Sanders, «Pottery from the Medieval Levels in the Orchestra and Lower Cavea», στο *The Ancient Theatre of Sparta, 1992-4, Centenary Volume, BSA* 90, 1995, 451-457· Λουλουδιές

οποίο αντιμετωπίζαμε τη μελέτη της πρωτοβυζαντινής κεραμικής και ήταν επίσης καθοριστική για τη χρονολόγηση κεραμικών συνόλων, τα οποία τοποθετούνταν σε αυτό το δύσκολο διάστημα, που αρχίζει από το τέλος του 6^{ου} και εκτείνεται μέχρι και τον 8^ο/α' μισό 9^{ου} αιώνα, είναι η μελέτη του Hayes για την κεραμική της ανασκαφής του Sarāḫane, τον Άγιο Πολύευκτο στην Κωνσταντινούπολη, που δημοσιεύτηκε το 1992⁴.

Παρά, όμως, τις σημαντικές αυτές δημοσιεύσεις των τελευταίων δέκα περίπου ετών, η συστηματική καταγραφή και μελέτη της βυζαντινής κεραμικής δεν ήταν στο επίπεδο της αντίστοιχης άλλων περιοχών της Μεσογείου, όπως η Ισπανία, η Ιταλία, η νότιος Γαλλία ή η Παλαιστίνη⁵, και αυτό παρά τη μεγάλη σημασία της για την κατανόηση σημαντικών τομέων της κοινωνίας και οικονομίας του βυζαντινού Μεσαίωνα. Τα συνέδρια, οι στρογγυλές τράπεζες και οι συναντήσεις εργασίας που διοργανώνονται σε άλλες περιοχές της Μεσογείου με θέμα την υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή κεραμική είναι ενδεικτικά⁶. Τα τελευταία πάντως χρόνια, και στον ελλαδικό χώρο, όλο και περισσότεροι συνάδελφοι ενδιαφέρονται και μελετούν κεραμικά σύνολα αυτής της περιόδου⁷. Σε διεθνές επίπεδο είναι άξια μνείας η Συνάντηση Εργασίας, που έγινε στη Βαρκελώνη το 2008 με θέμα την επικαιροποίηση της τυπολογίας και την αναχρονολόγηση συγκεκριμένων τύπων λεπτής επιτραπέζιας κεραμικής προερχόμενης από ανασκαφικά σύνολα σε όλη τη Μεσόγειο⁸. Η συνεργασία αυτή είχε ως αποτέλεσμα

Κίτρος: E. Marki - M. Cheimonopoulou, «Céramique de l'époque paléochrétienne tardive de la fouille de Louloudies en Piépie», στο X. Μπακιτζής (επιμ.), *7^ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου (Θεσσαλονίκη, 11-16 Οκτωβρίου 1999)*, Αθήνα 2003, 703-712. Για την αναχρονολόγηση μέρους της κεραμικής που βρέθηκε στο Άργος και δημοσίευσε ο P. Aupert, «Objets de la vie quotidienne à Argos en 585 ap. J.-C.», *Études argiennes, BCH Suppl.* 6, 1980, 395-457, βλ. Η. Αναγνωστάκης - Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσηνή (5^{ος}-7^{ος} αιώνας) και προβλήματα της χειροποίητης κεραμικής στην Πελοπόννησο», *Σύμμεικτα* 11, 1997, 229-322. Μια πρώτη προσπάθεια συστηματοποίησης αυτών των δεδομένων έγινε στο Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Βυζαντινή κεραμική από τον ελληνικό νησιωτικό χώρο και από την Πελοπόννησο (7^{ος}-9^{ος} αι.): μία πρώτη προσέγγιση», στο Ε. Κουντούρα-Γαλάκη (επιμ.), *Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου (7^{ος}-9^{ος} αι.)*, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 9, Αθήνα 2001, 231-266.

⁴ J.W. Hayes, *Excavations at Sarāḫane in Istanbul: The Pottery*, Princeton 1992.

⁵ Δυτική Μεσόγειος: J. Keay, *Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean. A typology and economic study: the Catalan evidence*, BAR Inter. Series 196, Oxford 1984· P. Reynolds, *Trade in the Western Mediterranean, AD 400-700: The ceramic evidence*, BAR Inter. Series 604, Oxford 1995· Νότιος Γαλλία: M. Bonifay - F. Villedieu, «Importations d'amphores orientales en Gaule (Ve - VIIe siècle)», στο V. Déroche - J.-M. Spieser (επιμ.), *Recherches sur la céramique byzantine*, BCH, Suppl. XVIII, Athènes 1989, 17-46· Παλαιστίνη: P. Arthur - E. Oren, «The N Sinai survey and the evidence of transport amphorae for Roman and Byzantine trading patterns», *Journal of Roman Archaeology* 11 (1998), 192-212.

⁶ Αναφέρω τη σειρά Συνεδρίων για την υστερορωμαϊκή κεραμική της Μεσογείου: *Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, LRCW 1 Barcelona 2002, LRCW 2 Aix-en-Provence - Marseille 2005, LRCW 3 Parma - Pisa 2008, LRCW 4 Θεσσαλονίκη 2011, LRCW 5 Alexandria 2014. Οι ανακοινώσεις, που έγιναν στα συνέδρια αυτά, αποτέλεσαν τον πυρήνα των μελετών που δημοσιεύονται στη σειρά LRCW, BAR Inter. Series, Oxford.

⁷ Στις προσπάθειες αυτές εντάσσεται το Συνέδριο για την υστερορωμαϊκή κεραμική του ελλαδικού χώρου που διοργάνωσε ο Τομέας Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Μελετών Μακεδονίας και Θράκης το 2006 (*Επιστημονική συνάντηση για την Υστερορωμαϊκή κεραμική του Ελλαδικού χώρου, Θεσσαλονίκη, Νοέμβριος 2006*).

⁸ *ICREA/ESF Exploratory Workshop on Late Roman Fine Wares: Solving problems of Typology and Chronology, Barcelona, Spain (5-9th of November 2008)*.

την εκδοτική προσπάθεια *LRFWI. Late Roman Fine Wares: Solving problems of Typology and Chronology*⁹.

Το σύνολο των στοιχείων, που ήδη αναφέρθηκαν, μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε ότι, κυρίως, τα τελευταία δέκα χρόνια οι αρχαιολογικές μελέτες με αντικείμενο την πρωτοβυζαντινή κεραμική έχουν αυξηθεί και οι πληροφορίες που αντλούμε από αυτές μας βοηθούν στον εντοπισμό των τοπικών παραγωγών, στην αναγνώριση των εισαγωγών, σπανιότερα στον εντοπισμό εργαστηρίων και μέσω αυτών στην καλύτερη κατανόηση των ανταλλαγών, καθώς και της οργάνωσης και της φύσης του εμπορίου. Μόνο μέσω αυτών των πληροφοριών είναι δυνατόν να καταγραφούν οι θαλάσσιοι δρόμοι στον αιγαιακό χώρο, την περιοχή δηλαδή την οποία εξετάζουμε.

Στο πλαίσιο αυτής της δημοσίευσης δεν είναι δυνατόν να αναφερθούμε σε όλη την πρωτοβυζαντινή περίοδο, ούτε στο σύνολο των κατηγοριών κεραμικής που κυκλοφορούσαν στο Αιγαίο. Επελέγησαν ορισμένες κατηγορίες κυρίως εισηγμένης και δευτερευόντως τοπικής κεραμικής, χρονολογούμενες από τα τέλη του 6^{ου} μέχρι και το πρώτο μισό του 8^{ου} αιώνα. Οι κατηγορίες αυτές είναι τα καλής ποιότητας αγγεία με ερυθρό επίχρισμα (υστερορωμαϊκά *terra sigillata*), ορισμένα όψιμα παραδείγματα μαγειρικών σκευών, αμφορείς και τα πρώτα παραδείγματα εφυσωμένων αγγείων από την Κωνσταντινούπολη. Είναι ίσως σημαντικό να σημειώσουμε, ότι δεν θα αναφερθούμε αναλυτικά σε τυπολογικά χαρακτηριστικά, που είναι λίγο πολύ σε όλους μας γνωστά και υπάρχει αναλυτική βιβλιογραφία, ούτε στη λεπτομερή καταγραφή της διάδοσης των αντικειμένων αυτών. Αυτό που θα μας απασχολήσει είναι ποιες κατηγορίες κεραμικών συνεχίζουν να παράγονται και στον 7^ο ή ακόμη τις αρχές του 8^{ου} αιώνα, ποια από αυτά είναι αντικείμενο εισαγωγών και ποια επηρεάζουν και ορισμένες φορές διαμορφώνουν την τοπική παραγωγή του αιγαιακού χώρου. Παράλληλα, θα εξετάσουμε ποιες είναι οι νέες κατηγορίες κεραμικής, που εμφανίζονται κατά τη διάρκεια του 7^{ου} αιώνα και, εξελισσόμενες, διαμορφώνουν την κεραμική παραγωγή του βυζαντινού Μεσαίωνα. Αυτά τα στοιχεία θα μας βοηθήσουν να κατανοήσουμε, έως ένα βαθμό, τις θαλάσσιες οδούς που ακολουθούσαν τα πλοία στο Αιγαίο.

1. Λεπτή κεραμική με ερυθρωπό πηλό και επίχρισμα (υστερορωμαϊκά *terra sigillata*).

Είναι γνωστό ότι οι δύο σημαντικότερες περιοχές, που συνεχίζουν να παράγουν και να εξάγουν αυτή τη λεπτή κεραμική με το ερυθρωπό επίχρισμα και κατά τη διάρκεια του 6^{ου} αιώνα, είναι η Φώκαια στη Μικρά Ασία και πολλά κέντρα παραγωγής στην Τυνησία. Η μελέτη του Hayes, που δημοσιεύτηκε το 1972, παραμένει στον τομέα αυτό θεμελιακή¹⁰.

⁹ Η σειρά *LRFWI. Late Roman Fine Wares: Solving problems of Typology and Chronology*, αποτελεί μια νέα σειρά του Archaeopress Oxford για τον πρώτο τόμο, βλ. M.A. Cau - P. Reynolds - M. Bonifay (επιμ.), *LRFW 1. Late Roman Fine Wares. Solving Problems of Typology and Chronology. A review of the evidence, debate and new contexts*, RLAM 1, Archaeopress, Oxford 2011.

¹⁰ J.W. Hayes, *Late Roman Pottery. A Catalogue of Roman Fine Wares*, The British School at Rome, London 1972.

1α. Παραγωγή Φώκαιας

Σε όλη τη διάρκεια του 6^{ου} αιώνα συνεχίζεται η παραγωγή του τύπου Hayes 3 (H3)¹¹. Σύμφωνα με τον Hayes, οι παραλλαγές F, G, H του τύπου 3 παράγονται και εξελίσσονται μέσα στον 6^ο αιώνα (εικ. 3 – τα δύο πρώτα παραδείγματα, το τρίτο ανήκει στον ενδιάμεσο τύπο H3/10). Στο Sarachane πινάκια του τύπου H3 (παραλλαγή 3G) έχουν βρεθεί σε στρώμα του τέλους του 6^{ου} αιώνα¹². Ο τύπος αυτός ανευρίσκεται συχνά σε θέσεις του αιγαιακού χώρου, αν και σε ορισμένες περιπτώσεις τα όστρακα θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως υπολειμματικά και τούτο γιατί προέρχονται από μη σαφώς χρονολογημένα στρώματα¹³. Οι παραλλαγές 3F-3H είναι κοινές στα ευρήματα της Εφέσου και χρονολογούνται στον προχωρημένο 6ο αιώνα¹⁴. Πινάκια αυτού του τύπου (3F και 3H) ανευρίσκονται και στην Ιταλία σε στρώματα του πρώτου μισού ή των μέσων του 6^{ου} αιώνα¹⁵.

Στα τέλη του ίδιου αιώνα εμφανίζεται ο πρώτος τύπος 10 του Hayes (H10) (εικ. 3 – τα τέσσερα τελευταία παραδείγματα)¹⁶. Οι δύο πρώτες από τις τρεις παραλλαγές (H10A, H10B) είναι παρούσες στα στρώματα του τέλους του 6^{ου} και των αρχών του 7^{ου} αιώνα. Μέσα στον 7^ο αιώνα χρονολογείται η παραλλαγή H10C, η οποία ανευρίσκεται

¹¹ Hayes, ό.π., 329-338. Στο δεύτερο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα χρονολογούνται οι παραλλαγές 3F, 3G, ενώ χωριστή εξέλιξη μέσα στον 6^ο φαίνεται να έχει η παραλλαγή 3H, η οποία εμφανίζεται σε στρώματα των μέσων του 6^{ου} αιώνα, βλ. Hayes, ό.π., 338. J.W. Hayes, *Roman Pottery: Fine-Ware Imports, The Athenian Agora XXXII*, Athens 2008, 86, όπου οι παραλλαγές 3F και 3G χρονολογούνται στα μέσα του 6ου αιώνα.

¹² Hayes, *Excavations*, εικ. 37, 27.2.

¹³ Ενδεικτικά αναφέρουμε την ύπαρξη του τύπου H3 στη Σάμο, H.P. Isler, «Heraion von Samos: eine frühbyzantinische Zisterne», *AM* 84, 1969, 202-226. Στο Εμποριό της Χίου έχουν βρεθεί πολλά παραδείγματα των παραλλαγών του τύπου H3 και χρονολογούνται από τις αρχές μέχρι τα τέλη του 6^{ου} αιώνα, βλ. Boardman, ό.π., 90-92, εικ. 27-28, αρ. 21-73. Έχουν επίσης βρεθεί στη Θάσο: C. Abadie-Reynal - J.P. Sodini, *La céramique paléochrétienne de Thasos (Alikí, Delkos, Fouilles Anciennes)*, *Études Thasiennes XIII*, Athènes 1992, 19-23, εικ. 3-7 και στην Κόρινθο: K.W. Slane - G.D.R. Sanders, «Corinth: Late Roman Horizons», *Hesperia* 74, 2005, 259, εικ. 5. 2-10, 2-11. Πινάκια του τύπου Hayes 3F, 3G, 3H έχουν βρεθεί και στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό Κυθήρων, όπου έχουν χαρακτηριστεί ως υπολειμματικά: Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Άγιος Γεώργιος στο Βουνό. Η βυζαντινή και η πρόμη ενετική περίοδος», στο Γ. Σακελλαράκη (επιμ.), *Άγιος Γεώργιος στο Βουνό. Το μινωϊκό ιερό κορυφής. Τα ευρήματα 3*, Αθήνα 2013, 79-80, 83. Έχουν επίσης εντοπιστεί σε θέσεις της Κρήτης όπως στη Γόρτυνα: M.A. Rizzo, «Terra sigillata LRC», στο A. di Vita (επιμ.), *Gortina V.3, I, Lo scavo del Pretorio (1989-1995), I materiali*, Monografie della Scuola Archaeologica Italiana di Atene e delle missioni Italiane in Oriente XII, Padova 2001, 55-64, πιν. XIII, a, c, f, στην Κνωσό: J.W. Hayes, «Early Christian Pottery from Knossos: the 1978-1981 finds from the Knossos Medical Faculty Site», *BSA* 96 (2001), 438-439, εικ. 4, «Tomb 244», A 16. 17. 18, c. 525-50, στην Ίτανο: βλ. Μ. Ξανθοπούλου, «Παλαιοχριστιανική κεραμική της αρχαίας Ιτάνου», στο A. Di Vita (επιμ.), *Creta Romana e Protobizantina. Atti del Congresso Internazionale (Iraklion, 23-30 settembre 2000)*, τ. III/1, Padova 2001, 1016, πιν. 4. Στην Ελεύθερνα τα παραδείγματα του τύπου H3 έχουν βρεθεί σε στρώματα των αρχών ή των μέσων του 7^{ου} αιώνα, βλ. Ch. Vogt, «The Early Byzantine Pottery», στο Π. Θέμελης (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερνα - Τομέας I*, τ. 2, Ρέθυμνο 2000, 57-60, εικ. 4-9. A. Yangaki, *La céramique des IVe-VIIIe siècles ap. J.-C. d'Eleutherna*, Athènes 2005, 116-118, θεωρούμε επομένως ότι θα πρέπει να χαρακτηριστούν ως υπολειμματικά.

¹⁴ S. Landstätter - R. Sauer, «Late Roman C-Ware und locale spätantike Feinware aus Ephesos», στο F. Krinziger (επιμ.), *Spätantike und mittelalterliche Keramik aus Ephesos*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2005, 143-151.

¹⁵ A. Martin, «La sigillata focese (Phocean Red-Slip/Late Roman C Ware)», στο L. Sagui (επιμ.), *Ceramica in Italia: VI-VII secolo, Atti del Convegno in onore di John W. Hayes* (Rome 1995), Firenze 1998, 116, όπου και η διάδοση της κεραμικής Phocean Red Slip Ware στην Ιταλία.

¹⁶ Hayes, *Late Roman Pottery*, ό.π. (σημ. 10), 346.

στην Έφεσο, το Εμποριό της Χίου, το ναυάγιο του Yassi Ada, την Κόρινθο, τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό Κυθήρων (εικ. 3) και σε θέσεις της Κρήτης¹⁷. Τα τελευταία παραδείγματα της παραλλαγής αυτής συνεχίζουν να ανευρίσκονται σε ανασκαφικά στρώματα και μετά τα μέσα του 7^{ου} αιώνα και σε ορισμένες περιπτώσεις μέχρι το τέλος του, όπως τα παραδείγματα από τον αποθέτη 30 (Deposit 30) του Sarachane¹⁸, ορισμένα παραδείγματα από τη Ρώμη (Crypta Balbi)¹⁹, τα τελευταία παραδείγματα H10C που προέρχονται από το στρώμα καταστροφής της Περιόδου I (β' μισό του 7^{ου} αι.) στο Εμποριό της Χίου ή χρονολογούνται μετά τα μέσα του 7^{ου} αιώνα στην Ελεύθερνα²⁰, και, τέλος, τα πινάκια H10C, που βρέθηκαν σε ομοιογενείς ομάδες του τέλους του 7^{ου}/αρχές 8^{ου} αιώνα στη νησίδα Ψείρα (BA Κρήτη) (εικ. 4)²¹.

Πρέπει να σημειώσουμε ότι η τελευταία παραλλαγή (H10C), είναι αυτή που βρίσκεται στα περισσότερα ανασκαφικά σύνολα των αιγαιακών περιοχών του τέλους του 7^{ου} και, σε ορισμένες περιπτώσεις, των πρώτων χρόνων του 8^{ου} αιώνα, σηματοδοτεί δε, το τέλος της συγκεκριμένης παραγωγής των εργαστηρίων στη Φώκαια της Μικράς Ασίας.

Παράλληλα, υπάρχουν τοπικές παραγωγές που μιμούνται αυτά τα εισηγμένα κεραμικά, όπως έχουν δείξει οι έρευνες στην Αθήνα, την Ελεύθερνα και τη Γόρτυνα και ορισμένοι μίλησαν για τοπικές απομιμήσεις των αγγείων παραγωγής Φώκαιας²². Την κατάσταση όμως έρχονται να περιπλέξουν, αλλά και να κάνουν περισσότερο ενδιαφέρουσα, δημοσιεύσεις όπως αυτή για την κεραμική από την Έφεσο. Στη μελέτη αυτή εκτός από την κλασική παραγωγή πινάκιων *terra sigillata* του 6^{ου} και του 7^{ου} αιώνα από τη Φώκαια, η πετρογραφική ανάλυση έχει αναγνωρίσει τοπικές απομιμήσεις,

¹⁷ Hayes, ό.π., 346. Landstätter - Sauer, ό.π. (σημ. 14), 149-151, πιν. 7. 93-94. Hayes, *Excavations*, ό.π. (σημ. 4), 100, Deposit 27, late 6th c., εικ. 27.5 (H10A). Έφεσος: Landstätter - Sauer, ό.π., πιν. 7. 93-94. Στο Εμποριό τα παραδείγματα H10A χρονολογούνται στα τέλη του 6^{ου} αιώνα, ενώ οι πρώιμες παραλλαγές του τύπου H10C προέρχονται από στρώματα του α' μισού του 7^{ου} αιώνα, βλ. J. Boardman, «The Finds», στο M. Balance - J. Boardman - S. Corbett - S. Hood, *Byzantine Emporio. Excavations in Chios, 1952-1955, BSA Suppl. V*. αρ. 20, Oxford 1989, 92-95, εικ. 28-29. Yassi Ada: Bass, ό.π. (σημ. 3), 167, εικ. 8-9, P9, P10 (πινάκιο 10C), το ναυάγιο του Yassi Ada χρονολογείται με νόμισμα Ηρακλείου μετά το πρώτο τέταρτο του 7^{ου} αι. Βλ. LRFW Working Group, «An initiative for the revision of the late Roman fine wares in the Mediterranean (c. AD 200-700)», στο M.A. Cau - P. Reynolds - M. Bonifay (επιμ.), *LRFW I. Late Roman Fine Wares. Solving Problems of Typology and Chronology. A review of the evidence, debate and new contexts*, RLAM 1, Archaeopress, Oxford 2011, 22. Στην Κόρινθο η παραλλαγή 10A είναι παρούσα σε ανασκαφικά στρώματα του τέλους του 6^{ου} αιώνα, ενώ παραδείγματα 10C έχουν βρεθεί σε στρώμα καταστροφής χρονολογούμενο με νόμισμα Φωκά μέσα στον 7^ο αιώνα, βλ. Slane - Sanders, ό.π. (σημ. 13), 266, εικ. 8. 3-14, 3-15 και 273. Κύθηρα: Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η βυζαντινή και η πρώιμη ενετική περίοδος», ό.π. (σημ. 13), 81-85. Στην Κρήτη έχουν εντοπιστεί στη Γόρτυνα: Rizzo, ό.π. (σημ. 13), πιν. XV, f, την Κνωσό: Hayes, «Early Christian Pottery», ό.π. (σημ. 13), 443, εικ. 6, B 1 από αποθέτη του 7^{ου} αι., την Ελεύθερνα: Vogt, ό.π. (σημ. 13), 61-64. Yangaki, ό.π. (σημ. 13), 118-119, εικ. 11, e, f, εικ. 12, c, e, από στρώματα του β' μισού του 7^{ου} αι., και την Ίτανο: Ξανθοπούλου, ό.π., 1016, πιν. 5, 6-11, από στρώμα του 7^{ου} αι.

¹⁸ Hayes, *Excavations*, ό.π. (σημ. 4), 100-101, εικ. 41.62-64, Deposit 30, χρον. 655-670.

¹⁹ Hayes, *Roman Pottery*, ό.π. (σημ. 11), 86, όπου βέβαια ο Hayes σημειώνει ότι τα συγκεκριμένα ευρήματα θα πρέπει να εξετάζονται με προσοχή.

²⁰ Boardman, ό.π. (σημ. 3), 92-95, εικ. 28-29, αρ. 88-111. Yangaki, ό.π. (σημ. 13), 118-119, εικ. 11, e-f, εικ. 12, c, e.

²¹ Ρούλου-Παπαδημητρίου, «Le monastère byzantin», ό.π. (σημ. 2), 1121, εικ. 1. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Βυζαντινή κεραμική», ό.π. (σημ. 3), 235, εικ. 2. Για τη διάδοση της παραλλαγής H10C σε στρώματα του 7^{ου} αι. στη Δύση (Ιταλία, Μασσαλία, Βρετανία), βλ. Reynolds, *Trade*, ό.π. (σημ. 5), 35.

²² Hayes, «Early Christian Pottery from Knossos», ό.π. (σημ. 17), 435, 438.

δηλαδή αγγεία που κατασκευάστηκαν στην Έφεσο και η μακροσκοπική εξέταση δεν φαίνεται να μπορεί να τα διαχωρίσει από αυτά της Φώκαιας. Επιπλέον έχουν αναφερθεί και άλλα κέντρα παραγωγής λεπτής κεραμικής όπως αυτό στο Γρύνιον, όχι μακριά από τη Φώκαια²³.

Όταν λοιπόν εμείς μελετάμε υλικό από μια περιοχή του Αιγαίου, πόσο σίγουροι είμαστε ότι αυτό προέρχεται αποκλειστικά από τα εργαστήρια της περιοχής της Φώκαιας; Μάλλον πλέον δεν θα πρέπει να είμαστε και ίσως θα ήταν χρήσιμο να αναφερόμαστε στην συγκεκριμένη προβληματική προκειμένου να εντάξουμε συγκεκριμένα αγγεία στην κατηγορία Phocean Ware ή ακόμη προτού τα θεωρήσουμε τοπικές απομιμήσεις. Το παράδειγμα της Ελεύθερνας είναι χαρακτηριστικό. Οι αρχαιομετρικές έρευνες σε κεραμική από την ανασκαφή έδειξαν, ότι αυτό ακριβώς το υλικό που θεωρείτο τοπική, κρητική απομίμηση, είναι προϊόν κάποιου κέντρου στη Μικρά Ασία διαφορετικού από εκείνο των *Phocean Red Slip Ware*²⁴. Το σημαντικό αυτό αποτέλεσμα μας επιτρέπει να μιλάμε για εξαγωγές πινακίων LRC και από άλλα κέντρα παραγωγής εκτός εκείνου της Φώκαιας.

1β. Παραγωγή βορειοαφρικανικών εργαστηρίων (περιοχή Τυνησίας)

Η άλλη μεγάλη κατηγορία λεπτής κεραμικής με πορτοκαλέρυθρο πηλό και επίχρυσμα είναι τα πινάκια *terra sigillata* από την περιοχή της Τυνησίας (εικ. 5). Ο Hayes, το 1972, ονόμασε αυτή την κατηγορία African Red Slip Ware (ARSW)²⁵. Οι μελέτες του Mackensen για την παραγωγή των εργαστηρίων της περιοχής El Mahrine στη βόρεια Τυνησία και του Bonifay για την υστερορωμαϊκή κεραμική από την βόρεια Αφρική έδωσαν νέα στοιχεία σχετικά με συγκεκριμένα εργαστήρια, την παραγωγή και την διάδοση της κεραμικής αυτής της περιοχής²⁶. Είναι πλέον γνωστό ότι τα εργαστήρια που παρήγαγαν αυτά τα καλής ποιότητας αγγεία είναι πολλά και βρίσκονται τόσο στα βόρεια όσο και στα κεντρικά και νότια της Τυνησίας. Στις περιοχές αυτές δραστηριοποιούνται τα μεγάλα εργαστήρια όπως αυτά της Oudhna και του El Mahrine, παράλληλα όμως, υπάρχουν και αρκετά μικρότερα των οποίων τα προϊόντα συνήθως δεν εξαγόταν (Nabeul). Αρκετά από αυτά παράγουν και ορισμένα εξαγουν έως τις αρχές του 8^{ου} αιώνα²⁷.

Για την μελέτη μας είναι ιδιαίτερα χρήσιμα τα συμπεράσματα των ερευνητών για την παραγωγή και τη διάδοση συγκεκριμένων τύπων που χρονολογούνται από το τέλος

²³ M. Picon, «Une sigillée phocéenne tardive (Late Roman C ware) et sa diffusion en Occident», *Figlina* 7 (1986), 129-134· J.-Y. Empereur - M. Picon, «A propos d'un nouvel atelier de Late Roman C», *Figlina* 7 (1986), 143-146· Martin, ό.π. (σημ. 15), 109· G. Schneider, «Chemical and mineralogical studies of late Hellenistic to Byzantine pottery production in the Eastern Mediterranean», *Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum* 36 (2000), 533· Landstätter - Sauer, ό.π. (σημ. 14), 143-186.

²⁴ Vogt, ό.π. (σημ. 13), 56· E. Aloupi - V. Kilikoglou - P.M. Day, «Provenance and Technological Characterisation of Fine Tableware», στο Π.Γ. Θέμελης (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερνα, Τομέας Ι*, τ. 2, Ρέθυμνο 2000, 209-222. Απομιμήσεις την κεραμικής LRC μικρασιατικής επίσης προέλευσης, όπως τα παραδείγματα από την Ελεύθερνα, έχουν εντοπιστεί και στην Ίτανο, βλ. Ξανθοπούλου, ό.π. (σημ. 13), 1016.

²⁵ Hayes, *Late Roman Pottery*, ό.π. (σημ. 10), 13-299. Για τη μελέτη των παραδειγμάτων από την Αγορά των Αθηνών, βλ. Hayes, *Roman Pottery*, ό.π. (σημ. 11), 67-82, 218-237, εικ. 30-37, πιν. 50-59.

²⁶ M. Mackensen, *Die spätantiken sigillata - und Lampentöpfereien von El Mahrine (Nordtunesien)*, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, 50, München 1993· M. Bonifay, *Études sur la céramique romaine tardive d'Afrique*, BAR Inter. Series 1301, Oxford 2004.

²⁷ Βλ. σημ. 26.

του 6^{ου} έως και τις αρχές του 8^{ου} αιώνα. Από τους τύπους που φθάνουν στον αιγαιακό χώρο αυτή την περίοδο επιλέξαμε να παρουσιάσουμε τρεις: τους τύπους Hayes 91D, Bonifay 99D (Hayes 80B/99) και τις όψιμες παραλλαγές του τύπου Hayes 109 (109B, 109C)²⁸.

Το πινάκιο 91D (εικ. 6) αποτελεί την οψιμότερη εξέλιξη του τύπου 91²⁹ και καλύπτει την περίοδο από τις αρχές έως και το τέλος του 7^{ου} αιώνα³⁰. Αν και οι πρώτες παραλλαγές του τύπου αυτού (91A, 91B, 91C) εντοπίζονται σε περιοχές γύρω από το Αιγαίο, τα παραδείγματα της παραλλαγής 91D δεν είναι συχνά. Τα παραδείγματα της τελευταίας αυτής παραλλαγής (91D) είναι ολιγάριθμα στη Γόρτυνα και το Sarachane (Κωνσταντινούπολη), ενώ ανευρέθησαν και στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό Κυθήρων (εικ. 6)³¹. Το γεγονός ότι ο τύπος 91D είναι συχνός στην Τοσρα και την Benghazi (Κυρηναϊκή), ενώ το ποσοστό του είναι πολύ μικρό στα στρώματα του 7^{ου} αιώνα στις ανασκαφές της ίδιας της Καρχηδόνας, συνηγορεί, σύμφωνα με τον Reynolds, στην παραγωγή του σε περιοχή της βόρειας Τυνησίας, άλλη από αυτή της Καρχηδόνας, απ' όπου εξαγόταν σε μικρές ποσότητες³². Η εύρεσή του σε πολύ συγκεκριμένες περιοχές (Κύθηρα) μας επιτρέπει να υποθέσουμε την ύπαρξη επαφών περιοχών της Τυνησίας με τις περιοχές αυτές κατά τον 7^ο αιώνα. Η παράλληλη ανεύρεσή του στην Κωνσταντινούπολη υποδηλώνει την πορεία των πλοίων που μετέφεραν προϊόντα από την επαρχία *Africa Proconsularis* προς την πρωτεύουσα και κατά τη διάρκεια του 7^{ου} αιώνα.

Ο τύπος 99 είναι, σύμφωνα με τον Bonifay (εικ. 7α), ένας από τους πλέον χαρακτηριστικούς τύπους πινακίου που παράγονταν στο εργαστήριο της Ουδθηνα στη Β. Τυνησία, νότια της Καρχηδόνας (εικ. 5)³³. Αν και διακρίνουμε τέσσερις παραλλαγές (Hayes 99A, B, C, Bonifay 99D=Hayes 80B/99)³⁴, ενδιαφέρον παρουσιάζει η όψιμη παραγωγή 99D (Hayes 80B/99), η οποία χρονολογείται από τα μέσα μέχρι και το τέλος του 7ου αιώνα³⁵. Η παραλλαγή αυτή έχει εντοπιστεί σε στρώματα του τέλους του 7^{ου}

²⁸ Οι άλλοι τύποι είναι H104, H105, H106, H107, H108.

²⁹ Για τις πρώιμες παραλλαγές του τύπου, βλ. Hayes, *Late Roman Pottery*, ό.π. (σημ. 10), 140-144· Bonifay, ό.π., 177-181. Στον αιγαιακό χώρο οι πρώιμες παραλλαγές του τύπου έχουν εντοπιστεί σε μικρές ποσότητες για την Αθήνα και την Κόρινθο, βλ. Hayes, *Roman Pottery*, ό.π. (σημ. 11), 231, εικ. 36· Slane - Sanders, ό.π. (σημ. 17), 283-284, αρ. 50, όπου αναφέρεται ότι τα πινάκια 91A-B είναι πολύ σπάνια στην Κόρινθο.

³⁰ Hayes, *Late Roman Pottery*, 141-144· Bonifay, ό.π., 179-181, εικ. 95, sigillée type 54. Για την όψιμη παραγωγή του εργαστηρίου Sidi Khalifa (BA παράλια της Τυνησίας), βλ. Bonifay, ό.π., 203.

³¹ Rizzo, ό.π. (σημ. 13), 49, όπου αναφέρονται τρία (3) παραδείγματα· Hayes, *Excavations*, ό.π. (σημ. 4), 7· Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η βυζαντινή και η πρώιμη ενετική περίοδος», ό.π. (σημ. 13), 68-70.

³² Reynolds, *Trade*, ό.π. (σημ. 5), 9-10. Για νέα ευρήματα από την Καρθαγένη, που χρονολογούνται στις αρχές του 7^{ου} αιώνα, βλ. P. Reynolds, «A 7th century deposit from Byzantine *Carthago Spartaria* (Cartagena, Spain)», στο M.A. Cau - P. Reynolds - M. Bonifay (επιμ.), *LRFW 1. Late Roman Fine Wares. Solving Problems of Typology and Chronology. A review of the evidence, debate and new contexts*, RLAM 1, Archaeopress, Oxford 2011, 103-107, εικ. 4.

³³ Bonifay, ό.π. (σημ. 26), 55, 181. Ο τύπος πάντως παραγόταν και στο εργαστήριο του El Mahrine, βλ. Mackensen, ό.π. (σημ. 26), 344.

³⁴ Hayes, *Late Roman Pottery*, ό.π. (σημ. 10), 152-155· Bonifay, ό.π. (σημ. 26), 181, όπου και η διάδοση του τύπου 99. Βλ. επίσης Reynolds, *Trade*, ό.π., 7-9, 31-34· Reynolds, «A seventh century deposit», 106-107, εικ. 4· F. Bertolotti - G. Murialdo, «La ceramica fine da mensa: Sigillata Africana (e sue imitazioni)», στο T. Mannoni - G. Murialdo (επιμ.), *S. Antonino: Un insediamento fortificato nella Liguria Bizantina*, Bordighera 2001, 323-328, πιν. 21-22.

³⁵ Bonifay, ό.π., 181, εικ. 96, sigillée τύπος 55.

αίωνα στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό Κυθήρων (εικ. 7β), στην Crypta Balbi στη Ρώμη καθώς και σε στρώματα του 7^{ου} αιώνα στο βυζαντινό οχυρό S. Antonino di Pertì στη Λιγουρία³⁶. Η εύρεση της παραλλαγής 99D στο Sarazhane, σε στρώματα που χρονολογούνται στα μέσα και στο β' μισό του 7^{ου} αιώνα, ενισχύει την όψιμη χρονολόγηση αυτών των πινακίων³⁷.

Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τύπος Hayes 109 (εικ. 8α-β), το πλέον χαρακτηριστικό σχήμα του 7^{ου} αιώνα, όπως το χαρακτήρισε ο ίδιος ο Hayes, ο οποίος πρότεινε, βασιζόμενος σε στρωματογραφημένα ευρήματα από την Καρχηδόνα, την Αντιόχεια και το Sarazhane, ως χρονολόγηση την περίοδο μετά το 610-20 έως το 680-700³⁸. Στο Sarazhane το πινάκιο H109 έχει βρεθεί σε στρώμα του 650-70, στη Μασσαλία είναι συχνό στα μέσα του 7^{ου} αιώνα, στη Ρώμη (Crypta Balbi), όπου τα πινάκια των παραλλαγών 109B και 109C συνυπάρχουν στο ίδιο ανασκαφικό στρώμα με πλήθος νομισμάτων, τα νεότερα των οποίων είναι του Ιουστινίου Β' (685-695), ενώ στο οχυρό S. Antonino di Pertì η παραλλαγή 109B έχει εντοπιστεί σε στρώμα του 7^{ου} αιώνα³⁹. Στην Κόρινθο η παραλλαγή 109B βρέθηκε σε αρχαιολογικό περιβάλλον των μέσων ή του γ' τέταρτου του 7^{ου} αιώνα, ενώ στα Κύθηρα η ίδια παραλλαγή χρονολογείται στα τέλη του 7^{ου} ή τις αρχές του 8^{ου} αιώνα (εικ. 8β)⁴⁰.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι μέχρι και τα τέλη του 7^{ου} αιώνα και, σε ορισμένες περιπτώσεις, στις αρχές του 8^{ου}, υπάρχει επικοινωνία μεταξύ της βυζαντινής πρωτεύουσας και περιοχών του Αιγαίου με περιοχές της Τυνησίας. Αυτό μπορεί να ερμηνευθεί μόνο εάν γνωρίζουμε, πόσο σημαντικές ήταν για την Κωνσταντινούπολη, κατά τον 7^ο αιώνα, οι δυτικές κτήσεις της αυτοκρατορίας. Αν και στο θέμα αυτό θα αναφερθούμε στη συνέχεια, είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι, ειδικά το Εξαρχάτο της Καρχηδόνας έπαιξε ιδιαίτερο ρόλο στην προσπάθεια του Βυζαντίου για τη διατήρηση των κτήσεων της Δυτικής Μεσογείου.

³⁶ Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η βυζαντινή και η πρώιμη ενετική περίοδος», ό.π. (σημ. 13), 68- 70· L. Sagui, «Il deposito della Crypta Balbi: una testimonianza imprevedibile sulla Roma del VII secolo?», στο L. Sagui (επιμ.), *Ceramica in Italia: ό.π.* (σημ. 15), 308, εικ. 3,3· Bertolotti - Murialdo, *S. Antonio*, ό.π. (σημ. 34), 323-328, πιν. 21-22.

³⁷ Hayes, *Excavations*, ό.π. (σημ. 4), 7, 100-101, εικ. 40, 44-45.

³⁸ Hayes, «Problèmes», ό.π. (σημ. 3), 517. Στην ίδια την Τυνησία ο τύπος H109 έχει βρεθεί στην Καρχηδόνα, σε στρώμα που χρονολογείται στα 675+, στη Sidi Jdidí, όπου στο ίδιο ανασκαφικό στρώμα υπήρχε νόμισμα του Κωνσταντίνου Δ' (668-685) και στη Nabeul – βυζαντινή Νεάπολις– (όχι πριν το τέλος του 7^{ου} αι.), βλ. Bonifay, ό.π. (σημ. 26), 189, εικ.99.

³⁹ Hayes, *Excavations*, ό.π. (σημ. 4), εικ. 40, αρ. 42-43· S. Bien, «La vaisselle et les amphores en usage à Marseille au VIIe siècle et au début du VIIIe siècle: première ébauche de typologie évolutive», στο M. Bonifay - J.-C. Trégliá (επιμ.), *LRCW 2, Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean, Archaeology and Archaeometry*, BAR Inter. Series 1662 (I), Oxford 2007, εικ. 4, αρ. 16· Sagui, ό.π. (σημ. 36), 307-311, εικ. 3, αρ. 7-9· L. Sagui, «L'esedra della Crypta Balbi e il monastero di S. Lorenzo in Pallacinis», *Quaderni di Archeologia Etrusco-italica* 23, 1995, εικ. 3, αρ. 2. Bertolotti - Murialdo, ό.π., πιν. 25, αρ. 93-98.

⁴⁰ Slane - Sanders, ό.π. (σημ. 13), 273-275, εικ. 11. 4-6· Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η βυζαντινή και η πρώιμη ενετική περίοδος», ό.π. (σημ. 13), 72-73.

2. Μαγειρικά σκεύη: «Saracchane Ware 3» / «Constantinople region type»

Αν και κατά τη διάρκεια του 7^{ου} αιώνα παράγονται και κυκλοφορούν πολλά διαφορετικά σχήματα μαγειρικών σκευών⁴¹, επιλέγουμε να παρουσιάσουμε ένα σκεύος με χαρακτηριστικό σχήμα, που εμφανίζεται στο τέλος του 6^{ου} και φθάνει, με διαφοροποιήσεις στο χείλος, έως και το β' μισό του 7^{ου}: είναι το μαγειρικό σκεύος που εντοπίστηκε για πρώτη φορά στο Saracchane και δημοσιεύθηκε από τον Hayes⁴², είναι δε γνωστό ως «τύπος Saracchane» (εικ. 9). Πρόκειται για σκεύος με δύο λαβές και καμπύλα τοιχώματα, που στενεύουν προς το χείλος, στην ένωση με το οποίο σχηματίζεται εσωτερικά ακμή. Ακμή σχηματίζεται και στο σημείο ένωσης της αποστρογγλυμένης βάσης με τα τοιχώματα. Χαρακτηριστικό είναι το σχήμα του χείλους: είναι υψηλό, με ελαφρά κλίση προς τα έξω και υποδοχή για το καπάκι εσωτερικά. Το αγγείο αυτό αποτελεί το πιο χαρακτηριστικό μαγειρικό σκεύος, που παραγόταν στην Κωνσταντινούπολη κατά τον 7^ο αιώνα (*Ware 3, Type B*)⁴³, έχει εντοπιστεί στα Κύθηρα [Άγιος Γεώργιος στο Βουνό: μέσα/β' μισό 7^{ου} αιώνα (εικ. 10α), Καστρί]⁴⁴, στην Κρήτη [Ίτανος: 7^{ος} αιώνας, (εικ. 10β)]⁴⁵, στην Κύπρο (Πάφος σε στρώμα των μέσων του 7^{ου} αι.)⁴⁶. Σημαντική είναι η παρουσία του στη βυζαντινή Ιταλία (Ρώμη, Νάπολη⁴⁷), τη βυζαντινή Αφρική (Καρχηδόνα σε στρώμα του 7^{ου} αιώνα, όπου επίσης σημειώνεται μία άλλη παραγωγή, ίσως τοπική απομίμηση⁴⁸ και Benghazi⁴⁹), στη Μασσαλία (10γ) και την Κριμαία⁵⁰. Όπως ήδη αναφέρθηκε, σε ορισμένες περιοχές, έχουν σημειωθεί αγγεία με

⁴¹ Για μαγειρικά σκεύη αυτής της περιόδου, βλ. N. Roumeliotis, *La céramique commune d'Halassarna (Cos) et sa place dans la production et les échanges du bassin Égéen à l'époque paléochrétienne (IVE - VIIe siècles)*, Thèse de doctorat, Paris 2003.

⁴² J.W. Hayes, «A Seventh-Century Pottery Group», στο R.M. Harrison - N. Firatli, «Excavations at Saracchane in Istanbul: Fifth Preliminary Report», *DOP* 22 (1968), 214, αρ. 108.

⁴³ Hayes, *Excavations*, ό.π. (σημ. 4), 54-55, εικ. 45. 130, σ. 100-101, εικ. 43.

⁴⁴ Πούλου-Παπαδημητρίου, ό.π., 140, σχ. 172, 173, όπου έχουν εντοπιστεί και παραδείγματα παραγωγής διαφορετικής εκτός αυτής της Κωνσταντινούπολης. Για παραγωγή διαφορετική από της πρωτεύουσας κάνουν λόγο και οι K.W. Slane - E. Kiriati, «Kythera al Fresco: Middle and Late Roman Cooking Pots from the Aegean Region», στο N. Poulou-Papadimitriou - E. Nodarou - V. Kilikoglou (επιμ.), *LRCW 4. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry, The Mediterranean: a market without frontiers*, BAR Inter. Series 2616 (II), Archaeopress, Oxford 2014, 907.

⁴⁵ Ξανθοπούλου, ό.π. (σημ. 13), 1022, πιν. 10.6-7.

⁴⁶ J.W. Hayes, «Hellenistic and Roman Pottery deposits from the «Saranda Kolones» Castle site at Paphos», *BSA* 98, 2003, 490, εικ. 23. 257.

⁴⁷ P. Arthur, «Naples: Notes on the Economy of a Dark Age City», στο C. Malone - S. Stoddart (επιμ.), *Papers in Italian Archaeology. IV. Classical and Medieval*, BAR Inter. Series 246, Oxford 1985, 247-259, ειδ. 252, εικ. 16.2.3.

⁴⁸ J.W. Hayes, «Pottery Report, 1976», στο J.H. Humphrey (επιμ.), *Excavations at Carthage, 1976, conducted by the University of Michigan*, IV, Ann Arbor 1978, 23-98, ειδ. εικ. 8.11 και εικ. 11.4.

⁴⁹ J.A. Riley, «The coarse pottery from Berenice», στο J.A. Lloyd (επιμ.), *Excavations at Sidi Khrebish, Benghazi (Berenice). Supplements to Libya Antiqua*, V, τ. II, Tripoli 1979, 91-465, ειδ. 275, εικ. 108.579-580: αρ. 580.

⁵⁰ Μασσαλία: S. Bien, «La vaisselle et les amphores en usage à Marseille au VIIe siècle et au début du VIIIe siècle: première ébauche de typologie évolutive», στο M. Bonifay - J.-C. Trégliat (επιμ.), *LRCW 2. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean, Archaeology and Archaeometry*, BAR Inter. Series 1662 (I), Oxford, 263-274. Για τη διάδοση του τύπου στη δυτική Μεσόγειο, βλ. Reynolds, *Trade*, ό.π. (σημ. 5), 101, εικ. 133.

πηλό, του οποίου η μακροσκοπική ή η πετρογραφική ανάλυση, υποδεικνύει κέντρο παραγωγής άλλο από εκείνο της Κωνσταντινούπολης⁵¹.

3. Εφυσλωμένη κεραμική με λευκό πηλό (Glazed White Ware)

Κατά τις πρώτες δεκαετίες του 7^{ου} αιώνα κατασκευάστηκαν στην Πρωτεύουσα ή την ευρύτερη περιοχή της τα πρώτα κεραμικά με λευκό ή λευκωπό πηλό και υάλωμα μολύβδου, τα οποία θεωρούνται η κατεξοχήν βυζαντινή κεραμική της Κωνσταντινούπολης (εικ. 11)⁵². Ο Hayes, που μελέτησε τα ευρήματα από την ανασκαφή του Sarachane (Άγιος Πολύευκτος), διέκρινε τέσσερις βασικές ομάδες με κριτήριο την ποιότητα του πηλού (Glazed White Ware=GWWI-IV), δίνοντας συγχρόνως τα χρονολογικά τους όρια⁵³. Πρόκειται για πολύ εύθραυστη κεραμική, ειδικά αυτή της πρώτης ομάδας GWWI (7^{ος}-8^{ος} αι.), που εύκολα μπορεί να διαφύγει της προσοχής μας, παράλληλα όμως, πολύ σημαντικής για τη χρονολόγηση αρχαιολογικών συνόλων αυτής της περιόδου. Όστρακα εφυσλωμένων αγγείων με λευκό πηλό, που ανήκουν στην πρώτη περίοδο παραγωγής (GWWI) έχουν εντοπιστεί στην Κόρινθο (σε στρώμα του γ' τέταρτου του 7^{ου} αι.)⁵⁴, την Αίγινα, τα Κύθηρα (σε στρώμα του τέλους του 7^{ου} και των αρχών του 8^{ου} αι.) (εικ. 12α-γ)⁵⁵, τη Μήλο⁵⁶, την Κρήτη [Γόρτυνα: GWWI, τέλος 7^{ου}/8^{ου} αιώνα (εικ. 13α), Αγία Γαλήνη: παράδειγμα με γκριζωπό πηλό και πρασινωπή εφυσάλωση εσωτερικά, σε στρώμα με τρία νομίσματα του Κωνσταντος Β' (χρον. κοπής: 643/4, 643/4, 645/6 ή 646/7), νησίδα Ψείρα/ΒΑ Κρήτη: τέλος 7^{ου}/8^{ου} αι. (εικ. 13β-γ)⁵⁷, το ναυάγιο του Yassi Ada (νόμισμα Ηρακλείου 625/626: *terminus post quem*, ίσως προς τα μέσα του 7^{ου} αι.)], την

⁵¹ Βλ. σημ. 48 και Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η βυζαντινή και η πρόιμη ενετική περίοδος», ό.π. (σημ. 13), 140.

⁵² Hayes, *Excavations*, (σημ. 4), 12-34.

⁵³ Hayes, ό.π., 12, 15-33, ενώ η παραγωγή τους, που συνεχίστηκε μέχρι τις αρχές του 13^{ου} αιώνα, φαίνεται ότι σταμάτησε κατά τη διάρκεια της Λατινικής κατάκτησης (1204-1261). Σημειώνουμε ότι ο Hayes διέκρινε και μία πέμπτη ομάδα (GWWV), της οποίας τα χαρακτηριστικά, όπως ο ίδιος σημειώνει, απαντώνται και στην ομάδα IV.

⁵⁴ Κόρινθος: Slane - Sanders, ό.π. (σημ. 13), 273-280, εικ. 11. 4-1.

⁵⁵ Αίγινα: F. Felten, *Die christliche Siedlung*, στο H. Walter, *Alt-Ágina*, I, 2, Mainz 1975, 74-76, αρ. 151-158, σχ. 20, πιν. 28· Κύθηρα: Πούλου-Παπαδημητρίου, ό.π., 87-92.

⁵⁶ Μήλος: G.D.R. Sanders, «Two kastro on Melos and their relations in the Archipelago», στο P. Lock and G.D.R. Sanders (επιμ.), *The Archaeology of Medieval Greece* (Oxbow Monograph 59), Oxford 1996, 148.

⁵⁷ Γόρτυνα: A. Di Vita, *Annuario* 66-67 (1993), 351-355· Pasqua - la Torre, *Annuario* 72-73 (1999), 173 και (<http://www.gortinabizantina.it>)· Αγία Γαλήνη: Ch. Vogt, «Πρωτοβυζαντινή κεραμική από την Αγία Γαλήνη», *Κρητική Εστία*, τεύχ. 4, περ. Δ', (1991/1993), 68 και 72· Κ. Σιδηρόπουλος, «Τα νομίσματα», *Κρητική Εστία*, τεύχ. 4, περ. Δ', (1991/1993), 75-78. Το συγκεκριμένο αγγείο έχει δημοσιευτεί από την Vogt ως μαγειρικό σκεύος και στην σχεδιαστική αποκατάσταση η μελετήτρια συμπληρώνει τις λαβές, τις οποίες αποκαθιστά σαν μικρές αποφύσεις. Μετά από άδεια της ανασκαφέως, κας Ειρ. Γαβριλάκη, αρχαιολόγου της ΚΕ' ΕΠΚΑ, εξέτασα το αγγείο και διαπίστωσα ότι πρόκειται για εφυσλωμένο κεραμικό, με σκληρό, ανοικτό γκριζό πηλό και πρασινωπή, όχι γυαλιστερή εφυσάλωση στην εσωτερική επιφάνεια και στο χείλος. Είναι αγγείο, που είχε δύο σχετικά μεγάλες λαβές, εισηγμένο από την Κωνσταντινούπολη, όμοιο με αντίστοιχα που έχουν δημοσιευτεί από τις ανασκαφές του Sarachane (βλ. Hayes, *Excavations*, ό.π. (σημ. 4), 18, εικ. 38. 1-2) και κατατάσσονται από τον ανασκαφέα στην κατηγορία GWWI. Τα νομίσματα του Κωνσταντος Β' (Σιδηρόπουλος, ό.π., 76-77), αποτελούν *terminus post quem* για τη χρονολόγηση της εγκατάστασης στην Αγία Γαλήνη.

Κύπρο (7^{ος} και 8^{ος} αιώνας), και δυτικά στην ίδια την Καρχηδόνα (λίγο πριν το 698)⁵⁸. Ολιγάριθμα παραδείγματα έχουν εντοπιστεί και σε περιοχές της Μικράς Ασίας⁵⁹.

Η εύρεση εφυσωμένης κεραμικής με λευκό πηλό εκτός Κωνσταντινούπολης, ειδικά κατά την πρώτη περίοδο παραγωγής της (7^{ος}-8^{ος} αιώνας), αποτελεί αναμφίβολα στοιχείο σημαντικό για τις επαφές του κέντρου με τις μεγαλύτερες περιφερειακές πόλεις, όπως η Κόρινθος, η Γόρτυνα ή η Καρχηδόνα, καθώς και με περιοχές της Μικράς Ασίας. Η εύρεσή της όμως σε θέσεις μικρές και, για τα σύγχρονά μας τουλάχιστον δεδομένα, ελάσσονος σημασίας, όπως η Μήλος, τα Κύθηρα ή η νησίδα Ψείρα⁶⁰, αποτελεί στοιχείο που χρήζει ιδιαίτερης προσοχής και μας οδηγεί σε ενδιαφέρουσες ερμηνευτικές προσεγγίσεις.

4. Αμφορείς

Οι έρευνες της τελευταίας εικοσαετίας εμπλούτισαν τις γνώσεις μας σχετικά με τους τύπους των αγγείων, που μετέφεραν προϊόντα κατά τον 7^ο και τον 8^ο αιώνα. Είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι, σε αντίθεση με τις αρχές της δεκαετίας του 1990, περίοδο κατά την οποία γνωρίζαμε ελάχιστα σχετικά με την παραγωγή, την τυπολογία και τη χρονολόγηση των αμφορέων της μεταβατικής περιόδου, οι έρευνες έχουν πλέον δώσει αποτελέσματα σημαντικά και έχει αρχίσει να δημιουργείται μια τυπολογία, η μελέτη της οποίας μας οδηγεί σε ενδιαφέροντα αποτελέσματα.

Οι «διεθνείς» τύποι αμφορέων, που χρονολογούνται από τον 4^ο έως τον 7^ο αιώνα (εικ. 14), έχουν μελετηθεί διεξοδικά και τα παραδείγματα από τον αιγαιακό χώρο είναι εν πολλοίς γνωστά⁶¹. Στη συγκεκριμένη μελέτη θα ασχοληθούμε με τους αμφορείς που εμφανίζονται στη διάρκεια του 7^{ου}, συνεχίζουν δε να παράγονται στον 8^ο και σε πολλές περιπτώσεις τις αρχές του 9^{ου} αιώνα.

4.α. Τοπικές απομιμήσεις και επιβιώσεις του υστερορωμαϊκού αμφορέα 1 (LRA 1)

Στη διάρκεια του 7^{ου} αιώνα και ενώ συνεχίζεται η παραγωγή του LRA 1 (εικ. 15) εντοπίζονται τοπικές παραγωγές, τα προϊόντα των οποίων μιμούνται το σχήμα των αμφορέων, που παραδοσιακά παράγονταν στη Β. Συρία, την Κιλικία και την Κύπρο. Εντυπωσιακά είναι τα ευρήματα από νησιά της Δωδεκανήσου: στην Καρδάμαινα της Κω εντοπίστηκε ένα από τα τουλάχιστον δύο εργαστήρια παραγωγής αμφορέων που χαρακτηρίστηκαν ως απομιμήσεις του τύπου LRA 1 και χρονολογούνται στα μέσα του 7^{ου} αιώνα (εικ. 16)⁶². Σχετικά πρόσφατα ήρθε στο φως ακόμη ένα κεραμικό εργαστήριο

⁵⁸ Καρχηδόνα: Hayes, «Problèmes de la céramique», ό.π. (σημ. 3), 375-380, ειδ. σ. 379.

⁵⁹ Για την κεραμική από την Μικρά Ασία, βλ. B. Böhlendorf-Arslan, *Glasierte byzantinische Keramik aus der Türkei*, I-III, Istanbul 2004, 97-99.

⁶⁰ Πούλου-Παπαδημητρίου, «Βυζαντινή κεραμική», ό.π. (σημ. 3), 238-240.

⁶¹ Για αμφορείς από την ανατολική Μεσόγειο, βλ. D. Piétri, *Le commerce du vin oriental à l'époque byzantin (Ve - VIIIe siècles). Le témoignage des amphores en Gaule*, Beyrouth 2005, με προηγούμενη βιβλιογραφία. Για αμφορείς από τη Β. Αφρική, βλ. Bonifay, ό.π. (σημ. 26), 89-153.

⁶² N. Poulou-Papadimitriou - S. Didioumi, «Nouvelles données sur la production de l'atelier protobyzantin à Kardamaina (Cos-Grèce)», στο S. Menchelli - S. Santoro - M. Pasquinucci - G. Guiducci (επιμ.), *LRCW 3. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry, Comparison between western and eastern Mediterranean*, BAR Inter. Series 2185 (II), Oxford 2010, 741-749. Χ. Διαμαντή, *Εντόπια παραγωγή και εισαγωγή αμφορέων στην Αλάσαρνα της Κω (5ος - 7ος αι.)*, Πανεπιστήμιο Αθηνών - Σαριπόλειος Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2010.

στους Λειψούς (εικ. 17α-β). Τα προϊόντα του ήταν αμφορείς που μιμούνται τον τύπο LRA 1 και η δραστηριότητά του χρονολογείται επίσης στον 7^ο αιώνα⁶³.

Από τα τέλη του 7^{ου} αιώνα παράγονται αμφορείς οι οποίοι χαρακτηρίζονται ως επιβιώσεις του τύπου LRA 1. Είναι αγγεία που διατηρούν το γενικό σχήμα των αμφορέων LRA 1, έχουν όμως διαφορετικό σχήμα χείλους και λαβών, καθώς και πιο βαριές αναλογίες. Έχουν εντοπιστεί στο Sarachane σε στρώματα του 8^{ου} αιώνα, στη Χίο (εικ. 18), την Ψείρα σε στρώμα του 8^{ου} αιώνα (εικ. 19), τη Σπάρτη (8^{ος} αιώνας). Πρέπει να σημειώσουμε ότι αυτές οι επιβιώσεις του τύπου παράγονται και διακινούνται έως και τον 9^ο αιώνα: επιβιώσεις του LRA 1 έχουν εντοπιστεί στην Κύπρο (Πάφος, 8^{ος}/9^{ος} αι.) (εικ. 20) και την Κω (Κέφαλος, 8^{ος}/9^{ος} αι.) (εικ. 21)⁶⁴.

4.β. Οικογένεια βυζαντινών σφαιρικών αμφορέων

Οι αμφορείς όμως που χαρακτηρίζουν αυτή την περίοδο (μέσα 7^{ου} έως και 9^ο αιώνα) είναι εκείνοι που ανήκουν στην *οικογένεια των βυζαντινών σφαιρικών*. Τα αγγεία αυτά θυμίζουν τυπολογικά τον αμφορέα LRA 2 χωρίς να ανήκουν σε αυτόν. Έχουν σώμα σφαιρικό ή σφαιρικό-ωοειδές, με ή χωρίς εγχαράξεις στον ώμο, στενό λαιμό, λαβές ελλειψοειδείς και βάση αποστρωγγλυμένη. Παρ' όλες τις μεταξύ τους γενικές ομοιότητες, οι σημαντικές μορφολογικές διαφορές τους, καθώς και η διαφοροποίηση στην ποιότητα του πηλού, είναι εκείνες που δεν επιτρέπουν να μιλήσουμε για έναν μόνο τύπο⁶⁵. Θεωρούμε ότι η απόδοση στον τύπο LRA 13 της τυπολογίας του Riley, που δημοσιεύτηκε το 1980, αμφορέων διαφορετικών εργαστηρίων –επομένως με διαφορετικό πηλό– και κυρίως με διαφοροποιημένα χαρακτηριστικά και σε πολλές περιπτώσεις με διαφορετική χρονολόγηση, δεν είναι ορθή. Όπως, πρώτος ο Hayes παρατήρησε, στη μελέτη του για την κεραμική του Sarachane⁶⁶, οι σαφείς μορφολογικές διαφορές καθώς και οι διαφορετικές ποιότητες πηλού μας υποχρεώνουν να μιλήσουμε για διαφορετικούς τύπους αγγείων. Οι αμφορείς αυτοί παράγονταν σε διαφορετικά εργαστήρια τα οποία βρισκόνταν σε πολλές περιοχές του αιγαιακού χώρου, την Κρήτη και την Κύπρο⁶⁷. Σε ορισμένες από αυτές τις περιοχές διατηρούνται ορισμένα

⁶³ E. Papavassiliou - K. Sarantidis - E. Papanikolaou, «A ceramic workshop of the Early Byzantine period on the island of Lipsi in the Dodecanese (Greece): a preliminary approach», στο Poulou-Papadimitriou - Nodarou - Kilikoglou, ό.π. (σημ. 44), 159.

⁶⁴ Sarachane: Hayes, *Excavations*, ό.π. (σημ. 4), 73, εικ. 58. 16· Χίος: Boardman, ό.π., 114, αρ. 280, εικ. 43· Ψείρα: Πούλου-Παπαδημητρίου, «Βυζαντινή κεραμική», ό.π. (σημ. 3), εικ. 21-22· Σπάρτη: G.D.R. Sanders, «Pottery from Medieval Levels in the Orcherstra and Lower Cavea», στο G.B. Waywell, J.J. Wilkes (επιμ.), «The Ancient Theatre of Sparta 1992-4», *BSA* 90, 1995, *Centenary Volume*, 451, σημ. 28, 453-454, εικ. 6· Πάφος: Hayes, «Hellenistic and Roman Pottery», ό.π. (σημ. 46), 505-506, εικ. 32, αρ. 341· Κως: Poulou-Papadimitriou, Didíoumi, «Nouvelles données», ό.π. (σημ. 62), 741-749.

⁶⁵ Στο θέμα γίνεται διεξοδική αναφορά στη μελέτη N. Poulou-Papadimitriou, «Transport amphorae and trade in the Aegean from the 7th to the 9th century AD: containers for wine or olive oil?», στο E. Margaritis - J. Renfrew - M.K. Jones (επιμ.), *Wine confessions: Production, Trade and Social Significance of Wine in Ancient Greece and Cyprus*, Occasional Wiener Laboratory Series, Hesperia (υπό δημοσίευση).

⁶⁶ Hayes, *Excavations*, 66-73, εικ. 23. 3-13, 25.1.

⁶⁷ Κύπρος: Σ. Δεμέστιχα, «Οι σφαιρικοί αμφορείς της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου (4^{ος}-7^{ος} αι. μ.Χ.)», *Ενάλια* VI (2002), 115-121. Ο αμφορέας LRA 13, που κατασκευαζόταν στην Κύπρο κατά τον 7^ο αιώνα, θεωρούμε ότι αποτελεί ακριβώς την τοπική παραλλαγή των ποικίλων «σφαιρικών» αμφορέων, που άρχισαν να παράγονται αυτή την περίοδο σε περιοχές γύρω από το Αιγαίο. Παρόμοιοι αμφορείς κατασκευαζόνταν στην Κω, βλ. Poulou-Papadimitriou, Didíoumi, ό.π., 741-749, ενώ στην Κρήτη έχουν εντοπιστεί σφαιρικοί αμφορείς «βυζαντινού» τύπου κατασκευασμένοι από τοπικά εργαστήρια στην Κνωσό, την Ελεύθερα, τη

μορφολογικά στοιχεία, που χαρακτηρίζαν τα τοπικά αγγεία της προηγούμενης περιόδου, όπως συμβαίνει στην παραγωγή των κρητικών αμφορέων. Παράλληλα, αμφορείς σφαιρικούς παρήγαγαν εργαστήρια στη βυζαντινή Αφρική (Τυνησία) και τη βυζαντινή Ιταλία, καθώς και σε περιοχές εκτός βυζαντινής επικράτειας, όπως στη Συρία (με έντονα τα τοπικά μορφολογικά χαρακτηριστικά) και την Αίγυπτο⁶⁸.

Η διάδοσή τους είναι επίσης ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα: έχουν βρεθεί σε μεγάλη ποικιλία ποιοτήτων πηλού στην Κωνσταντινούπολη σε στρώματα του 7^{ου} μέχρι και τον 9^ο αιώνα (εικ. 22α-β)⁶⁹, και στα δυτικά παράλια της Μαύρης Θάλασσας. Αγγεία της *οικογένειας των βυζαντινών σφαιρικών αμφορέων* έχουν έρθει στο φως σε όλες τις δημοσιευμένες θέσεις γύρω από το Αιγαίο που χρονολογικά ανήκουν σε αυτή την περίοδο: έχουν δημοσιευτεί παραδείγματα από την Αίγινα, την Κόρινθο, το Άργος, τα Κύθηρα, τη Σάμο, τη Χίο, την Κω (Καρδάμαινα) (εικ. 23) και το Yassi Ada (εικ. 24)⁷⁰. Στην Κρήτη έχουν εντοπιστεί βυζαντινοί σφαιρικοί αμφορείς κατασκευασμένοι σε τοπικά εργαστήρια αλλά και εισηγμένοι από πολλές περιοχές του αιγαιακού χώρου στην Κνωσό, το Ηράκλειο, την Ελεύθερνα, τη Γόρτυνα (εικ. 25), τον Μόχλο, την Ψείρα (εικ. 26, 27), ενώ σε αυτό τον τύπο ανήκει και αμφορέας που βρέθηκε στην Αγία Γαλήνη⁷¹. Όπως ήδη αναφέρθηκε, τα αγγεία αυτά είναι συχνά στην Κύπρο, τη βυζαντινή Ιταλία (εικ. 28), τη βυζαντινή Αφρική (Τυνησία) (εικ. 29), τη Συρία (εικ. 30) και την Αίγυπτο⁷².

Τα στοιχεία που ήδη αναφέρθηκαν μας επιτρέπουν να υποστηρίξουμε ότι οι αμφορείς αυτοί αποτελούσαν ουσιαστικά το βασικό δοχείο μεταφοράς προϊόντων από τα τέλη του 7^{ου} έως και τον 9^ο αιώνα σε όλες τις περιοχές της αυτοκρατορίας ή σε περιοχές με τις οποίες το Βυζάντιο διατηρούσε επαφές. Παρατηρούμε δηλαδή ότι τα εργαστήρια κεραμικής σε πολύ διαφορετικές περιοχές επηρεάζονται και υιοθετούν το σφαιρικό σχήμα για ένα σημαντικό μέρος της παραγωγής τους. Δημιουργείται δηλαδή μια *κοινή* στην τυπολογία των μεταφορικών αγγείων· το γεγονός ότι, αυτό παρατηρείται σε πολλές

Γόρτυνα και την Ψείρα, βλ. Hayes, «Early Christian Pottery», ό.π. (σημ. 13), 442-443, εικ. 5. A58· E.C. Portale - I. Romeo, βλ. παρακάτω, σημ. 71· Roulou-Papadimitriou, «Transport amphorae», ό.π. (σημ. 65). Τελικά, συμπεραίνουμε ότι δεν είναι δυνατόν να τοποθετήσουμε κάτω από την ονομασία LRA 13 όλους τους παρόμοιους, αλλά τελικά διαφορετικούς αμφορείς που παράγονται στον ελλαδικό χώρο αυτή την περίοδο.

⁶⁸ Πούλου-Παπαδημητρίου, «Βυζαντινή κεραμική», ό.π. (σημ. 3), 245-247· Roulou-Papadimitriou - Didjoumi, ό.π., 741-749.

⁶⁹ Hayes, *Excavations*, (σημ. 4), 71-73, εικ. 23. 2-6, 8-10, 13.

⁷⁰ Αίγινα: Felten, ό.π., πίν. 22, αρ. 107-109· Άργος: Πούλου-Παπαδημητρίου, «Βυζαντινή κεραμική», ό.π. (σημ. 3), 245· Κύθηρα: Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η βυζαντινή και η πρόιμη ενετική περίοδος», ό.π. (σημ. 13), 116-120, σχ. 120-125· Σάμος: πολλοί από τους αμφορείς που δημοσιεύτηκαν από τον Hautumm ως LRA 2, ανήκουν στους βυζαντινούς σφαιρικούς, βλ. W. Hautumm, *Studien zu Amphoren der spätrömischen und früh byzantinischen Zeit*, Fulda 1981, 21-58, εικ. 1-19 και Πούλου-Παπαδημητρίου, «Βυζαντινή Κεραμική», ό.π. (σημ. 3), 245· Χίος: Boardman, ό.π. (σημ. 3), πίν. 25, αρ. 238, 240.

⁷¹ Κνωσός: Hayes, «Early Christian Pottery», ό.π. (σημ. 17), 442-443, εικ. 5. A58· Ελεύθερνα: Yangaki, ό.π. (σημ. 13), 194-196· Γόρτυνα: E.C. Portale - I. Romeo, «Contetitori da trasporto», στο Di Vita A. (επιμ.), *Gortina V, 3. Lo scavo del Pretorio (1989-1995). I materiali*, Monografie della Scuola Archaeologica Italiana di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente XII, Padoue - Atene 2001, 331-332· Ψείρα: Πούλου-Παπαδημητρίου, «Βυζαντινή κεραμική», ό.π. (σημ. 3), 231-266· Αγία Γαλήνη: Το συγκεκριμένο αγγείο έχει δημοσιευτεί ως παλαιστινιακός αμφορέας, βλ. Vogt, «The Early Byzantine Pottery», ό.π. (σημ. 13), 62, εικ. 13.1, πρόκειται όμως για αμφορέα βυζαντινό σφαιρικό, ο οποίος είχε λαβές που στηρίζονταν στον ώμο και τον λαμό του, βλ. και σημ. 57.

⁷² Πούλου-Παπαδημητρίου, «Βυζαντινή κεραμική», 245-247· Roulou-Papadimitriou - Didjoumi, ό.π. (σημ. 62), 741-749.

περιοχές, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι δεν ήταν το αποτέλεσμα απλής απομίμησης αγγείων με σφαιρικό σώμα (π.χ. του LRA 2). Χωρίς να το αποκλείουμε, θεωρούμε ότι θα πρέπει να επέδρασαν και άλλοι σημαντικότεροι παράγοντες, που ίσως σχετιζόνταν με το σύστημα των ανταλλαγών και της μεταφοράς των προϊόντων, ίσως δε και με αλλαγές στον τύπο των πλοίων, με τα οποία αυτά τα αγγεία μεταφέρονταν.

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να επισημανθεί, πόσο σημαντικό ρόλο έχει ο τρόπος δημοσίευσης κεραμικής, που προέρχεται από συγκεκριμένο ανασκαφικό στρώμα για την εξαγωγή συμπερασμάτων που αφορούν στη χρονολόγηση. Η δημοσίευση των Slane - Sanders θα μπορούσε να αποτελέσει παράδειγμα προς αυτή την κατεύθυνση (εικ. 31)⁷³.

Τα στοιχεία που προαναφέρθηκαν μας επιτρέπουν να προχωρήσουμε σε ορισμένες διαπιστώσεις. Η πορεία των κεραμικών αφήνει να διαφανούν οι θαλάσσιοι δρόμοι, που αυτά ακολουθούσαν. Παρατηρούμε ότι κατά τη διάρκεια του πρώτου μισού του 7^{ου} αιώνα οι ανταλλαγές στον αιγαιακό χώρο ήταν έντονες: προϊόντα από περιοχές κοντινές (μικρασιατικά παράλια) ή πιο μακρινές (Τυνησία) έφθαναν στην Κωνσταντινούπολη, τα νησιά του Αιγαίου, την Κρήτη και την Κύπρο. Τις τελευταίες δεκαετίες του 7^{ου} αιώνα μειώνονται οι εξαγωγές από τα εργαστήρια της Μικράς Ασίας, ενώ ελαχιστοποιούνται τα προϊόντα που έρχονται στο Αιγαίο από τη βυζαντινή Αφρική. Παρατηρώντας τα σημεία, στα οποία φθάνουν ακόμη στα τέλη του 7^{ου} και τις αρχές του 8^{ου} αιώνα, κεραμικά από εργαστήρια της Τυνησίας ή αγγεία (εφυσλωμένα ή μαγειρικά σκεύη) από την πρωτεύουσα, μέσω των θαλασσιών οδών, διαπιστώνουμε ότι αυτά είναι αστικά κέντρα (Κόρινθος) ή θέσεις σε μεγαλύτερα ή μικρότερα νησιά του Αιγαίου (Εμποριό, Χίος, Μήλος, Κύθηρα). Παράλληλα, πολλές από τις πόλεις της Κρήτης φαίνεται να διατηρούν τη δραστηριότητά τους τόσο στον 7^ο όσο και στον 8^ο αιώνα (Γόρτυνα, Ελεύθερνα, Ίτανος, για την οποία τα τελευταία αρχαιολογικά δεδομένα μιλούν για ανθρώπινη δραστηριότητα έως τις αρχές του 8^{ου} αιώνα⁷⁴), ενώ αναπτύσσονται και παράκτιες εγκαταστάσεις, όπως στον Πρινιατικό Πύργο (Κόλπος Μεραμπέλλου) ή τη νησίδα Ψείρα κοντά στα κρητικά παράλια⁷⁵.

Την ίδια περίοδο η τοπική παραγωγή κεραμικών συνεχίζεται προσαρμοσμένη στα νέα δεδομένα με αποτέλεσμα, τουλάχιστον στην παραγωγή αμφορέων, να δημιουργείται ένα κοινό σχηματολόγιο (*οικογένεια βυζαντινών σφαιρικών αμφορέων*) εξυπηρετώντας πιθανόν νέες ανάγκες. Τα εργαστήρια αυτά δραστηριοποιούνται τόσο σε νησιά του Αιγαίου (Δωδεκάνησα: Καρδάμαινα/Κως, Λειψοί), όσο και στην Κρήτη ή την Κύπρο.

Επανερχόμενοι στους θαλάσσιους δρόμους του Αιγαίου μπορούμε να κάνουμε ορισμένες διαπιστώσεις: για να ερμηνεύσουμε την παρουσία κεραμικών από τη βυζαντινή Αφρική στα Κύθηρα και στην Κωνσταντινούπολη είναι απαραίτητο να σημειώσουμε ότι το Εξαρχάτο της Καρχηδόνας ήταν σημαντικό για τη διατήρηση των κτήσεων στη Δυτική Μεσόγειο. Οι πηγές αναφέρουν ότι όλοι οι αυτοκράτορες του 7^{ου}

⁷³ Slane - Sanders, ό.π. (σημ. 13), 243-297, εικ. 11.

⁷⁴ M. Xanthopoulou - E. Nodarou - N. Poulou, «Local coarse wares from Late Roman Itanos (East Crete)», στο: Poulou-Papadimitriou - Nodarou - Kilikoglou, ό.π. (σημ. 44), 811.

⁷⁵ Σε ορισμένες περιπτώσεις η δραστηριότητα αυτή διατηρείται τουλάχιστον και στο 1^ο μισό του 9^{ου} αιώνα, η περίοδος όμως αυτή ξεπερνά τα χρονικά όρια αυτής της μελέτης. Για τον Πρινιατικό Πύργο (Καλό Χωριό, Μεραμπέλλο), βλ. V. Klontza-Jaklova, «The importance of Priniatikos Pyrgos for Byzantine Pottery Studies: floor deposits from Byzantine Buildings», στο *Fieldwork and Research at Priniatikos Pyrgos and Environs 1912-2012, A Conference, Athens, 1-2 June 2012*, Athens 2012, 11.

αιώνα θεωρούσαν πολύ σημαντική τη διατήρηση ανοικτής επικοινωνίας με το Εξαρχάτο της Αφρικής για τη διασφάλιση της βυζαντινής κυριαρχίας στη Δ. Μεσόγειο⁷⁶. Ο δρόμος λοιπόν από την πρωτεύουσα προς τη δύση περνούσε από νησιά του Αιγαίου και τα Κύθηρα. Ο θαλάσσιος αυτός δρόμος διατηρήθηκε και κατά τον 8^ο αιώνα. Η ύπαρξη παράκτιων εγκαταστάσεων στα νησιά του Αιγαίου, που χρονολογούνται στον 7^ο και τις αρχές του 8^{ου} αιώνα, υποδηλώνει κινητικότητα πλοίων κατά το ίδιο διάστημα, ενώ τα εργαστήρια παραγωγής αμφορέων προϋποθέτουν την παραγωγή και διακίνηση αγροτικών προϊόντων. Η συνέχιση της δραστηριότητας στις πόλεις και τις παράκτιες εγκαταστάσεις της Κρήτης μπορεί να ερμηνευθεί με διαφορετικό τρόπο. Είναι γενικώς αποδεκτό ότι κατά τον 8^ο αιώνα η Κρήτη είχε στενές επαφές με την κεντρική διοίκηση. Ο Λέων ο Γ', προκειμένου, μεταξύ άλλων, να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικότερα ο αραβικός κίνδυνος, φρόντισε να ενισχύσει τις ναυτικές δυνάμεις της αυτοκρατορίας και να δημιουργήσει το *θέμα των Κιβυρραιωτών*. Η δημιουργία του *θέματος Κρήτης* πριν την αραβική κατάκτηση είναι ένα ζήτημα που έχει συζητηθεί διεξοδικά μεταξύ των ερευνητών, οι οποίοι έχουν διατυπώσει αντίθετες απόψεις⁷⁷. Τελευταία, οι Brubaker και Haldon προτείνουν, επίσης, ότι η δημιουργία του *θέματος Κρήτης*, θα μπορούσε να τοποθετηθεί χρονικά πριν την αραβική κατάκτηση⁷⁸. Είναι πάντως γεγονός ότι κατά τον 8^ο αιώνα, η φροντίδα της κεντρικής διοίκησης να ενισχύσει και να προφυλάξει τα νησιά, δημιουργεί νέες συνθήκες στην Κρήτη και ενισχύει τη δραστηριότητα σε αστικά κέντρα και παράκτιες εγκαταστάσεις.

Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι η ερμηνεία των αρχαιολογικών δεδομένων δεν είναι εύκολη, ούτε μπορούμε να εφαρμόσουμε ένα μοναδικό μοντέλο σε όλες τις περιπτώσεις. Η συγκεκριμένη περίοδος είναι, για τούτο το λόγο, πολύ ενδιαφέρουσα: χαρακτηρίζεται από ιδιαιτερότητες, από νέα στοιχεία που εμφανίζονται και άλλα που παύουν να υπάρχουν. Κάθε μία από αυτές τις περιπτώσεις χρειάζεται διαφορετική διερεύνηση, προκειμένου να καταλήξουμε σε συμπεράσματα και στη δική μας περίπτωση να διαγράψουμε τους θαλάσσιους δρόμους στο Αιγαίο κατά τον 7^ο και 8^ο αιώνα.

Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Βυζαντινής Αρχαιολογίας,

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

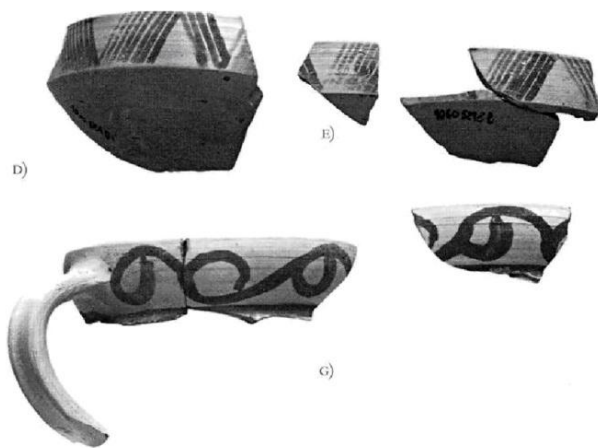
Email: npoulou@hist.auth.gr

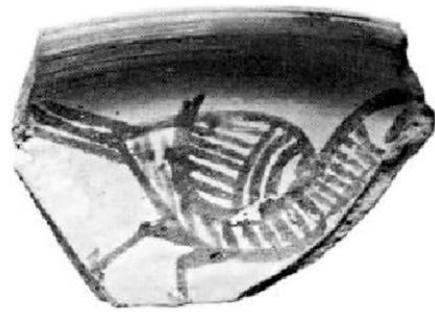
⁷⁶ Μ. Λεοντοίνη, «Οι δυσκολίες διατήρησης της Δύσης: 602-756», στο Β. Βλυσίδου - Στ. Λαμπάκης - Μ. Λεοντοίνη - Τ. Λουγγής, *Βυζαντινά στρατεύματα στη Δύση (5ος-11ος αι.): έρευνες πάνω στις χερσαίες και ναυτικές επιχειρήσεις: σύνθεση και αποστολή των βυζαντινών στρατευμάτων στη Δύση*, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Ερευνητική Βιβλιοθήκη 5, Αθήνα 2008, 161-261.

⁷⁷ D. Tsougarakis, *Byzantine Crete. From the 5th Century to the Venetian Conquest*, Historical Monographs 4, Athens 1988, 164-178· E. Kountoura-Galaki, «The Formation of the Isaurian Administrative Network: the example of the naval theme of Kibyrrhaiotai and of Crete», στο *Graeco-Arabica* 11 (2013), 1^ο Συνέδριο *Ελληνο-Ανατολικών και Αφρικανικών Σπουδών (Ηράκλειο 4-6 Νοεμβρίου 2011)*, Ινστιτούτο Ελληνο-Ανατολικών και Αφρικανικών Σπουδών, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, *Graeco-Arabica* 11 (2013) (υπό εκτύπωση).

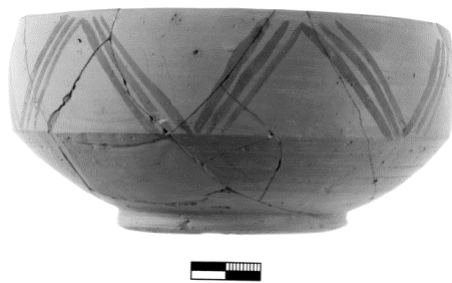
⁷⁸ L. Brubaker - J. Haldon, *Byzantium in the iconoclast era c. 680-850: a history*, Cambridge University Press 2011, 761-762, σημ. 132.

Εικ. 1α. Vitale, «Ceramica Sovradipinta», πιν. 30

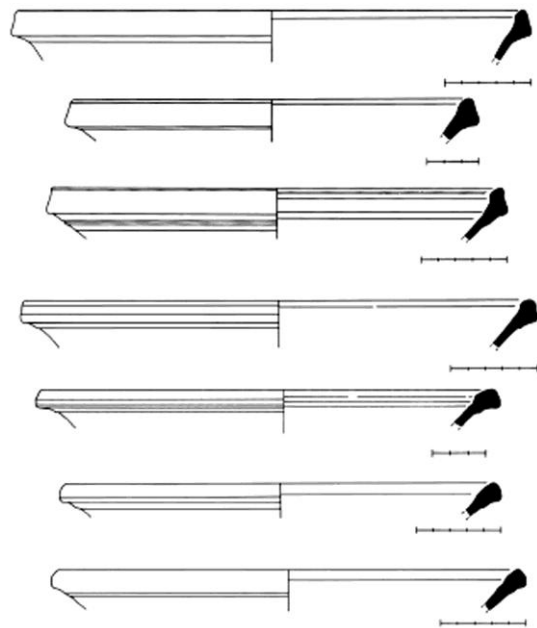
Εικ. 1β. Vitale, «Ceramica Sovradipinta», πιν. 30

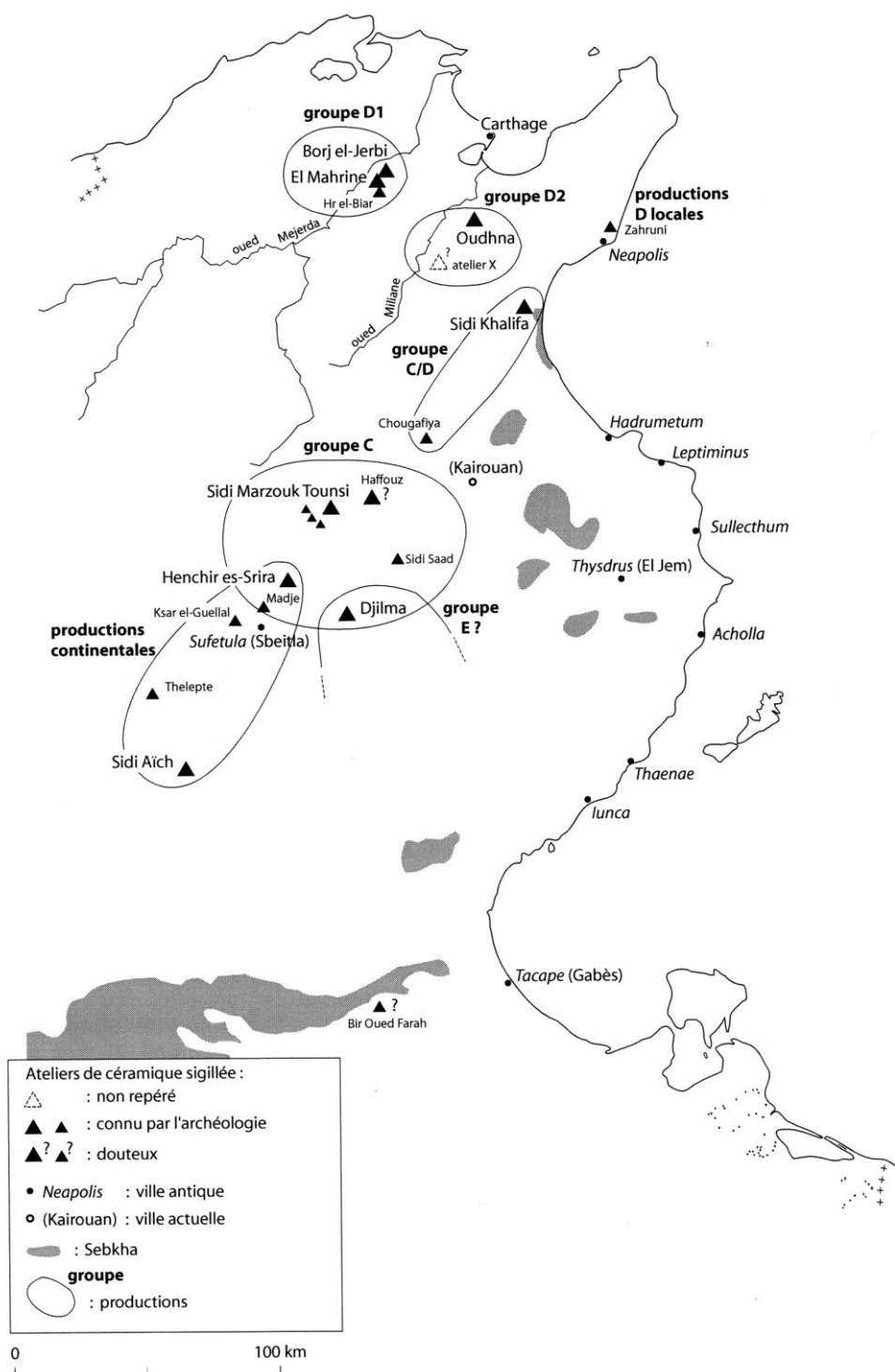
Εικ. 2. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Βυζαντινή κεραμική», εικ. 3

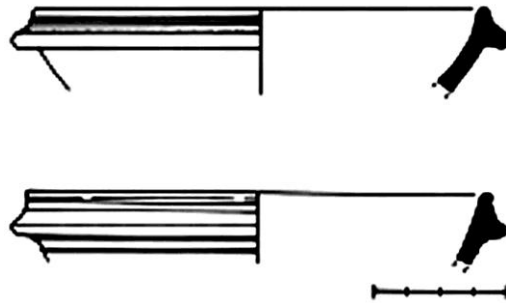
Εικ. 4. Ψείρα, πινάκιο Hayes 10C

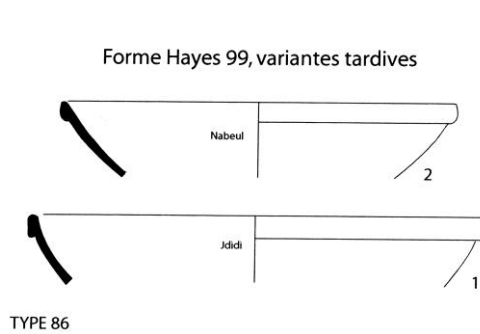
Εικ. 3. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η βυζαντινή και η πρόιμη ενετική περίοδος», σχ. 40, 46, 47, 55, 57, 58

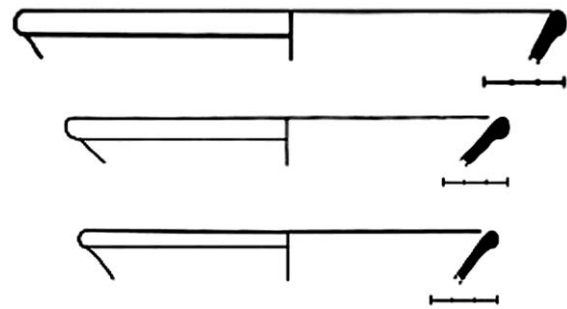
Εικ. 5. Bonifay, *Études*, εικ. 22

Εικ. 6. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η βυζαντινή και η πρώιμη ενετική περίοδος», σχ. 1-2

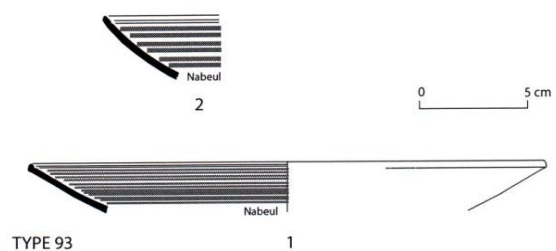
Εικ. 7α. Bonifay, *Études*, εικ. 110

Εικ. 7β. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η βυζαντινή και η πρώιμη ενετική περίοδος», σχ. 19-20

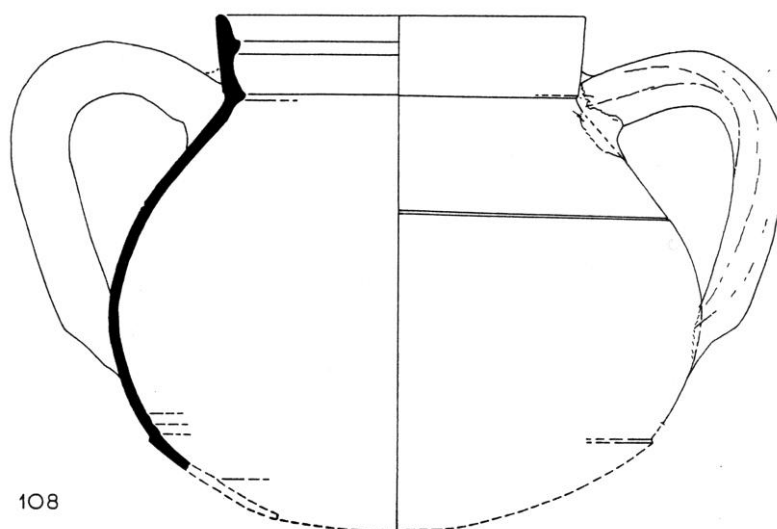

Εικ. 8α. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η βυζαντινή και η πρώιμη ενετική περίοδος», σχ. 31

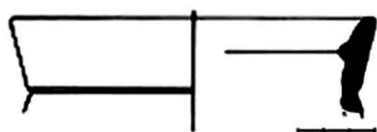

Εικ. 8β. Bonifay, *Études*, εικ. 110

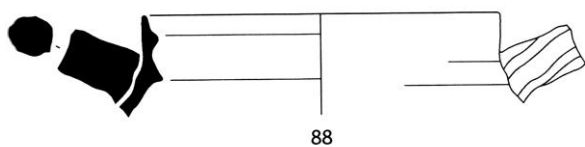
Εικ. 9. Hayes, *Excavations*, εικ. 45. 130

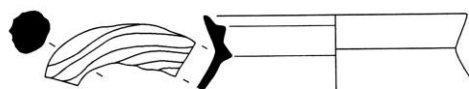
Εικ. 10α. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η βυζαντινή και η πρώιμη ενετική περίοδος», σχ. 173

Εικ. 10β. Ξανθοπούλου, πίν. 10. 6-7

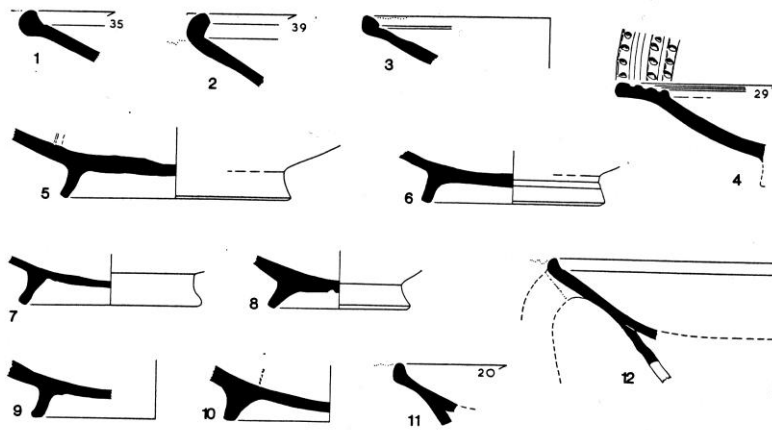
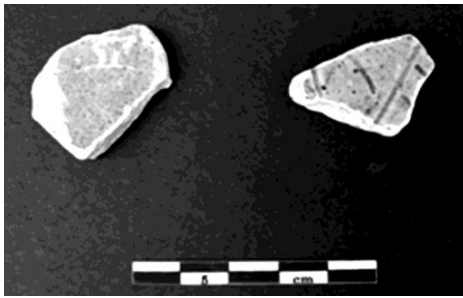

88

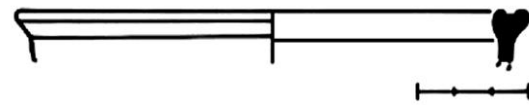

89

Εικ. 10γ. Bien, «La vaisselle», εικ. 7

Εικ. 11. Hayes, *Excavations*, εικ. 4

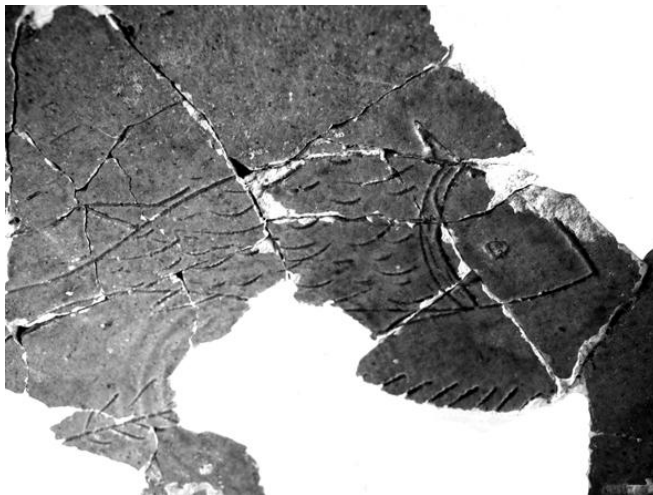
Εικ. 12α. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η βυζαντινή και η πρώιμη ενετική περίοδος», πιν. 4

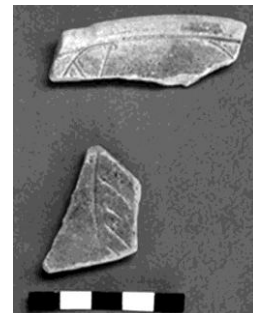
Εικ. 12β. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η βυζαντινή και η πρώιμη ενετική περίοδος», σχ. 65

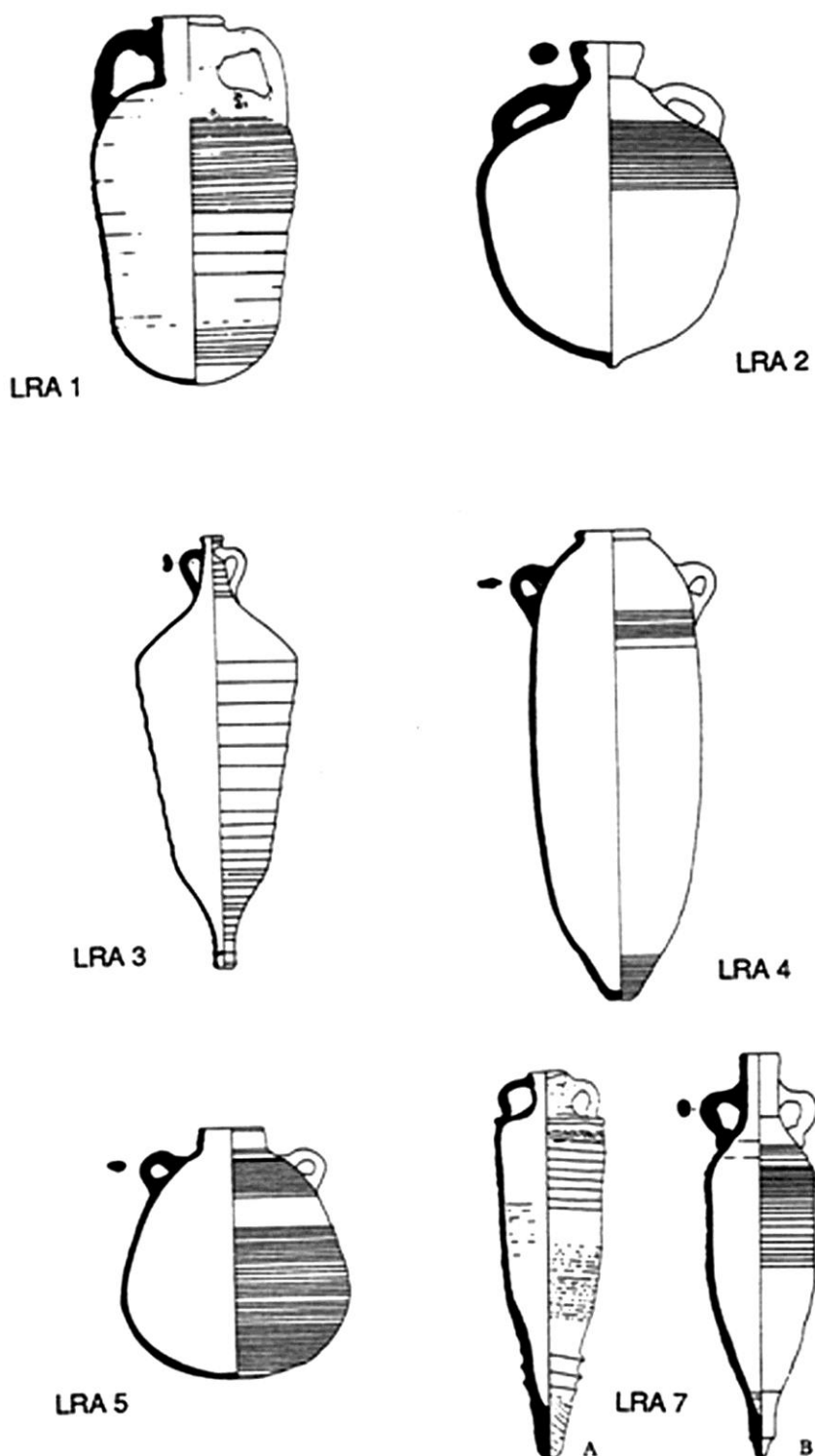
Εικ. 12γ. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η βυζαντινή και η πρώιμη ενετική περίοδος», σχ. 66

Εικ. 13α. <http://www.gortinabizantina.it>

Εικ. 13β. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Βυζαντινή κεραμική», εικ. 7

Εικ. 13γ. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Βυζαντινή κεραμική», εικ. 8

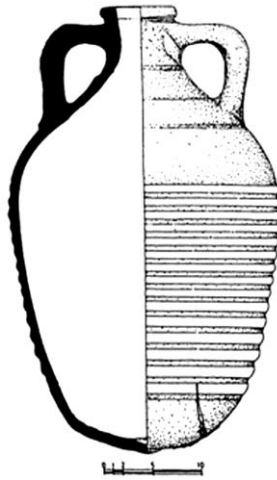
Εικ. 14. J.-P. Sodini, «La contribution de l'archéologie a la connaissance du monde byzantin (IVe-VIIe siècles)», *DOP* 47, 1993, 32

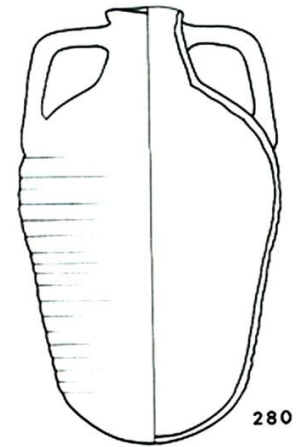
Εικ. 15. http://nauticalarch.org/projects/all/southern_europe_mediterranean_aegean/yassiada_tektas_7th_century_turkey/photo_galleries/

Εικ. 16. Poulou-Papadimitriou - Didioumi, «Nouvelles données», εικ. 7

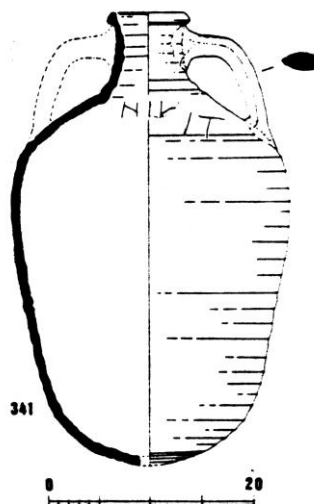
Εικ. 17α-β. Papavassiliou et al., «A ceramic workshop», εικ. 9

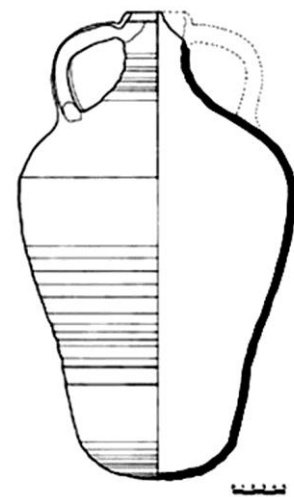
Εικ. 18. Boardmann, «The Finds», εικ. 43

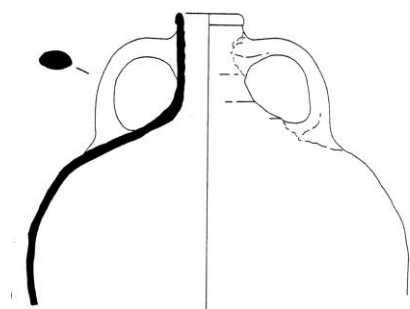
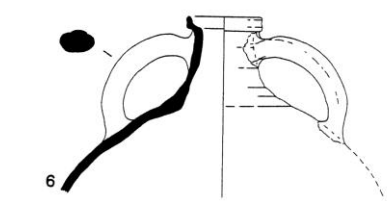
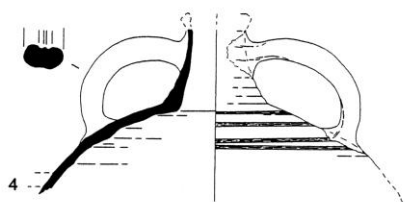
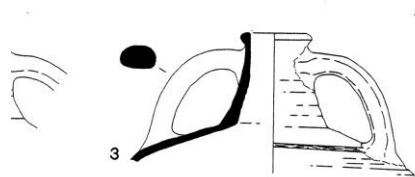
Εικ. 19. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Βυζαντινή κεραμική», εικ. 21-22

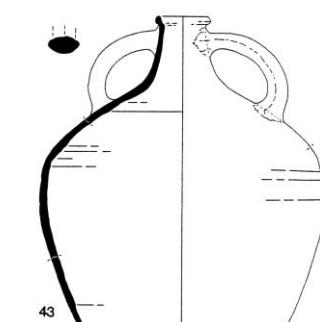
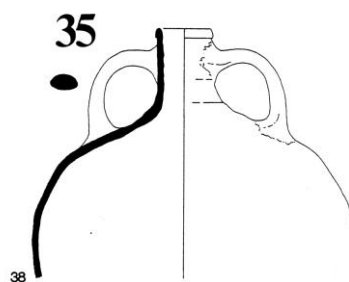
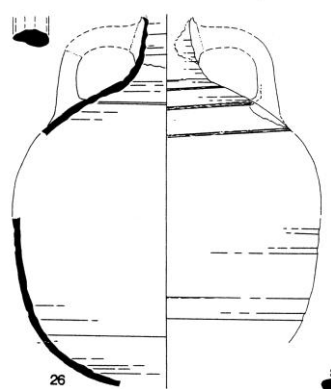
Εικ. 20. Hayes, «Hellenistic and Roman Pottery», εικ. 32, αρ. 341

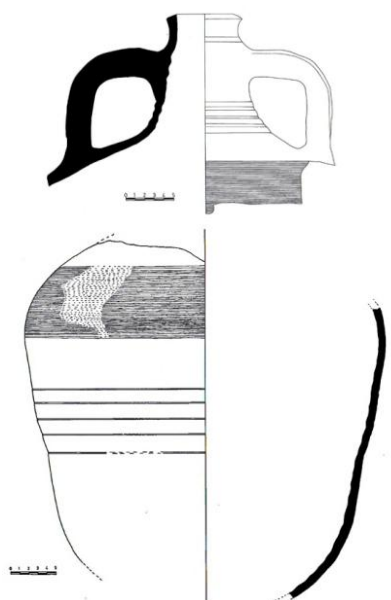
Εικ. 21. Poulou-Papadimitriou - Didioumi, «Nouvelles données», εικ. 9

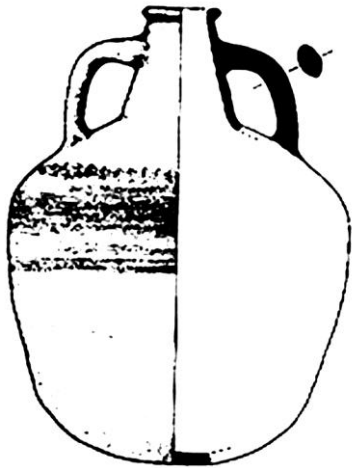
Εικ. 22α. Hayes, *Excavations*, εικ. 23

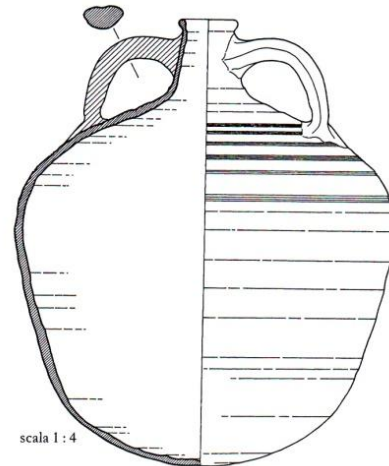
Εικ. 22β. Hayes, *Excavations*, εικ. 57

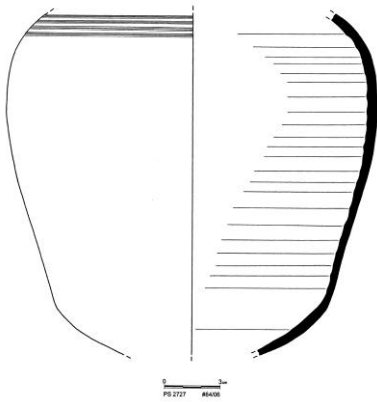
Εικ. 23.
Poulou-Papadimitriou - Didioumi,
«Nouvelles données», εικ. 11

Εικ. 24. F.H. van Doorninck, «The cargo amphoras», εικ. 1.11

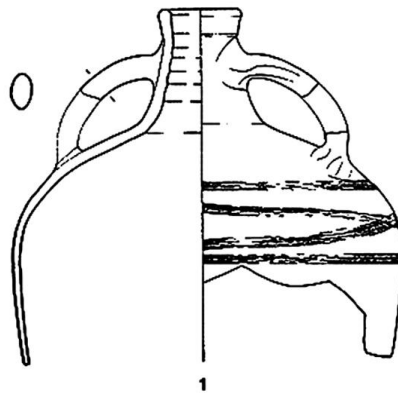
Εικ. 25. Portale - Romeo, «Contetitori da trasporto», πιν. 58.β

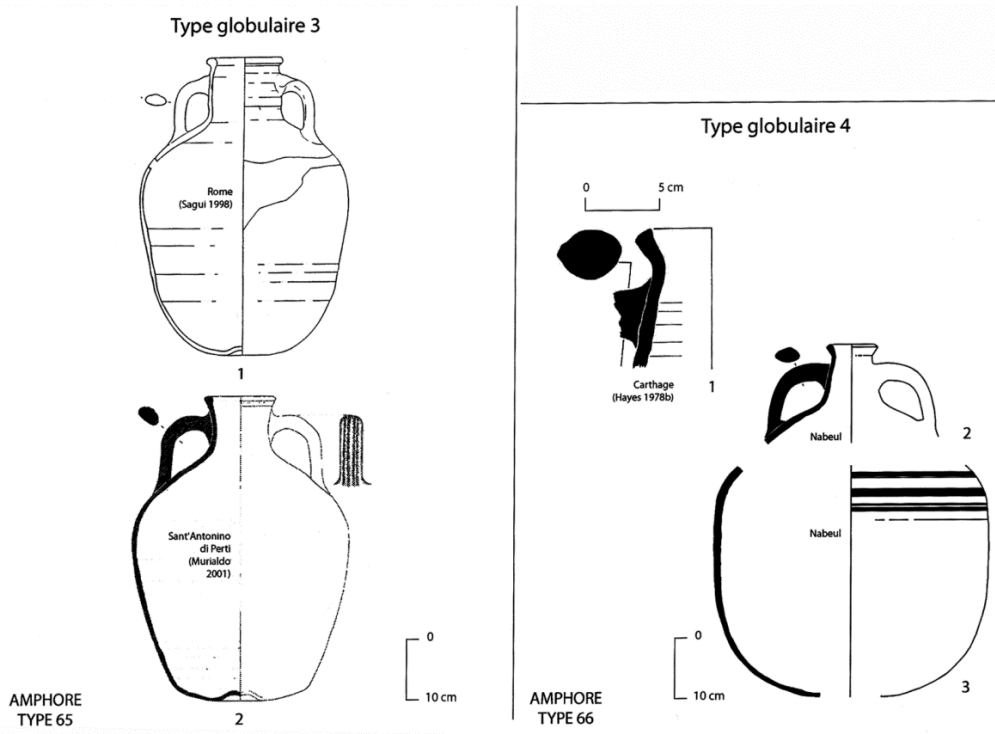
Εικ. 26. Ψείρα, βυζαντινός σφαιρικός αμφορέας

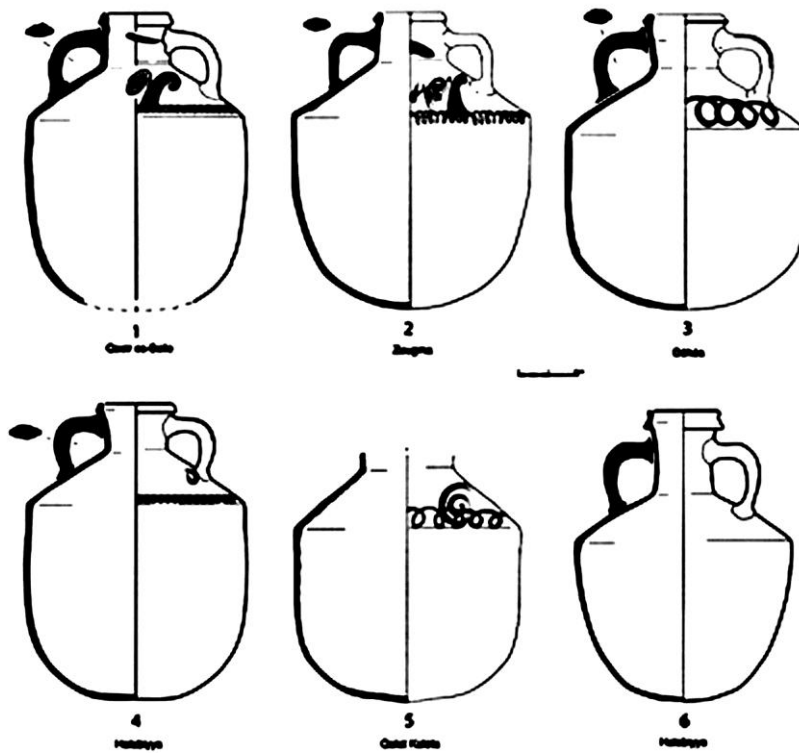
Εικ. 27. Ψείρα, βυζαντινός σφαιρικός αμφορέας

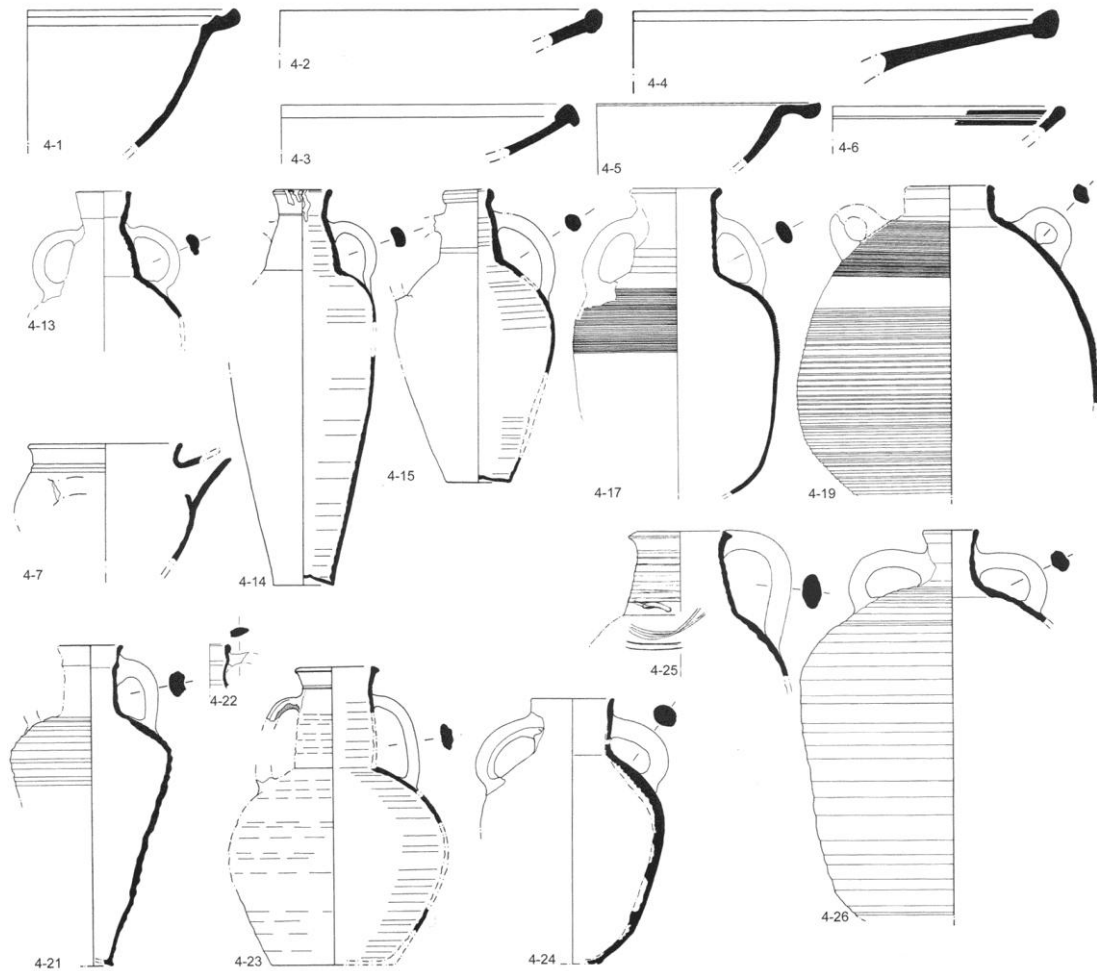
Εικ. 28. L. Saguì, «Il deposito della Crypta Balbi: una testimonianza imprevedibile sulla Roma del VII secolo?», στο L. Saguì (ed.), *Ceramica in Italia: VI – VII secolo*, Atti del Convegno in onore di John W. Hayes (Rome 1995), Florence 1998, εικ. 9.1

Εικ. 29. Bonifay, *Études*, εικ.83

Εικ. 30. D. Piéri, «Nouvelles productions d'amphores de Syrie du Nord aux époques protobyzantine et omeyyade», στο *Mélanges Jean-Pierre Sodini*, TM 15, Paris 2005, εικ. 2

Εικ. 31. Slane - Sanders, «Corinth: Late Roman Horizons», εικ. 11

THE CIRCULATION OF CYPRIOT LAMPS IN LATE ROMAN – EARLY BYZANTINE RHODES, GREECE

During the 3rd century there was a rise of imports to Cyprus from thriving lamp production centers such as Corinth and Athens, which gave Cypriot workshops the opportunity to start reproducing them quite successfully. After having copied Italian forms during the 1st century, the Cypriot manufacturers¹ developed a preference initially for Corinthian forms and subsequently for Athenian ones (types Broneer XXVII and XXVIII), as research has already pointed out². Some of these imitations, among them products of eponymous Cypriot lamp-makers, reached the market of Rhodes.

Two main studies by Oziol and Bailey, which focused on the lamp collections of the Cyprus and the British Museum, defined the Cypriot production based on clay colour, size (which is smaller in relation to their models) and wall thickness. Even though Cypriot lamps share the same «eggshell» quality with the Corinthian prototypes, they are not as refined and they look brittle. Their fabric, powdery, yellowish brown and in most cases non-micaceous, is generally uniform, a characteristic that, as noted, is a distinctive

---

* This text is a short version of a related chapter about the Cypriot production from my post-doctoral thesis to be submitted to the Department of History and Archaeology, of the University of Crete, under the title *Lamps of the Late Antiquity from Rhodes (3rd - 7th centuries)*. I am grateful to the colleagues of the 22nd Ephorate of Classical and Prehistoric Antiquities, who conducted the excavations and allowed me to study the lamp material. I would like to thank my friends and colleagues Prodromos Papanikolaou, Kalliopi Bairami, Fotini Zervaki, Karen Garnett and Nektarios Zarras for their valuable help with the translation of this article.

¹ For the Cypriot lamp production and its features during the Late Roman Period, see T. Oziol, *Salamine de Chypre VII. Les lampes du Musée de Chypre*, Paris 1977, sporadically (henceforth: Oziol, *Salamine*); J.W. Hayes, *Ancient Lamps in the Royal Ontario Museum, I: Greek and Roman Clay Lamps*, Toronto 1980, 75-77; D.M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum, III, Roman Provincial Lamps*, London 1988, 297-300 (henceforth: Bailey, *Catalogue*). Specifically for the lamps of the 4th century and their workshops, see L.F. Diaz - D. Soren - I.V. Pinto, «A Guide to Oil Lamps Used in Curion in 365 AD», *RDAC* 1988, 179-184; J. Mlynarczyk, «Fourth Century AD Terracotta Lamps from Nea Paphos», in P. Åström (ed.), *Acta Cypria 2. Acts of an International Congress on Cypriot Archaeology (Göteborg 22-24 August 1991)*, Jonsö 1992, 255-271; idem, «Alexandria and Paphos: Lamp Producing Centres, Scientific Studies», in H. Meyza - J. Mlynarczyk (eds), *Actes of the II Nieborow Pottery Workshop (Nieborow 18-20 December 1993)*, Warszawa 1995, 207-211.

² Oziol, *Salamine* 194-196; Bailey, *Catalogue*, 298-299. The Cypriot imitations are considered contemporary with their prototypes; see Mlynarczyk, «Fourth Century», op.cit., 255-257, this argues for the massive volume of exchanges and the smoothness of circulation patterns.

feature throughout the island rather than a trademark of a single workshop³. Although this is not the rule, it appears that by the end of the 4th century the products become more micaceous in contrast to the purest and finest examples produced in the 3rd century. In some lamps of later date fabrics vary and a part of them should be considered imported, as some specific types were also discovered in Syria, raising the question of whether these were made in Cyprus or in Syria⁴. A few of the specimens from the material examined here, dating up to the early 4th century, were slipped, a feature extremely rare for Cypriot production, as already pointed out by Bailey⁵. Moreover, it has been observed that the use of slip on the lamps should not always be considered as a chronological boundary⁶.

The turn from the 3rd to the 4th century marks the transition from pierced handles to solid ones⁷. The half-pierced handles should be considered as an intermediate stage; the same feature is attested on Athenian lamps. Later Cypriot lamps have undefined base rings, signatures are rarely present, while the number of filling-holes are doubled. The finds from the excavation at Vasa Koilaniou conform to the basic chronological framework for the dating of Cypriot lamps from the middle of the 3rd century to the early 4th century⁸, a period to which most of the Rhodian finds belong, according to their typological features and their context. Our observations will focus on the Cypriot lamps found in Rhodes only, and not on Cypriot production *in toto*. The quality of these lamps varies, but the rather rare signed examples, some of which will be commented on here, typify the successful imitations.

Following the Vessberg classification, the Cypriot lamps found in Rhodes from the period under examination belong mainly in two types, t. 16 and 18, while some others conform to the t. 14 and 20, group⁹ that contribute little to the issue of dating, but provide a common terminology for researchers¹⁰.

Type Vessberg 16¹¹ includes lamps with panels in low relief. The handle, normally pierced, has two grooves that merge into one near the base-ring, while the later examples have solid handles. In this class the lamps Π 988 (ΜΑΡΚΟΥ) (figs. 1-2) and Λ 5446 (ΕΛΠΙΣΤΟΥ) (figs. 3-4) belong to a form that, as Bailey observed¹², is characterized by a nozzle projecting further from the perimeter of the shoulder than is usual in contemporary lamps. Most of the lamps with these features are signed and are dated in the 3rd, if not in the early 4th century. The form with the projecting nozzle must have

³ Hayes, *op.cit.* (n. 1), 75.

⁴ Hayes, *op.cit.* (n. 1), 75; Bailey, *Catalogue*, 282-283.

⁵ Bailey, *Catalogue*, 299.

⁶ D.M. Bailey, «Lamps in the Victoria and Albert Museum», *OpAth* VI (1965), 14, (henceforth: Bailey, «Lamps»).

⁷ Hayes, *op.cit.* (n. 1), 75.

⁸ J. du Plat Taylor, «Roman Tombs at Kambi Vasa», *RDAC* (1940-1948), pl. IV. For the dating of the Cypriot lamps, see Hayes's short but concise note in Hayes, *op.cit.* (n. 1), 75-76.

⁹ For these classes, see Oziol, *Salamine*, 219-220; eadem, *Les Lampes au Musée de la Fondation Pieridès Larnaca (Chypre)*, Nicosia 1993, 61-62; S. Bezzola, «Lucerne fittili dagli scavi di Paleopaphos (Cipro)», *Ausgrabungen in Alt-Paphos auf Cypern*, Bd. 5, Mainz am Rhein 2004, 77-79.

¹⁰ See the observations of Bailey, «Lamps», 13-14.

¹¹ For the characteristics see V. Barberis - L. Ferrero, «Un gruppo di lucerne cipriote dal Regio Museo Egizio e di Antichità», *Quaderni della Soprintendenza Archeologica del Piemonte* 24 (2009), 34-36.

¹² Bailey, *Catalogue*, 298.

been reproduced widely; for example, the archetype of the terracotta mould found at Pantikapaion, with a chariot on the discus and a laurel wreath on the shoulder¹³, should be traced back to a lamp of the Cypriot ΠΛΑΤΩ/ΝΟC found at Cherson in South Russia¹⁴. Lamps with the same characteristics should also be considered of Cypriot origin¹⁵, such as the lamp ΔΗΜΗΤΡΙ[ΟΥ], about which skepticism has been raised¹⁶. Apart from the aforementioned lamps (Π 988, Λ 5446), another lamp of this form was found in Rhodes, which was previously considered to be the product of a local workshop¹⁷; however, our further investigations suggest that the fabric is not that of Rhodes.

The best-known form of Cypriot lamps of the type Vessberg 16 and 18 (or the intermediate 16-18) is the one decorated with a multi-petalled rosette or scallop-shells on the disc, with pierced handles and either an undecorated shoulder or more commonly decorated with herringbone and panels¹⁸. Indicative of the type are lamps Λ 5188 (figs. 5, 6), ΠΧ 2774, (fig. 7), Λ 5189 (figs. 8-9). The signature ΠΛΑ/Τ[ΩΝΟC]¹⁹ in two lines, on the lamp ΠΧ 1528 (figs. 10-11), confirms its Cypriot origin and allows the dating of a lamp of fine quality, evidently influenced by the thriving Corinthian-Athenian types, to the 3rd century. The lamps Π 2687 (fig. 12) and the ΠΧ 1247 (fig. 13), of distinctly smaller size, are probably its derivatives²⁰. The excavation report is relatively more enlightening with regard to the lamp Π 2560 (figs. 14-15), with a signature in two or three lines on its half preserved base-ring. A coin dated to AD 305-310 found with the lamp provides an uncertain but relative *terminus post quem*. The facility of copying these lamps –most of which are signed and imitations of Corinthian and mainly Athenian forms– explains their popularity. In most publications these lamps are frequently confused with their Corinthian/Athenian prototypes, but their manufacturing details, the clay colour and texture, leave no doubt about their Cypriot origin. The pierced handle is a token of an earlier date compared to the solid one and the undefined base-ring is later than the circular grooved base-ring, since in the earlier examples the flat base was marked by a groove. The dating of these lamps from the mid-3rd to the early 4th century is corroborated by the excavation data.

The type Vessberg 18²¹ is characterized by a limited iconographic repertoire. Its first subdivision, Vessberg 18/Oziol 18a group, includes spherical lamps and is dated between the mid-3rd and the early 4th century, based on the excavations in the Salamis

¹³ D. Zuravlev, «Lighting Equipment of the Northern Pontic Area in the Roman and Late Roman Periods: Imports and Local Production», in V. Gabrielsen - J. Lund (eds), *The Black Sea in Antiquity. Regional and Interregional Economic Exchanges*, Aarhus 2007, 221, fig. 14.

¹⁴ O. Waldhauer, *Kaiserliche Ermitage: Die antiken Tonlampen*, St. Petersburg 1914, 60-61, no. 464, pl. XLIV.

¹⁵ For instance see Oziol, *Salamine*, 216-217, nos 640-643, pl. 36; Bailey, *Catalogue*, 298 (Q 2550-2553), middle of 2nd-middle of 3rd century.

¹⁶ Regarding its Cypriot origin, see Oziol, *Salamine*, 214-215, no. 635, pl. 35.

¹⁷ U. Hübinger, *Die antiken Lampen des Akademischen Kunstmuseums der Universität Bonn*, Berlin 1993, 110-111, no. 203, pl. 26, ΕΡΥΘΜΙΟΥ, from Rhodes, 3rd c.

¹⁸ For this form see respectively Bezzola, op.cit. (n. 9), 124-126 with examples from Palepaphos.

¹⁹ It is interesting that the circulation of the products of the workshop of ΠΛΑΤΩΝΟC, besides the markets of Cyprus and Rhodes was also attested in those of the Black Sea.

²⁰ The difference in size should not always be chronologically significant, see the remarks of Bailey, «Lamps», 17.

²¹ For the characteristics of that group see Barberis - Ferrero, op.cit. (n. 11), 38.

necropolis in Cyprus and more specifically grave 1 of Aghios Sergios²², while the second group, Vessberg 18/Oziol 18b, is related chronologically to the earthquake of 365, witnessed by the destruction levels at the sites of Maloutena at Nea Paphos²³ and at Kourion²⁴. This second subdivision includes smaller lamps, ovoid, with richly decorated shoulder, solid handles and a limited iconographic repertoire, usually taken from the world of public spectacles, with animal fights and chariot racing. Apart from the racehorse or the horse in parade, the discus is frequently decorated with symbols, for example a cross or a menorah, although lamps with such religious subjects have not been found in Rhodes. The largest assemblage of lamps of this subcategory has been unearthed in southwest Cyprus²⁵ and although no traces of workshops have yet been located, it is strongly believed that cities such as Kourion, Paphos or Amathus should be considered as lamp-making centres²⁶. This popular in Cyprus subcategory²⁷ is scarcely represented in Rhodes; for instance see PIX 2552 (figs. 16-17). In our opinion this is probably due to the rise of the imports from Athens, along with the gradual growth of the local Rhodian production, rather than to the decline of commercial activities between Rhodes and Cyprus during the middle years of the 4th century. As already noted, the finer products of this group are signed²⁸.

Finally, the type Vessberg 20 (Dobbins 9, form 3, «en galette», «gallet lamps»)²⁹, comprises of circular, flat lamps without handles and with the nozzle integrated into the perimeter of the shoulder; for reference we mention here lamp Λ 5159 (figs. 18-19). It has been argued that this type could originate either in Syria³⁰, where more than a hundred examples have been found, or in Cyprus, where most of them are located at sites in the north and east of the island; at Paphos they are significantly fewer³¹. Researchers such as Bailey or Hayes³² are reluctant to acknowledge a Syrian provenance; however Bailey lists similar lamps together with Syrian examples. We note here that no

---

²² V. Karageorghis, *Salamine* vol. 17. *Excavations in the Necropolis of Salamis IV*, Nicosia 1978, 27-58.

²³ Mlynarczyk, «Fourth Century», op.cit. (n. 1), 255, 258-263.

²⁴ Diaz - Soren - Pinto, op.cit. (n. 1), 179-184.

²⁵ Bezzola, op.cit. (n. 9), 86.

²⁶ Mlynarczyk, op.cit., 258-259; Bezzola, op.cit. (n. 9), 167.

²⁷ For this group, see W.A. Daszewski, Polish excavations at Kato (Nea) Paphos. Second preliminary report. Seasons 1968 and 1969, *RDAC* 1970, 136; idem, Polish excavations at Kato (Nea) Paphos in 1970 and 1971, *RDAC* 1972, 230; V. Karageorghis, *Salamis* vol. 3. *Excavations in the Necropolis of Salamis I*, Nicosia 1967, 113-114, pl. 50; Bezzola, op.cit. (n. 9), 83-85, 1165.

²⁸ Oziol, *Salamine*, 221.

²⁹ For the characteristic of this group, see Barberis - Ferrero, op.cit. (n. 11), 39-40; Oziol, *Salamine*, 279-280, although most of her views are revised today. See also Bezzola, op.cit. (n. 9), 144-147.

³⁰ J. Dobbins, *Terracotta Lamps of the Roman Province of Syria*, The University of Michigan, PhD thesis, Ann Arbor 1977, 67-71, 231.

³¹ A. Touma, «Quelques témoignages de la céramique sur les échanges syro-chypriotes à la période byzantine. Rappel des contextes stratigraphiques», in E. Villeneuve - P. Watson (eds), *La céramique byzantine et proto-islamique en Syrie-Jordanie (IVe-VIIIe s. ap. J.C., Actes du colloque tenu à Amman les 3-5 Déc. 1994)*, Beyrouth 2001, 52.

³² Bailey, *Catalogue*, 282-283; Hayes, op.cit. (n. 1), 76. Similar views are expressed in T. Oziol, «Quelques lampes de Constantia», in M. Yon, (ed.), *Salamine de Chypre, histoire et archéologie, État des recherches, Actes du Colloque International du CNRS (Lyon 13-17 mars 1978)*, Paris 1980, notes 398-399 and Touma, op.cit. (n. 31) 52.

other lamps originating from Syria have been found in Rhodes³³ and this could probably be interpreted as advocating their Cypriot origin. Besides, the fabric is typically Cypriot. On the other hand, Lightfoot suggested that the span of this form was limited and that it was produced in a single lamp-making centre³⁴. Reconsidering the views concerning their provenance, he mentions that lamps of this form were not found in other islands of the Aegean. However, taking into account not only the specimens examined here, but also two published examples, one from Rhodes –today in the Istanbul Museum³⁵– and one from Cos³⁶, we conclude that such premature opinions should be avoided. Their dating in the 6th century is generally accepted³⁷, but it could also extend to the first decades of the 7th century³⁸. From the rather limited and monotonous decorative repertoire of the type Vessberg 20, we distinguish the lamp Λ 5159, which has a –so far–rare decorative subject, a panther and an abstract sapling on its discus.

Signed lamps were mentioned briefly above, but their signatures offer grounds for further comment. First the lamp Π 988 (figs. 1-2) with the signature ΜΑΡΚΟΥ. Two more lamps of the same workshop have been found in the Dodecanese, one in Nisyros (MN 280)³⁹ and one now in the collection of the University of Lund⁴⁰. The same signature is also encountered on two lamps from Cyprus, one from a grave at Cherson, today in the Hermitage Museum, and one from Tomis (Costanza), in the Bibliothèque Nationale, Paris⁴¹. Although the features of all the above are clearly of Cypriot origin, mainly the

³³ With the exception of a lamp from Lindos, for which we cannot rule out an Egyptian origin. See C. Blinkenberg, *Lindos. Fouilles de l'Acropole 1902-1914. I. Les petits objets*, Berlin 1931, no. 3211, pl. 152. Generally the Syro-Palestinian lamps are rare finds in the Aegean, see respectively N. Poulou-Papadimitriou in P.P. Betancourt - N. Μαρινάτου - Τζ. Αλμπάνη - Κ. Παλυβού - Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου - S. German - S. McPherson, «Το σπήλαιο της Αμνισού: η έρευνα του 1992», *AE* 2000, 219-223.

³⁴ Ch. Lightfoot, «An unusual group of terracotta Lamps in the Cesnola collection at the Metropolitan Museum of Art», *Lychnological Acts 1. Actes du 1er Congrès international d'Études sur la luminaire antique (Nyon, Genève, 29. IX - 4. X 2003)*, (ed. L. Chrzanovski), Montagnac 2005, 203.

³⁵ D. Kassab - T. Sezer, Présentation de la collection des lampes en terre cuite du Musée Archéologique d'Istanbul, *Varia Anatolica I, Anatolia Antiqua. Eski Anadolu I* (1987), 38, fig. 13.

³⁶ N. Roumeliotis, «Παλαιοχριστιανικά λυχνάρια από την Αλάσαρνα (σημ. Καρδάμαινα) της Κω», in G. Kokkorou-Alevra - A.A. Lemos - E. Simantoni-Bournia (eds.), *Ιστορία - Τέχνη - Αρχαιολογία της Κω, Α' Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο (Κως, 2-4 Μαΐου, 1997)*, Athens 2001, 262-263, no. 20, figs. 6, 20 (6th c. from ancient Halassarna (Kardamena) of Cos).

³⁷ Oziol, «Quelques lampes de Constantia», *op.cit.* (n. 32), 398, fig. 5.

³⁸ See Karageorghis, *op.cit.* (n. 27), 113-114, pl. 50 in Salamis, found together with a coin from the reign of Phokas (602-610).

³⁹ Found and donated by a Nisyrian, today in the Archaeological Museum of Nisyros, see, *Έρωσ. Από τη Θεογονία του Ησιόδου στην Ύστερη Αρχαιότητα*, Κατάλογος έκθεσης στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Athens 2009, 253, no. 226, (A. Katsioti).

⁴⁰ A. Karivieri, «Lamps in the Museum of Classical Antiquities at Lund University», *Lychnological Acts 1. Actes du 1er Congrès international d'Études sur la luminaire antique (Nyon, Genève, 29. IX - 4. X 2003)*, (ed. L. Chrzanovski), Montagnac 2005, 188, no. 157, figs. 9-10, classified it with the Cnidian lamps. Although on page 187 she claims that the lamp must not have been bought from Rhodes, on page 188 she mentions that it was bought with the previous lamps, thus in Rhodes, and that it comes from Cnidus along with the lamp with the bestiarii that follows in our presentation.

⁴¹ Oziol, *Les lampes*, *op.cit.* (n. 9), 56, no. 82, fig. 12, 3rd century in the Pierides collection; eadem, *Salamine*, 194, 200, no. 579, pl. 32; Waldhauer, *op.cit.* (n. 14), 49, no. 312, pl. XXXIII, from a grave of the late 4th century at Cherson; C. Iconomu, *Opaite greco-romaine*, Constanza 1967, 21, 122-123, no. 639, fig. 39, 230, 2nd-3rd century; M.Ch. Hellmann, *Lampes antiques de la Bibliothèque Nationale, I, Collection Froehner*, Paris 1985, 41, no. 39, 4th century.

clay fabric and the base-ring form, neither Oziol nor Karivieri list the workshop among the Cypriot ones⁴². On the contrary, we believe that Hellman was right in doing so. What is more, the decorative subject on the discus of lamp Π 988 –an Eros on a dolphin, framed by a shrimp, a squid, a crab, a shell and a smaller dolphin–, although known on lamps of various origins, nonetheless appears with a certain consistency on lamps from Cyprus⁴³. The dating of this workshop is uncertain, but judging by their typological features these lamps could not go beyond the end of the 3rd or the early 4th century. All the aforementioned examples lack any excavation context; even the lamp Π 988 was collected during the removal of the upper, disturbed, excavation stratum. The lamp from Cherson was discovered in a grave, along with coins of Constantine the Great and of Theodosius, but the excavation report did not make clear whether the burials were consecutive or whether they formed a closed context. Another point that should be made here is that a workshop of a certain ΜΑΡΚΟΥ was active in the town of Tomis, located at Constanza in Romania⁴⁴. Even if we cannot rule out completely the possibility of this lamp-maker being the same person, the Cypriot features of all the aforementioned lamps compared to the inferior quality of the products of ΜΑΡΚΟΥ ΤΟΜΕΙΘΗ, the signature he uses on the base-ring makes this improbable.

The unique depiction of the bestiaries, holding a lash and performing acrobatics over a bear, is found on four lamps from Rhodes with Cypriot traits, Λ 5446 ΕΛΠΙ/CTO/Y (figs. 3-4), ΠΧ 2042 (fig. 20), ΠΧ 2400, ΠΧ 1235 (fig. 21), while a fifth lamp with the same scene, today in the collection of the University of Lund, comes from clandestine excavations in Rhodes or Cnidus⁴⁵. Three of the five (ΠΧ 2042, Λ 5446 and the lamp in Lund) were made in the same mould, while the other two (ΠΧ 2400, ΠΧ 1232) have the same subjects with minor differentiations, probably due to the wear of the mould. We cannot rule out the possibility that Λ 5446 –product of the otherwise unknown Cypriot lamp-maker ΕΛΠΙ/CTO/Y– had been used as the archetype for the rest of them. The relief letter M, which is accompanied, by the incised, signature ΕΛΠΙCΤΟΥ, could possibly referred to a section of the production load (=40), or could be a kind of a secondary (double) signature. Similar subjects were quite popular in Cyprus, as it is known that such public spectacles were quite common until at least the 6th century.

---

⁴² Oziol, *Salamine*, 194, 200, no. 579; eadem, *Les lampes*, op.cit., 56, no. 82, fig. 12; Karivieri, op.cit., 188, no. 157, fig. 9, 10. It is also obvious that it is not the homonym Corinthian workshop, for which see P. Bruneau, «Lampes corinthiennes I», *BCH* 95 (1971), 461; P. Pétridis, «D'un bout du golfe à l'autre: les lampes corinthiennes découvertes à Delphes», *BCH* 135 (2011), 330.

⁴³ See for instance Hübinger, op.cit. (n. 17), 110-111, no. 203, pl. 26, ΕΥΡΥΘΜΙΟΥ, from Rhodes 3rd century; Oziol, *Salamine*, 216, no. 640, pl. 36; R. Rosenthal - R. Sivan, *Ancient Lamps in the Schloessinger Collection*, *Qedem* 8 (1978), 39, no. 150 ΠΑΥ/ΛΟΥ. We note here that variations of the iconographic subject survive till the late 6th century. See S. Boyd, «A sixth century silver plate in the British Museum», in C. Mango - O. Pritsak (eds), *Okeanos, Essays Presented to Ihor Ševčenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students*, Harvard Ukrainian Studies VII (1983), 66-79.

⁴⁴ A. Radulescu, «Die locale Herstellung der Beleuchtungsgegenstände Lucernae», *Pontica* XIV (1981), 193-195, pl. VI, 1-4; A. Karivieri, *The Athenian Lamp Industry in Late Antiquity*, Helsinki 1996, 269. We believe that ΜΑΡΚΟΣ ΤΟΜΕΙΘΗΣ probably used Cypriot, maybe by the ΜΑΡΚΟΣ workshop, and not Corinthian prototypes.

⁴⁵ See Karivieri, op.cit. (n. 40), 188, fig. 8. In the figure the inventory number is erroneously written as 158 instead of 150. As already mentioned, it is not clear if these lamps were bought and found in Rhodes or if they were bought in Rhodes but were found at Cnidus.

Consequently, it would be reasonable to suppose that since these five lamps were found in Rhodes, the workshop of ΕΛΠΙΣΤΟΥ might actually be a local Rhodian one. However, the traits they share with the other Cypriot lamps do not support such a view. As for Karivieri's suggestion of a Cnidian provenance⁴⁶, we believe this is untenable because the whitish fabric of the four lamps, along with the lack of slip (no data are given for the lamp in Lund), are features unknown on Cnidian lamps.

The provenance of the lamp with the signature ΑΡΧΕΠΟΛΙC, Λ 5445 (figs. 22-23) is even more puzzling. Its features, the colour of the clay fabric and the lack of slip, are close to Cypriot products. The representation on its discus, a chariot as *pars pro toto* of the preference for spectacles and games, is rather unusual for the 3rd or 4th century. Still, it is surely no coincidence that the same subject is depicted on an almost contemporary lamp of the Cypriot lamp-maker ΠΛΑΤΩΝΟC⁴⁷ and on a gemstone from Cyprus⁴⁸. The inscription encircling the shoulder of the lamp under discussion should be considered as a salutation for the victory of the charioteer or the chariot-owner. On the earlier Italian lamps, the inscriptions on the discus were mostly names of gladiators or of winners in horse races⁴⁹. For instance, the name ΠΡΑCΙΝΟC on the discus of a Cypriot lamp reflects the preference for a specific racing team⁵⁰. The gemstone bears the inscription ΙΝΑC, probably referring to the same team, with the name slightly modified. A little later, during the 4th and 5th centuries, the Cypriot lamps with the racehorse or the horse parading still bear inscriptions on their discus, of smaller extent. Two lamps from the same workshop, with the signature ΑΡΧΕ/ΠΟΛΙ/ΔΟC in the genitive, were found in burials at Cherson, the first of them accompanied by coins of the 3rd century⁵¹; another one was found at Berenice and another at Isthmia⁵². It should be noted that Bailey left unidentified the lamp with the signature .ΡΧΕ, without even connecting it with the workshop under examination⁵³. On the other hand, Lindros Wohl argues vaguely for an Asian provenance for the lamp with the signature ΑΡΧΕ/ΠΟΛΙ/ΔΟC from Isthmia. A lamp typologically very similar to the one from Isthmia was considered to be of Cypriot provenance as it was found at Salamis or Kourion, although Bailey expressed the

⁴⁶ Karivieri, op.cit. (n. 40) 188, leaving many questions unanswered.

⁴⁷ Waldhauer, op.cit. (n. 14), 60, no. 464.

⁴⁸ L.P. Cesnola, *A Descriptive Atlas of the Cesnola Collection of Cypriote Antiquities in the Metropolitan Museum of Art, New York*, Boston Metropolitan Museum of Art 1885-1903 165, no. 42, pl. XV,74.

⁴⁹ Bailey, *Catalogue*, 110-111, fig. 112, with gathered examples. We mention as well the incised inscription with pedophile content that encircles the rim of an Italian lamp of the 1st century, see Hellmann, op.cit. (n. 41), 26, no. 22. See also Bailey, *Catalogue*, 403, Q 3240, pl. 116, a Corinthian lamp with the names of *hoplomachoi* on the discus, first quarter of 2nd c.

⁵⁰ Oziol, *Salamine*, 211, no. 625 with the inscription ΠΡΑCΙΝΟC.

⁵¹ Waldhauer, op.cit. (n. 14), no. 482, 483, pl. XLVI and B, ΑΡΧΕ/ΠΟΛΙ/ΔΟC. On the lamp no. 483 on p. 62, the name of the workshop is mentioned vaguely, while at the same time in Figure B the signature of the workshop is reproduced.

⁵² B. Lindros-Wohl, «Darkness and Light. Lamps from a Tunnel at Isthmia, Greece», *Nouveautés Lychnologiques-Lychnological News, Lychnoservices, Lychnological Acts 1. Actes du 1er Congrès international d'Études sur la lumière antique (Nyon, Genève, 29.IX - 4. X 2003)*, (ed. L. Chrzanowski), Montagnac 2005, 217, fig. 7 a-b, pl. 103.

⁵³ D.M. Bailey, *Excavations at Sidi Khrebish, Benghazi (Berenice)*, III, part 2: *The Lamps*, Tripoli 1985, 182, no. 757, fig. 15, [A]ΡΧΕ..., 3rd century, from Sidi Khrebish (Berenice), suggests that he is an Athenian lamp-maker, without any further discussion.

opinion that neither the lamp nor the workshop was Cypriot⁵⁴. The activity of the workshop with the signature ΑΡΧΕΠΟΛΙC or in genitive ΑΡΧΕΠΟΛΙΔΟC, coincides with relative certainty with the period of the late 3rd-early 4th century, as evident from the context at Isthmia and Cherson. A dating in the above period is confirmed by the rest of the 3rd-century Cypriot lamps that were found together with Λ 5445 in the excavation of the Protou plot in Rhodes.

Another well known signature, ΕΡΜΙΑΝΟ, was preserved on the lamp ΠΧ 2575 (figs. 24-25). Although lacking any excavation data, its typological traits and decoration with a palm tree or palmette motif, suggest its dating to the first half of the 4th century.

The signature Ι on the lamps Λ 5189 (figs. 8-9) and Λ 5169 (figs. 26-27) is inexplicable. Bailey has already remarked⁵⁵ that this signature is attested on lamps originating from Egypt and Cyprus, without ruling out lamps of Asia Minor or other origin. The ones examined here have Cypriot traits evident in the clay fabric and the form of the base-ring. The scallop-shell as a discus subject on the lamp Λ 5189 is very common in Cypriot products, but not the ship depicted on Λ 5169. We believe that the stamp Ι on a Cypriot lamp from Cherson is misjudged as a *planta pedis*, a view not confirmed by the published drawing⁵⁶.

The relief Ε on the base of Λ 5188 (figs. 5-6), a good-quality lamp of the early 4th century, could theoretically belong to the workshops with the signature ΕΙΡΗΑC, ΕΡΜΙΑ[ΝΟ], ΕΙΡΗΝΑΙΟC, ΕΠΙΚ/ΤΑC/ΤΟC.

One of the most popular Cypriot workshops of the 4th-5th century is identified⁵⁷ by a circular name stamp (ΕΥΘ)ΧΗΤΟC on the base of the lamp ΠΧ 2252 (figs. 16-17). The popularity of the products of this workshop in the Aegean islands is confirmed by the lamps found in Samos⁵⁸.

In conclusion, we wish to emphasize the fact that during the 3rd century there is a broad diffusion of Cypriot lamps into the market of Rhodes, something that should not be of any surprise. The breadth of this diffusion is clearly evidenced by the presence in Rhodes of otherwise unknown signatures and decorative subjects. Based on the evidence from Rhodes, we can only presume that the Cypriot lamps were successfully competing with the more expensive and finer Corinthian ones not only in Rhodes but also in the other Dodecanese islands as well, for which we have no evidence so far. The presence of well known Cypriot lamp-makers, such as the ΜΑΡΚΟΥ in Nisyros, as mentioned above, is indicative. We believe that more Cypriot lamps, often confused and classified with the Corinthian products, are still to be identified in the Aegean islands.

The Cypriot lamps imported to Rhodes confirm the existence of mercantile transactions between Cyprus and Rhodes during the 2nd-3rd, and the beginning of 4th centuries, refuting the view that Cypriot lamps were not a commercial product. These imports could also be evidence of long-standing trading relations, as suggested by the

⁵⁴ Bailey, *Catalogue*, 313, Q 2552, pl. 69, 200-300.

⁵⁵ Bailey, «Lamps», 22, 71; Bailey, *Catalogue*, 105.

⁵⁶ L. Chrzanovski - D. Zhuravlev, *Lamps from Chersonesos in the State Historical Museum-Moscow* (Studia Archaeologica 94), Rome 1998, 107-108, no. 59.

⁵⁷ For the workshop, see Bailey, *Catalogue*, 102; Oziol, *Salamine*, 223-224; Bezzola op.cit. (n. 9), 158-159.

⁵⁸ N. Poulou-Papadimitriou, «Lampes paléochrétiennes de Samos», *BCH* 110 (1986), 605-607, nos 50, 51, figs. 48-50, from Samos.

small fragments of lamps with pierced handles and without grooves, which could probably belong to imported Cypriot lamps of the 2nd century.

It is worth noting that the Cypriot production succeeded in differentiating its products from their prototypes, regardless of what these actual prototypes were. Thus, the view that the number of decorative motifs employed is limited⁵⁹ should be partially reconsidered. Moreover, from the beginning of the 4th century onward there was a gradual decline of Cypriot imports in Rhodes, concurrent with the rise of Athenian products. Our study has yet to arrive at a theoretical approach that could offer a satisfactory answer to this divergence other than fashion trends. However, we should not overlook the fact that the Cypriot lamps were brittle and fragile, and it must have been difficult for them to compete with the heavier, compact and very attractive Athenian ones, which during the 4th century dominated the markets widely, not only that of Rhodes. Even so, the Cypriot lamps did not disappear entirely from Rhodes, but their presence continued in lower numbers. We should also bear in mind that from the 5th century onward, the Cypriot production was in decline⁶⁰, not only in quantity but also in quality. Thus, we may assume that late Cypriot lamps, in contrast to other ceramic products of Cypriot provenance, are rather sporadic in Rhodes after the 5th century.

Future research on the rest of the Cypriot fine ware, from the 3rd century onward, will probably prove what we are pointing out on the basis of personal observations, but considering the nature and the bulk of fine ware it is difficult to discuss this in detail here. Given that the sea routes between Rhodes and Cyprus remained crowded until the mid-7th century⁶¹, the decrease in the imports of Cypriot lamps was not due to any disruption or decline of the commercial relations between the two islands, as the presence of Cypriot Red Slip Ware (Late Roman D) in Rhodes is far from negligible. This means that the trade of lamps should be disengaged from that of fine ware. The cause is not always discernible and the preference for specific forms created fashions, while the economic factor played a major role. These conclusions, if ever confirmed, will not necessarily be valid for the rest of the Dodecanese islands, where, with the exclusion of Cos, the rescue excavations and the material from them is limited. Differentiations do exist and we mention here in passing those Cypriot lamps of the 7th century of the type Vessberg 19⁶² that were found in Calymnos and Leros, but are not in Rhodes. We believe that the study of the material coming to light from the ongoing rescue excavations will elucidate even more aspects of typology and dating.

Angeliki Katsioti

4th Ephorate of Byzantine Antiquities

---

⁵⁹ Hayes, *op.cit.* (n. 1), 75. Instead Oziol, *Salamine*, 195, points out the originality of the iconographic subjects.

⁶⁰ Bezzola, *op.cit.* (n. 9), 165.

⁶¹ Ch. Bakirtzis, «Η θαλάσσια διαδρομή Κύπρου-Αιγαίου στα παλαιοχριστιανικά χρόνια», *Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου Η Κύπρος και το Αιγαίο στην αρχαιότητα. Από την προϊστορική περίοδο ως τον 7^ο αιώνα μ.Χ. (Λευκωσία 1995)*, Nicosia 1997, 327-332.

⁶² Bailey, *Catalogue*, 318, Q 2618, pl. 71. Archaeological Museum of Calymnos, no. 282, 481 (lamp unpublished). Archaeological Museum of Leros ΠΧ 1081, from the early Christian basilica at Partheni (lamp unpublished).

Fig. 1

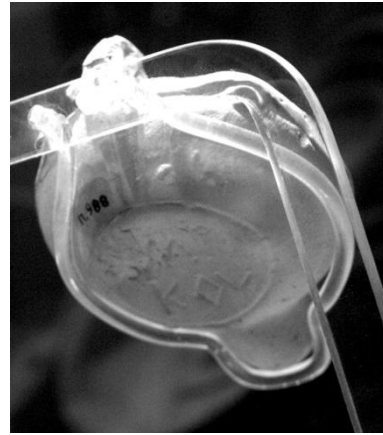

Fig. 2

Fig. 3

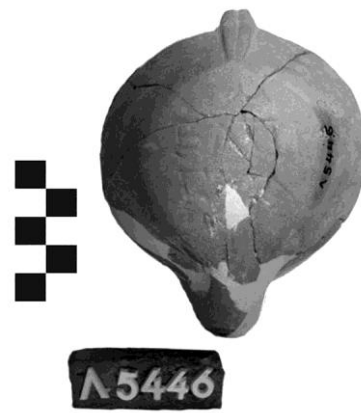

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8

Fig. 9

Fig. 10

Fig. 11

Π 2 6 8 7

Fig. 12

ΠΧ 1 2 4 7

Fig. 13

n 2 5 6 0

Fig. 14

n 2 5 6 0

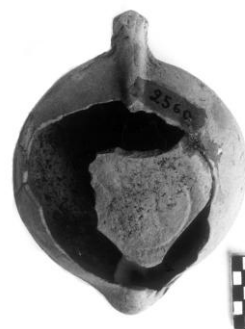
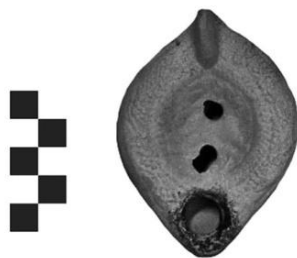
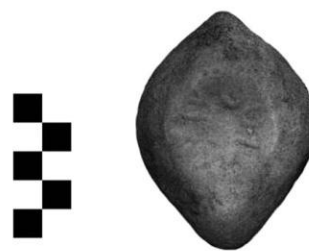

Fig. 15

ΠΧ2552

Fig. 16

ΠΧ2552

Fig. 17

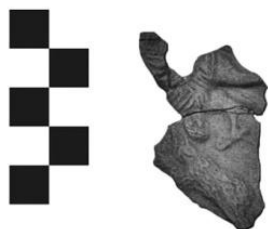
Λ5159

Fig. 18

Λ5159

Fig. 19

ΠΧ2042

Fig. 20

Fig. 21

Λ5445

Fig. 22

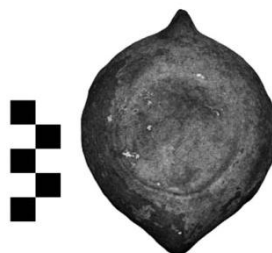
Λ5445

Fig. 23

ΠΧ2575

Fig. 24

ΠΧ2575

Fig. 25

Λ5169

Fig. 26

Λ5169

Fig. 27

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΚΩ

Στην παρούσα μελέτη θα παρουσιαστούν τα δημοσιευμένα εργαστήρια κεραμικής, που έχουν ανασκαφεί ή εντοπιστεί στη Δωδεκάνησο. Θα προηγηθεί μια παρουσίαση της βασικής τυπολογίας που χρησιμοποιείται, με κάποιες γενικές παρατηρήσεις σχετικά με την ορολογία. Η βιβλιογραφία για την τεχνολογία των κλιβάνων και την οργάνωση των εργαστηρίων κεραμικής είναι αρκετά εκτεταμένη, και για αυτό τα λόγια θα παρουσιαστούν όσα σχετίζονται με τα ευρήματα που παρουσιάζονται. Η μοναδικότητα των ευρημάτων, ιδιαίτερα αυτών της Κω, δίνουν νέα στοιχεία για την τυπολογία των πρωτοβυζαντινών κλιβάνων και ως βασικό συμπέρασμα της μέχρι στιγμής μελέτης είναι η διαπίστωση της παρουσίας μετά τα μέσα του 6^{ου} και ιδιαίτερα στον 7^ο αιώνα μ.Χ. εργαστηρίων κεραμικής με εξειδίκευση στην παραγωγή νέων τύπων ή απομιμήσεων των παλιών διεθνών τύπων των εμπορικών αμφορέων¹ που κυριαρχούν πλέον στο Αιγαίο.

Η ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΤΑΤΑΞΗ ΤΩΝ ΚΕΡΑΜΙΚΩΝ ΚΛΙΒΑΝΩΝ

Ο κεραμικός κλιβανός ή κάμινος² διαχωρίζεται αρχικά σε δύο βασικούς τύπους με

---

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την οργανωτική επιτροπή του Συνεδρίου και ιδιαίτερα τον αναπληρωτή καθηγητή του Πανεπιστημίου Αιγαίου Μ. Στεφανάκη, τον Ν. Ζάρρα, διδάσκοντα στο ίδιο Πανεπιστήμιο και τη συνάδελφο Ελ. Παπαβασιλείου. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται επίσης στη διευθύντρια της 4^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Δρ. Μ. Μιχαηλίδου, για την αμέριστη βοήθειά της στην απρόσκοπτη μελέτη του υλικού και στην αναπληρώτρια καθηγήτρια Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου. Τέλος, ένα μεγάλο ευχαριστώ σε όλους τους συναδέλφους στην Κω και στη Ρόδο και ιδιαίτερα στο εργατοτεχνικό προσωπικό της Εφορείας στην Κω, που εργάστηκε χρόνια και κάτω από δύσκολες συνθήκες στις σωστικές ανασκαφές στο νησί.

¹ Η τυπολογία που ακολουθείται είναι αυτή του John Riley, ο οποίος παρουσίασε τους ονομαζόμενους διεθνείς τύπους αμφορέων από τις ανασκαφές της Βερενίκης, J.A. Riley, «The Coarse Pottery from Berenice», στο J.A. Loyd (επιμ.), *Excavations at Sidi Khrebish - Benghazi (Berenice)*, II, Libya Antiqua Suppl. V.Π, Τρίπολι, 1979, 91-467. Για τη χρονολόγηση ακολουθείται η μελέτη του καθηγητή Dominique Pieri, όπου γίνεται ο διαχωρισμός των αμφορέων της τυπολογίας του Riley σε υποκατηγορίες με χρονολόγηση και ανίχνευση των εργαστηρίων προέλευσης και της διασποράς τους: D. Pieri, *Le commerce du vin oriental à l'époque Byzantin (Ve - VIIe siècles). Le témoignage des amphores en Gaule*, Beyruth 2005.

² Για την ορολογία, ξενόγλωσση και ελληνική, που χρησιμοποιείται για την περιγραφή των μερών του κλιβάνου σε δημοσιευμένα παραδείγματα, βλ. Ν. Poulou-Papadimitriou - S. Didioumi, «Two pottery workshops of the Early Byzantine period in the island of Cos, Greece», *Tourner autour du pot. Les ateliers et potiers médiévaux du Ve aux XIIe siècles dans l'espace Européen, Colloque International (Douai, 5-8 octobre 2010)*, υπό εκτύπωση, με βιβλιογραφία.

βάση τον τρόπο κυκλοφορίας του θερμού αέρα από τον χώρο της καύσης στο χώρο της όπτησης: στο *διώροφο* ή *οριζόντιο* κλίβανο³. Στο διώροφο κλίβανο ο ζεστός αέρας έχει κάθετη κατεύθυνση από τον υπόγειο θάλαμο καύσης στο θάλαμο όπτησης. Ο οριζόντιος τύπος, όπου η κυκλοφορία του θερμού αέρα γίνεται οριζόντια, θεωρείται ότι δεν χρησιμοποιείται πλέον στους ιστορικούς χρόνους στον ελλαδικό χώρο, αλλά είναι ο τύπος που κυριαρχεί στην Κίνα. Σύμφωνα με την αναλυτική παρουσίαση της Cuomo di Caprio, ο οριζόντιος κλίβανος διαφέρει από τις πρώτες *ανοικτές πυρές* ή απλούς *λάκκους* των προϊστορικών χρόνων, που εγκαταλείφθηκαν διότι δεν εξυπηρετούσαν πλέον τις υψηλές τεχνικές προδιαγραφές που ήταν το ζητούμενο για την όπτηση των αγγείων στις μετέπειτα περιόδους. Έτσι, θεωρείται ότι εγκαταλείφθηκαν με την ανάπτυξη της τεχνολογίας των διώροφων κλιβάνων⁴, που εξασφάλιζαν όπτηση σε μεγάλες και ελεγχόμενες θερμοκρασίες με εξαιρετική σε ποιότητα και μεγαλύτερη σε ποσότητα παραγωγή κεραμικών προϊόντων.

Η βασική τυπολογική κατάταξη των κεραμικών κλιβάνων που καθιερώθηκε είναι αυτή που πρότεινε η Cuomo di Caprio για τους κεραμικούς κλιβάνους της Ιταλίας από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ρωμαϊκή περίοδο⁵, βασισμένη στο σχήμα και τον τρόπο στήριξης της εσχάρας. Έτσι διέκρινε δύο βασικές κατηγορίες: τους κυκλικούς και τους ορθογώνιους κλιβάνους (τύπος I και τύπος II αντίστοιχα), οι οποίοι κατατάσσονται σε υποκατηγορίες, σύμφωνα με τον τρόπο στήριξης της εσχάρας. Η Ε. Χασάκη, υιοθετώντας την τυπολογία της Cuomo di Caprio⁶, προχώρησε στην αναλυτική παρουσίαση των κλιβάνων στον ελλαδικό χώρο, παρουσιάζοντας και σχολιάζοντας και τις άλλες προτάσεις κατάταξής τους, που βέβαια αφορούσαν πάντα κλιβάνους από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι την ρωμαϊκή περίοδο⁷.

Για τους βυζαντινούς χρόνους βασική είναι η παρουσίαση από την Κ. Θεοχαρίδου των κεραμικών κλιβάνων για την παραγωγή οικοδομικών προϊόντων⁸, με την αναλυτική καταγραφή των σχετικών με το θέμα πηγών. Επίσης, στα Πρακτικά του συνεδρίου με θέμα τις βιοτεχνικές εγκαταστάσεις στη βυζαντινή περίοδο που διοργανώθηκε από την Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία το 2002, δημοσιεύθηκαν πολύ σημαντικά στοιχεία για την οργάνωση, χωροθέτηση και λειτουργία κεραμικών εργαστηρίων στον ελλαδικό

³ Για τον διώροφο κλίβανο, βλ. N. Cuomo di Caprio, *La Ceramicha in Archeologia*, L'Erma di Bretschneider, Roma 1985, 137, 139-143, εικ. 17c· η ίδια, *La Ceramicha in Archeologia 2. Antiche tecniche di lavorazione e moderne metodi di indagine*, L'Erma di Bretschneider, Roma 2007 (2^η έκδοση με συμπληρώσεις), 508-511, εικ. 160· E. Hasaki, *Ceramic kilns in ancient Greece: Technology and Organization of Ceramic Workshops* (αδημ. διδ. διατρ.), University of Cincinnati 1992, 71-73. Σχετικά με το θέμα του οριζόντιου κλιβάνου, βλ. αναλυτική παρουσίαση από την N. Cuomo di Caprio, *La Ceramicha in Archeologia 2*, ό.π., 509-512.

⁴ Κ. Θεοχαρίδου, «Συμβολή στη μελέτη της παραγωγής οικοδομικών κεραμικών προϊόντων στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά χρόνια», *ΔΧΑΕ ΙΓ'* (1985-1986), 1988, 103· E. Hasaki, *Ceramic kilns*, ό.π. (σημ. 3), 71-72· Κ. Ράπτης, «Αρχαιολογικά τεκμήρια κεραμικών εργαστηρίων στον ελλαδικό χώρο, 4^{ος}-15^{ος} αι. μ.Χ.», *ΔΧΑΕ ΑΒ'* (2011), 179. Σε αντίθεση με την παραπάνω άποψη, όπως θα παρουσιαστεί παρακάτω, στο Μαστιχάρι της Κω αποκαλύφθηκαν δύο κλιβανοί με έναν μόνο θάλαμο. Για τους απλούς λάκκους και τις ανοικτές πυρές, βλ. *La Ceramicha in Archeologia 2*, ό.π. (σημ. 3), 502-507, εικ. 158.

⁵ N. Cuomo di Caprio, Proposta di classificazione delle fornaci per ceramica e laterizi nell'area italiana, dalla preistoria a tutta l'epoca romana, *Sibrium XI* (1971/72), 371-464· η ίδια, *La Ceramicha in Archeologia 2*, ό.π. (σημ. 3), 136-143, εικ. 18-19· η ίδια, *La Ceramicha in Archeologia 2*, ό.π. (σημ. 3), 522-526, εικ. 169.

⁶ Hasaki, *Ceramic kilns*, ό.π. (σημ. 3), 142-145.

⁷ Hasaki, *Ceramic kilns*, ό.π. (σημ. 3), 139-185.

⁸ Θεοχαρίδου, «Συμβολή στη μελέτη», ό.π. (σημ. 4), 97-112.

χώρο⁹. Πρόσφατα ο Κ. Ράπτης δημοσίευσε μία ανασκόπηση της βιβλιογραφίας για τους δημοσιευμένους κεραμικούς κλιβάνους της βυζαντινής περιόδου στον ελλαδικό χώρο¹⁰.

Δεν θα προχωρήσουμε στην περιγραφή των μερών του κλιβάνου και στα τεχνικά χαρακτηριστικά, θα τονίσουμε όμως την ανάγκη καθιέρωσης μίας κοινής ορολογίας, θέμα που έχει ήδη θίξει ο J. Thiriot στο 7^ο Διεθνές Συνέδριο για τη Μεσαιωνική Κεραμική στη Θεσσαλονίκη¹¹. Βασική πάντως για την περιγραφή των μερών του κεραμικού κλιβάνου στην ελληνική παραμένει η εργασία της Αικ. Δεσποίνης¹².

ΚΩΣ

Τρία εργαστήρια κεραμικής της πρωτοβυζαντινής περιόδου από το νησί της Κω¹³ έχουν μέχρι σήμερα δημοσιευθεί, δίνοντας σημαντικά στοιχεία για την οργάνωση της παραγωγής και το εμπόριο της περιόδου, ενώ έχουν εντοπιστεί τουλάχιστον άλλα δύο, τα οποία δεν έχουν ακόμη δημοσιευθεί.

ΚΕΡΑΜΙΚΟΣ ΚΛΙΒΑΝΟΣ ΤΗΣ ΚΑΡΔΑΜΑΙΝΑΣ

Το πρώτο εργαστήριο¹⁴ ανασκάφηκε το 1995 σε σωστική ανασκαφή που έγινε από την 4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στο οικ. Κ. Ρούσσου στην Καρδάμαινα¹⁵ (εικ. 1, αρ. 1). Βρίσκεται στη θέση *Καμίνια*, *Τσουκαλαριά* ή *Λιόπυρα*, όπου μέχρι πρόσφατα λειτουργούσε παραδοσιακό κεραμικό εργαστήριο¹⁶. Ένας μικρός χείμαρρος κυλούσε σε κοντινή απόσταση, ενώ η περιοχή είναι γεμάτη ελαιόδεντρα¹⁷. Το εργαστήριο (εικ. 2, αρ. 1) βρίσκεται σε πολύ κοντινή απόσταση με τη βασιλική της Αγίας Θεότητας¹⁸ και δυτικά

⁹ Μεταξύ άλλων: Ε. Μαρκή, «Χωροθέτηση παραγωγικών και εργαστηριακών δραστηριοτήτων στο επισκοπικό συγκρότημα των Λουλουδιών Περίας», στο *Αρχαιολογικά Τεκμήρια Βιοτεχνικών Εγκαταστάσεων κατά τη Βυζαντινή Εποχή 5ος-15ος αιώνας*, Αθήνα 2004, 27-45· Πλ. Πετρίδης, «Βιοτεχνικές εγκαταστάσεις της πρώιμης βυζαντινής περιόδου στους Δελφούς», στο ίδιο, 243-256· Ν. Σαραγά, «Εργαστήρια κεραμικής βυζαντινών χρόνων στο οικόπεδο Μακρυγιάννη», στο ίδιο, 257-278.

¹⁰ Ράπτης, *Αρχαιολογικά τεκμήρια*, ό.π. (σημ. 4), 173-196.

¹¹ J. Thiriot, «Matériaux pour un glossaire polyglotte des termes techniques relatifs à l'atelier et au four de potier médiéval en méditerranée», στο Χ. Μπακιρτζής (επιμ.), *7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής (Θεσσαλονίκη 1999)*, Αθήνα 2003, 263-284.

¹² Αικ. Δεσποίνη, «Κεραμικοί κλιβανοί Σίνδου», *ΑΕ* 1982, 61-84.

¹³ Από την πλούσια βιβλιογραφία για την Κω στην περίοδο που εξετάζουμε, βλ. I. Baldini - M. Livadiotti (επιμ.), *Archeologia Protobizantina a Kos: la basilica di S. Gabriele*, Bologna 2012· E. Brouscari, «La città di Coo nella tarda antichità», στο *Polis. Studi interdisciplinari sul mondo antico*, Π 2, 2006, 317-322.

¹⁴ Βλ. Poulou-Papadimitriou - Didioumi, «Two pottery workshops», ό.π. (σημ. 2), όπου η αναλυτική παρουσίαση του εργαστηρίου και του κλιβάνου.

¹⁵ Σ. Ντιντιούμη, «4η ΕΒΑ. Ανασκαφή στο οικ. Κ. Ρούσσου (ΚΜ 561 γαιών Καρδάμαινας)», *ΑΔ* 45 (1995), Χρονικά, 829-830.

¹⁶ Ι. Χατζηπαναγιώτη, «Από τα Τσουκαλαριά στα 'Καμίνια'. Η ζωή και ο θάνατος μίας τέχνης», *Κωακά* 4 (1993), 203-239.

¹⁷ Είναι ευτύχημα ότι μετά τον εντοπισμό του ναού του Απόλλωνα του αρχαίου Δήμου των Αλασαρντιών από την Χ. Κάντζια, η ΚΒ' ΕΠΚΑ σε συνεργασία με την 4^η ΕΒΑ προχώρησαν σε κήρυξη ζώνης απολύτου προστασίας, η οποία, εκτός από το λατρευτικό κέντρο του Δήμου των Αλασαρντιών, περιελάμβανε την βασιλική της Αγίας Θεότητας και τον λόφο με το αρχαίο θέατρο.

¹⁸ I. Baldini - G. Contò - G. Marsili, «L'architettura religiosa di Kos in età Protobizantina e gli scavi Italiani», στο I. Baldini - M. Livadiotti (επιμ.), *Archeologia Protobizantina a Kos: la basilica di S. Gabriele*, Bologna 2012, 129.

του λατρευτικού κέντρου του αρχαίου Δήμου της Αλάσαρνας¹⁹.

Ανασκάφηκε τμήμα των χώρων του εργαστηρίου και ένας κεραμικός κλίβανος (εικ. 3) που ανήκει στο διώροφο τύπο, είναι κυκλικός σε κάτοψη, με τρία τόξα για τη στήριξη της εσχάρας, τα οποία σώζονται τμηματικά²⁰. Η είσοδος του θαλάμου θέρμανσης ανοίγεται ανατολικά, όπου υπάρχει ένας ανεσκαμμένος λάκκος για την προετοιμασία της πυράς. Μικρό μέρος του κλιβάνου είχε καταστραφεί από παλαιότερα έργα ύδρευσης της Κοινότητας Καρδάμαινας και η ανασκαφή, λόγω του σωστικού χαρακτήρα της, ήταν αποσπασματική. Παρόλα αυτά, τα στοιχεία που έδωσε ήταν πολύ σημαντικά, αφού είναι ο πρώτος κλίβανος που εντοπίζεται στη Δωδεκάνησο με ειδικευμένη παραγωγή δύο τύπων αμφορέων: την απομίμηση του υστερορωμαϊκού I τύπου (*LRAI imitation*) (εικ. 4) και τον αιγαιακό σφαιρικό βυζαντινό αμφορέα (*globular Byzantine amphora*) (εικ. 5α-γ).

Η μελέτη του υλικού της κεραμικής εντάχθηκε στο πρόγραμμα *Πυθαγόρας II* του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης²¹ και τα συμπεράσματα της έρευνας της μελέτης δημοσιεύθηκαν αναλυτικά σε συνεργασία με την καθηγήτρια Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου και προτάθηκε η χρονολόγηση της λειτουργίας του εργαστηρίου μέσα στον 7ο αιώνα²². Σύμφωνα με τα συμπεράσματα της μελέτης την κύρια παραγωγή του εργαστηρίου αποτελούσε η απομίμηση του LRAI αμφορέα (67%), μικρότερο μέρος αποτελούσε η παραγωγή του *σφαιρικού Βυζαντινού* αμφορέα (25%) και τέλος, άλλοι τύποι αγγείων παράγονταν σε μικρότερη ποσότητα, όπως λυχνάρια (εικ. 6) και μαγειρικά σκεύη.

Στην οικογένεια του βυζαντινού σφαιρικού αμφορέα ανήκουν σύμφωνα με τη Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου διαφορετικοί τύποι αγγείων²³ που κυριαρχούν στο εμπόριο της Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας από τον 7^ο έως τον 9^ο αιώνα²⁴.

¹⁹ Γ. Κοκκορού-Αλευρά, «Συστηματική ανασκαφική έρευνα και έρευνα επιφανείας στην αρχαία Αλάσαρνα της Κω. Απολογισμός εικοσαετούς δραστηριότητας», στο Χρ. Λούκος - Ν. Ξιφαράς - Κλ. Πατεράκη (επιμ.), *UBI DUBIUM IBI LIBERAS, Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Νικόλα Φαράκλα*, Ρέθυμνο 2009, 135-155, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία.

²⁰ Cuomo di Caprio, *La Ceramicha in Archeologia*, ό.π. (σημ. 3), 142, εικ. 18, 19, τύπος Ic.

²¹ Ο τίτλος του προγράμματος είναι «Αμφορείς και οι θαλάσσιοι εμπορικοί δρόμοι του Αιγαίου, 5ος - 9ος αι. μ.Χ.», Πυθαγόρας II, 2005-2008, με επιστημονική υπεύθυνη την καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου.

²² Ν. Poulou-Papadimitriou - S. Didioumi, «Nouvelles données sur la production de l'atelier céramique protobyzantin à Kardamaina (Cos - Grèce)», στο S. Menchelli - S. Santoro - M. Pasquinucci - G. Guiducci (επιμ.), *LRCW 3, Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean, Archaeology and Archaeometry, Comparison between western and eastern Mediterranean*, BAR Inter. Series 2185 (II), Oxford 2010, 741-749.

²³ Ν. Poulou-Papadimitriou, «Transport vessels and maritime trade routes in the Aegean from the 5th to the 9th c. A.D. Preliminary results of the EU funded project 'Pythagoras II': The Cretan case study», στο Ν. Poulou-Papadimitriou - E. Nodarou - V. Kilikoglou (επιμ.), *LRCW 4, Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry, The Mediterranean: a market without frontiers*, BAR Inter. Series 2616 (II), Archaeopress, Oxford 2014, 874-875.

²⁴ Poulou-Papadimitriou - Didioumi, «Nouvelles données», ό.π. (σημ. 22), 743. Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Κύθηρα, η Βυζαντινή και η πρόωγη Ενετική περίοδος», στο Γ. Σακελλαράκης (επιμ.), *Κύθηρα: Το μινωικό ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό. 3: Τα ευρήματα*, Αθήνα 2013, 116-118.

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΤΗΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗΣ ΑΝΑΣΚΑΦΗΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΑΛΑΣΑΡΝΑ, ΚΑΡΔΑΜΑΙΝΑ

Το δεύτερο εργαστήριο εντοπίστηκε σε πολύ κοντινή απόσταση, στο χώρο της ανασκαφής του Πανεπιστημίου Αθηνών στην αρχαία Αλάσαρνα (εικ. 1, αρ. 1 και εικ. 2, αρ. 4). Η έρευνα του πρωτοβυζαντινού οικισμού που αναπτύχθηκε πάνω στα αρχαιότερα στρώματα του ελληνιστικού-ρωμαϊκού δήμου των Αλασαρνιτών γίνεται υπό την εποπτεία των καθηγητριών Σ. Καλοπίση και Μ. Παναγιωτίδη²⁵. Στην ανασκαφική έρευνα δεν έχει μέχρι σήμερα εντοπιστεί κεραμικός κλίβανος, όμως οι ανασκαφείς συνέδεσαν την παρουσία αγωγών, δεξαμενών και αγγείων αποτυχημένων στην όπτηση με την ύπαρξη εργαστηρίου που λειτουργούσε σε δύο περιόδους: στην ελληνιστική²⁶ και στην πρωτοβυζαντινή. Η μεγάλη απόσταση του χώρου της Πανεπιστημιακής ανασκαφής από τον κλίβανο που ανασκάφηκε στο οικόπεδο Ρούσσου (περί τα 250 μ.), δεν μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι οι αμφορείς και τα άλλα κεραμικά ευρήματα της πρωτοβυζαντινής περιόδου που βρέθηκαν στην Πανεπιστημιακή ανασκαφή και θεωρούνται τοπική παραγωγή, προέρχονται από τον ίδιο κλίβανο. Είναι πιο πιθανόν να λειτουργούσε ένα ακόμη κεραμικό εργαστήριο/κλίβανος, το οποίο κατέλαβε τον αρχαιότερο λατρευτικό χώρο της Αλάσαρνας. Αντίθετα, ο κλίβανος που βρέθηκε στο οικ. Ρούσσου και οι βοηθητικοί του χώροι βρίσκονται σε μία θέση που δεν φαίνεται να κατοικήθηκε πριν τον 5^ο μ.Χ. αιώνα, σύμφωνα και με τα ευρήματα της ανασκαφής.

Το υλικό που δημοσιεύθηκε από την ανασκαφή του Πανεπιστημίου Αθηνών παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες με αυτό του κλιβάνου στο οικ. Ρούσσου. Και στις δύο θέσεις παρατηρείται παραγωγή αμφορέων, μαγειρικών σκευών και λύχνων²⁷, με μεγαλύτερο το ποσοστό παραγωγής των αμφορέων.

Οι αμφορείς ανήκουν, σύμφωνα με την μελετήτρια, στους δύο βασικούς τύπους της τυπολογίας του Riley, τον LRA1 (εικ. 7) και LRA13 αμφορέα (εικ. 8). Τα παραδείγματα που δημοσιεύει παρουσιάζουν μεγάλες ομοιότητες με τους αμφορείς του κλιβάνου της Καρδάμαινας. Ιδιαίτερα, οι αμφορείς που κατατάσσονται στον τύπο LRA13 θεωρούμε ότι μπορούν να ενταχθούν στην οικογένεια των σφαιρικών βυζαντινών αμφορέων²⁸. Ένα ιδιαίτερο και πολύ σημαντικό χαρακτηριστικό των αμφορέων του εργαστηρίου της Πανεπιστημιακής ανασκαφής είναι η πρακτική της σφράγισης των

---

²⁵ Γ. Κοκκορού-Αλευρά - Σ. Καλοπίση-Βέρτη - Μ. Παναγιωτίδη-Κεϊσίσογλου, *Το Ιερό του Απόλλωνα και ο Παλαιοχριστιανικός Οικισμός στην Καρδάμαινα (αρχαία Αλάσαρνα) της Κω*. Οδηγός, Αθήνα, 2010, με βιβλιογραφία.

²⁶ Σύμφωνα με τη Β. Γεωργοπούλου που μελέτησε το υλικό της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου, η παραγωγή των κωακών αμφορέων στην Καρδάμαινα ξεκινά τον 5^ο π.Χ. αιώνα και φτάνει έως τον 1^ο π.Χ. αιώνα. Βλ. Β. Γεωργοπούλου, *Κωακοί Ελληνιστικοί Αμφορείς: Τυπολογία, Χρονολόγηση, Διασπορά* (αδημ. διδ. διατρ.), Αθήνα 2005.

²⁷ Η μελέτη των αμφορέων έγινε από την Χ. Διαμαντή, *Εντόπια παραγωγή και εισαγωγή αμφορέων στην Αλάσαρνα της Κω (5^{ος}-7^{ος} αι.)*, Αθήνα 2010. Η κοινή κεραμική και οι λύχνοι μελετήθηκαν από τον Ν. Ρουμελιώτη, βλ. Ν. Roumeliotis, *La céramique commune d'Halassarna (Cos) et sa place dans la production et les échanges du bassin Egéen à l'époque paléochrétienne (IVe - VIIe siècles)* (αδημ. διδ. διατρ.), Sorbonne 2003· Ν. Ρουμελιώτης, «Παλαιοχριστιανικά λυχνάρια από την Αλάσαρνα (σημ. Καρδάμαινα) της Κω», *Ιστορία - Τέχνη - Αρχαιολογία της Κω, Α΄ Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, (Κως, 2-4 Μαΐου 1997)*, Αθήνα 2001, 255-276.

²⁸ Για το θέμα της κατάταξης των LR13 αμφορέων στην ομάδα των σφαιρικών αμφορέων, βλ. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Κύθηρα, η Βυζαντινή», ό.π. (σημ. 24)· η ίδια, «Transport vessels», ό.π. (σημ. 23).

τοπικών αμφορέων²⁹. Τα σφραγίσματα που δημοσιεύονται ανήκουν σε τρεις τύπους και σύμφωνα με την Χ. Διαμαντή έχουν παράλληλα που χρονολογούνται από τα μέσα του 6^{ου} έως και τα τέλη του 7^{ου} αιώνα και υποδηλώνουν τον κεντρικό έλεγχο του εμπορίου³⁰.

Ένα ακόμη σημαντικό εύρημα είναι οι αμφορείς που βρέθηκαν σε αποθηκευτικούς χώρους της βασιλικής του Πρεσβυτέρου Φωτεινού. Η βασιλική ανασκάφηκε το 1992 και βρίσκεται στο κέντρο του χωριού της Καρδάμαινας, ανατολικά της Αγίας Θεότητας και του λατρευτικού κέντρου της αρχαίας Αλάσαρνας. Οι αμφορείς, σύμφωνα με την ανασκαφέα Έ. Μπρούσκαρη, είναι τοπική παραγωγή και ανήκουν στους τύπους LRA1 και LRA2/13³¹.

ΜΑΣΤΙΧΑΡΙ: ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑΚΗ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗ ΘΕΣΗ ΚΩΣΤΑΙΝΑ

Μία μεγάλη αγροτική εγκατάσταση με εργαστηριακούς χώρους (εικ. 1, αρ. 2 και 9) ερευνήθηκε σε σωστική ανασκαφή της 4^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στο βόρειο τμήμα του νησιού, στην παράλια θέση Κώσταινα³². Αποκαλύφθηκε ένας εκτεταμένος πιθεώνας της ελληνιστικής περιόδου μαζί με λάκκους απορριμμάτων κεραμικής,³³ τμήμα ενός κτιρίου της πρωτοβυζαντινής περιόδου με εργαστηριακή χρήση και τέσσερεις κεραμικοί κλίβανοι³⁴.

Ο κλίβανος Α, με προσανατολισμό Ν-Β, ανήκει στο διώροφο τύπο και είναι κυκλικός, χωρίς στήριγμα για την εσχάρα³⁵. Η χρονολόγηση και η παραγωγή του κλίβανου δεν είναι σαφής από τα ευρήματα. Ο κλίβανος Γ, που δεν έχει ανασκαφεί πλήρως, ανήκει και αυτός στο διώροφο τύπο, ορθογώνιος σε κάτοψη με εσωτερικούς πεσσούς από οπτό πηλό για τη στήριξη της εσχάρας³⁶. Χρονολογείται στην πρωτοβυζαντινή περίοδο και η κύρια παραγωγή του ήταν κεραμίδες στέγασης. Ο κλίβανος Β (εικ. 10α-β) αποτελείται από έναν υπέργειο κυκλικό θάλαμο με

²⁹ Ch. Diamanti, «Stamped Late Roman/Early-Byzantine Amphoras production from Halasarna of Kos», *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 41 (2010), 1-8· η ίδια, *Εντόπια παραγωγή*, ό.π. (σημ. 27), 92-107, σχ. 134-139.

³⁰ Διαμαντή, *Εντόπια παραγωγή*, ό.π. (σημ. 27), 94, 98.

³¹ Ε. Μπρούσκαρη, *Συμβολή στην ιστορία και την αρχαιολογία της Κω κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο: η βασιλική του πρεσβυτέρου Φωτεινού* (αδημ. διδ. διατρ.), Αθήνα 2011, 13. Η απόδοση σε τοπική παραγωγή βασίζεται σε αναλύσεις πηλού. Οι αμφορείς που βρέθηκαν στη βασιλική θα δημοσιευθούν από τη συνάδελφο Έ. Μπρούσκαρη, την οποία και ευχαριστώ για τις γόνιμες συζητήσεις μας.

³² Ερευνήθηκαν περί τα 480 τ.μ., Στ. Νομικός, «4ης ΕΒΑ, Ανασκαφή στο οικ. ΑΚΤΗ Α.Ε.», *ΑΔ* 59 (2004), 393. Στην ανασκαφή εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Ποθητή Σ. Λύκου (2001), Δημήτρης Κοτρίκλας (2002) και Στέλιος Νομικός (2003-4) και ο συντηρητής Οδυσσέας Μαρκουστάμος. Για τις έρευνες στο Μαστιχάρι, βλ. Σ. Ντιντιούμη, «Νεότερα ευρήματα για την πρωτοβυζαντινή Κω από τις σωστικές ανασκαφές στο νησί (with a summary in Italian a cura di E. Chrysaphi)», στο I. Baldini - M. Livadiotti (επιμ.), *Archeologia Protobizantina a Kos: la basilica di S. Gabriele*, Bologna 2012, 98-101.

³³ Το υλικό είναι αδημοσίευτο. Ευχαριστώ τις συναδέλφους Ντ. Γρηγοριάδου και Ε. Σκέρλου για την βοήθεια στην ταύτιση και χρονολόγηση κεραμικής. Πρόκειται για απορρίμματα κατά κύριο λόγο αμφορέων, κυψελών, σκύφων και άλλων αγγείων, που χρονολογούνται στον 3^ο και 2^ο π.Χ. αιώνα.

³⁴ Για αναλυτική παρουσίαση, βλ. Poulou-Papadimitriou - Didiumi, «Two Pottery Workshops», ό.π. (σημ. 2).

³⁵ Cuomo di Caprio, *La Ceramicha in Archeologia*, ό.π. (σημ. 3), 142, εικ. 18, τύπος I, χωρίς στήριγμα για την εσχάρα. Για τον τύπο με στήριγμα, βλ. Hasaki, *Ceramic kilns*, ό.π. (σημ. 3), 158, πίν. III.13, τύπος If.

³⁶ Cuomo di Caprio, *La Ceramicha in Archeologia*, ό.π. (σημ. 3), 142, εικ. 18, 19, τύπος IIb· Fr. Le Ny 1988, *Le fours de tuiliers gallo-romaines. Méthodologie, étude technologique, typologique et statistique, chronologie*, Paris 1988, 41, εικ. 22b, 23b, τύπος IIΕ· Hasaki, *Ceramic kilns*, ό.π. (σημ. 3), 172-173, πίν. III.13, τύπος IIc.

προσανατολισμό N-B. Η καύση γινόταν στο βόρειο τμήμα του πρεφούρνιου από όπου διοχετευόταν ο θερμός αέρας στο εσωτερικό του κλιβάνου. Παρήγαγε οικοδομικό υλικό, όπως υποδεικνύουν οι τετράγωνες οπτές πλίνθοι που βρέθηκαν τοποθετημένες στο εσωτερικό του. Όμοιες πλίνθοι χρησιμοποιούνται στα παρακείμενα κτίρια, αλλά και στα δάπεδα της βασιλικής του Μαστιχαρίου³⁷. Μικροί λάκκοι με καύσιμη ύλη και καμένους ελαιοπυρήνες που βρέθηκαν δυτικά και βορειοδυτικά του κλιβάνου B, μας οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι η δυνατή φωτιά γινόταν αρχικά σε κοντινή απόσταση και στη συνέχεια η καύσιμη ύλη μεταφέρονταν στην είσοδο του θαλάμου. Η χρήση του κλιβάνου χρονολογείται έως το α΄ τέταρτο του 7^{ου} αιώνα. Ο κλιβάνος Δ (εικ. 11 α-β) είναι και αυτός μονόχωρος και αποτελείται από έναν μικρό λάκκο, με διάμετρο μόλις 0,75 μ. Και εδώ η καύσιμη ύλη τοποθετούνταν σε ένα κανάλι μπροστά στην είσοδο του κλιβάνου. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν κατά χώραν αμφορείς καλυμμένοι με στάχτη (εικ. 11γ). Η ποιότητα της όπτησης δεν είναι καλή και πολλά από τα αγγεία φέρουν έντονα τα ίχνη της φωτιάς και του καπνού. Οι αμφορείς που βρέθηκαν στο εσωτερικό του κλιβάνου Δ ανήκουν στον τύπο LRA3 B4 (εικ. 12α-β). Σε ένα θρανίο στο εσωτερικό του κτιρίου βρέθηκαν επίσης αμφορείς που ανήκουν στον τύπο LRA3 B2 (εικ. 13), ενώ από τα απορρίμματα του κλιβάνου συλλέχθηκαν μεταξύ άλλων, αμφορείς του τύπου Ephesus 56 (εικ. 14), απομιμήσεις του LRA1 και αποτυχημένοι σφαιρικοί αμφορείς. Τα αγγεία χρονολογούνται με βάση παράλληλα στα τέλη του 6^{ου} έως το β΄ μισό του 7^{ου} αιώνα³⁸.

Θα σημειώσουμε εδώ ότι η επανεμφάνιση των απλών λάκκων στην πρωτοβυζαντινή περίοδο, θεωρήθηκε ως δείγμα παρακμής³⁹. Παρόλα αυτά, το παράδειγμα του εργαστηρίου του Μαστιχαρίου στην Κω, απέδειξε ότι ενώ υπήρχε η γνώση κατασκευής σύνθετων και εξελιγμένων κλιβάνων, οι αγγειοπλάστες κατασκεύαζαν ταυτόχρονα και απλούς λάκκους⁴⁰. Επιπρόσθετα, η ταυτόχρονη ύπαρξη διαφόρων τύπων κλιβάνων στο Μαστιχάρι αποδεικνύει κατά τη γνώμη μας ότι δεν υπάρχει –σε αυτή την περίοδο τουλάχιστον– ένα αυστηρό χρονολογικό κριτήριο εμφάνισής τους. Είναι πιο πιθανό, οι αγγειοπλάστες να εκμεταλλεύονται κάθε δυνατότητα για γρήγορη και οικονομική παραγωγή. Ενδείξεις για παραγωγή υπάρχουν κοντά στη βασιλική του Μαστιχαρίου, στον παράλιο οικισμό που αναπτύσσεται δυτικά της βασιλικής. Στη σωστική ανασκαφή του οικοπέδου Πουρσανιδη⁴¹ βρέθηκε μήτρα λύχνου που

³⁷ Αν. Ορλάνδος, «Δύο παλαιοχριστιανικά βασιλικά της Κω», *AE* 1966, 35, εικ. 35.

³⁸ Για μία πρώτη παρουσίαση της κεραμικής, βλ. S. Didioumi, «Local pottery production in the island of Cos, Greece, from the early Byzantine period. A preliminary report», στο Poulou-Papadimitriou - Nodarou - Kilikoglou, ό.π. (σημ. 23), 170-171.

³⁹ Σύμφωνα, όμως με τον Arthur η παρουσία των απλών λάκκων και της «ανοικτής φωτιάς» δεν είναι ένδειξη παρακμής, βλ. P. Arthur «Form, function and technology in pottery production from late antiquity to the early middle ages», στο L. Lavan - E. Zanini - A. Sarantis (επιμ.), *Technology in transition, AD 300-650*, Late Antique Archaeology, τ. 4, 173 και σημ. 40.

⁴⁰ Ας μην ξεχνάμε εξάλλου τους εντυπωσιακούς προϊστορικούς κλιβάνους που έχουν ανασκαφεί στη Δωδεκάνησο και δείχνουν μια παράδοση και τεχνογνωσία που δεν μπορεί να χάθηκε στο βάθος των αιώνων. Για τα ευρήματα αυτά, βλ. Τ. Μαρκέτου, «Μυκηναϊκός Κεραμικός Κλιβάνος στον Προϊστορικό Οικισμό της Ιαλυσού (Τριάντα, Ρόδος)», *Althellenische Technologie und Technik, 21-21.3.2003 in Ohlstadt, Weillheim* 2003, 133-143. Επίσης, Φ. Ζερβάκη, «Η εγκατάσταση στα Πηγάδια Καρπάθου κατά την ύστερη εποχή του Χαλκού: μια πρώτη προσέγγιση», *Καρπαθιακά Α΄* (2003), 60-61, εικ. 3.

⁴¹ Β. Καραμπάτσος - Ελ. Παπαβασιλείου, *ΑΔ* 42 (1987) Χρονικά B2, 687-689· Didioumi, «Νεότερα ευρήματα», ό.π. (σημ. 32), 99-100.

χρονολογείται μετά τον 6^ο μ.Χ. αιώνα⁴² (εικ. 15). Κατά μήκος της παραλίας και σε κοντινή απόσταση με το οικόπεδο Πουρσανίδη, εντοπίστηκαν δύο λάκκοι με απορρίμματα κεραμικής. Το υλικό δεν έχει ακόμη μελετηθεί, περιέχει πλήθος οστράκων από μαγειρικά σκεύη διαφόρων τύπων⁴³.

ΡΟΔΟΣ

Η Ρόδος, πρωτεύουσα των νησιών σε όλες τις περιόδους, με τα πέντε μεγάλα λιμάνια και την πλούσια αγροτική παραγωγή δεν θα μπορούσε να είναι απύσχα ως προς την ύπαρξη εργαστηρίων κεραμικής αυτή την περίοδο⁴⁴. Μέχρι σήμερα όμως δεν έχουν δημοσιευθεί εργαστήρια κεραμικής της υστερορωμαϊκής και πρωτοβυζαντινής περιόδου⁴⁵. Οι J.-Y. Empereur και M. Picon σημειώνουν την παραγωγή αμφορέων του τύπου LRA1 κοντά στην Απολακκιά⁴⁶ (εικ. 1, αρ. 3), που όμως δεν έχει επιβεβαιωθεί από ανασκαφικές έρευνες. Τέλος, η μελέτη των λυχναριών της Ρόδου από την Α. Κατσιώτη, δίνει πολύ σημαντικά στοιχεία για την τοπική παραγωγή λύχνων και όπως τονίζει και η ίδια, αποτελούν σαφή ένδειξη για την ύπαρξη κεραμικής παραγωγής στο νησί. Μεταξύ άλλων η μελετήτρια δημοσιεύει ημίτομη μήτρα λυχναριού, που χρονολογείται στον 7^ο αιώνα και βρέθηκε σε εργαστηριακές εγκαταστάσεις και αποθηκευτικούς χώρους που ανασκάπτονται κοντά στο χωριό Παραδείσι (εικ. 1, αρ. 4)⁴⁷, ενώ αναγνωρίζει λυχνάρια τοπικής παραγωγής που μιμούνται γνωστούς τύπους λύχνων⁴⁸.

⁴² Αγγ. Κατσιώτη, «Πήλινη ημίτομη μήτρα λυχναριού πρωτοβυζαντινών χρόνων από την Κω και ζητήματα εργαστηρίων κατασκευής λυχναριών στα Δωδεκάνησα», στο Π. Αδάμ-Βελένη - Κ. Τζαναβάρη (επιμ.), *Δινήσσσα, Τιμητικός τόμος για την Κατερίνα Ρομιοπούλου*, Θεσσαλονίκη 2012, 555-560.

⁴³ Didíoumi, «Νεότερα ευρήματα», ό.π. (σημ. 32), 101.

⁴⁴ G. Deligiannakis, «The economy of the Dodecanese in late antiquity», στο Ch. Papageorgiadou-Banis - Ang. Giannikouri (επιμ.), *Sailing in the Aegean. Readings on the Economy and Trade Routes, Μελετήματα* 53, Αθήνα 2008, 219-223.

⁴⁵ Για αναφορές σε εργαστήρια, βλ. ενδεικτικά: Ε. Καρατζαλή, «Χρονικά ΚΒ' ΕΠΚΑ, Θεολόγος Ρόδου, οικ. Δημ. Σταματελόπουλου, ΚΜ 359 γαιών Θεολόγου, ΟΤ 34», *ΑΔ* 50 (1995), 797-798. Επίσης, κτιστός κυκλικός χώρος που ερμηνεύεται ως κλίβανος, Κ. Μπαϊράμη, «Χρονικά ΚΒ' ΕΠΚΑ, οδ. Γράμμου και Βασ. Ηρακλείου (ΟΤ 112, οικ. Γ. Πιπίνου)», *ΑΔ* 52 (1997), Χρονικά, 1082. Στ. Παλαιολόγου, «Νότια Ρόδος: τα αρχαιολογικά δεδομένα ως μαρτυρίες της ιστορίας της κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο», *Καρχαίολογικά ΚΔ'* (2010), 507, εικ. 10, όπου αναφορά σε «λείψανα εργαστηρίου κατασκευής αμφορέων της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου». Επίσης, σε μία πολύ σημαντική ανασκαφή στην πόλη της Ρόδου, αυτή του ξενοδοχείου *Ήλιος*, βρέθηκαν υπόγειοι στεγασμένοι χώροι με ελληνιστικούς αμφορείς και, μεταξύ άλλων, στρώμα με αμφορείς του LR3 τύπου. Οι Κοντής και Κωνσταντινόπουλος υπέθεσαν πως οι χώροι αυτοί πιθανόν να αποτελούν μέρος εργαστηρίου, γεγονός που μένει να αποδειχθεί μόνο μέσα από τη μελέτη του υλικού, βλ. Ι. Κοντής - Γ. Κωνσταντινόπουλος, «Ανασκαφικά έρευναι εις την πόλιν της Ρόδου», *ΠΑΕ* 1960, 280, πίν. 227.

⁴⁶ J.-Y. Empereur - M. Picon, «Les régions de production d'amphores impériales en Méditerranée orientale», *Amphores Romaines et histoire économique, dix ans de recherche. Actes de colloque de Sienna (22-24 mai 1986)*, Rome 1989, 242-243, εικ. 18, 24. Βλ. επίσης, Ε. Παπαβασιλείου - Σ. Ντιντιούμη, «Εργαστηριακές εγκαταστάσεις και παραγωγή προϊόντων στα Δωδεκάνησα κατά την ύστερη αρχαιότητα έως την πρωτοβυζαντινή περίοδο» στο *Αρχαιολογικό Έργο στα νησιά του Αιγαίου, (Ρόδος, 27 Νοεμβρ. - 1 Δεκ. 2013)*, βλ. Περιλήψεις ανακοινώσεων, 148.

⁴⁷ Κατσιώτη, «Πήλινη ημίτομη μήτρα λυχναριού», ό.π. (σημ. 42), 559.

⁴⁸ Α. Κατσιώτη, «Aspects of the economic and commercial activity of Rhodes during Late Antiquity: The case of lamps» στο Ch. Papageorgiadou-Banis - Ang. Giannikouri (επιμ.), *Sailing in the Aegean. Readings on the Economy and Trade Routes, Μελετήματα* 53, Αθήνα 2008, 194, 196.

ΛΕΙΨΟΙ

Οι Λειψοί που βρίσκονται ανάμεσα στην Πάτμο και τη Λέρο, είναι ένα μικρό νησί με έκταση 15,842 τ.χλμ. και μήκος ακτογραμμής 39 χλμ.

Το εργαστήριο κεραμικής στους Λειψούς (εικ. 1, αρ. 5), που παρουσιάστηκε πρόσφατα από την Ε. Παπαβασιλείου και την ομάδα των ανασκαφών⁴⁹, αποτελεί μια από τις πιο σημαντικές ανασκαφές εργαστηριακού χώρου στο ανατολικό Αιγαίο. Μια μεγάλη παράλια εργαστηριακή εγκατάσταση με τέσσερεις κλιβάνους, που φαίνεται ότι δραστηριοποιείται στους 7^ο και 8^ο αιώνες. Ως κύρια παραγωγή, σύμφωνα με τους μελετητές, είναι ο αμφορέας LRA1, πιθανόν μια ύστερη απομίμηση ή επιβίωση του γνωστού τύπου. Βρέθηκαν επίσης λυχνάρια και κοινή κεραμική, πίθοι, μαγειρικά σκεύη, οινοχόες, λεκάνες. Σύμφωνα με τους μελετητές οι αμφορείς προορίζονταν για την αποθήκευση και εμπορία κρασιού, για το οποίο το νησί ήταν φημισμένο στην αρχαιότητα, αλλά και στις αρχές του 20^ο αιώνα.

ΚΑΡΠΑΘΟΣ

Η Κάρπαθος, το δεύτερο σε μέγεθος νησί της Δωδεκανήσου, με έκταση 300.152 τ.χλμ. και μήκος ακτογραμμής 180 χλμ., αποτελούσε ένα σημαντικό σταθμό στο θαλάσσιο δρόμο προς την Κωνσταντινούπολη με τα ασφαλή λιμάνια για τον *Καρπαθιακό «ανωνικό» στόλο*, ο οποίος μετέφερε στις αρχές του 5^{ου} αιώνα το σιτάρι από την Αίγυπτο στην πρωτεύουσα⁵⁰. Σύμφωνα με τον Γ. Δεληγιαννάκη, οι Καρπάθιοι ναυτικοί, που ήταν ονομαστοί για τις ικανότητές τους, εκτελούσαν και ιδιωτικές εμπορικές συναλλαγές⁵¹.

Στο νησί έχουν εντοπιστεί οικισμοί της ύστερης αρχαιότητας και της πρωτοβυζαντινής περιόδου, κοιμητήρια και πλήθος βασιλικών⁵², μεταξύ των οποίων η βασιλική της Άφωτης (εικ. 1, αρ. 6).

Τη βασιλική της Άφωτης (εικ. 16), που βρίσκεται στον όρμο των Πηγαδιών, έσκαψε το 1972-1973 ο Η. Κόλλιας, ο οποίος τοποθέτησε την ανέγερσή της στα μέσα του 6^{ου} αι. και την εγκατάλειψή της στα μέσα του 7^{ου} μ.Χ. αιώνα⁵³. Πρόκειται για μια τρικλιτη βασιλική με πλούσιο μαρμάρινο διάκοσμο. Στην τελευταία φάση της ανήκουν αποθηκευτικοί χώροι και τρεις δεξαμενές (εικ. 17-18) που συνδέονται με το εργαστήριο της κεραμικής, για την επεξεργασία του πηλού. Σύμφωνα με τον Κόλλια οι αγγειοπλάστες ήρθαν και εγκαταστάθηκαν στη βασιλική μέσα στον 7^ο αιώνα. Ο ίδιος σημειώνει γλαφυρά: «*Δεν φαίνεται να καταστράφηκε από βίαια γεγονότα. Την ίδια*

⁴⁹ Ε. Παπαβασιλείου - Κ. Sarantidis - Ε. Papanikolaou, «A ceramic workshop of the early Byzantine period on the island of Lipsi in Dodecanese (Greece)», στο Poulou-Papadimitriou - Nodarou - Kilikoglou, ό.π. (σημ. 23), 159-168.

⁵⁰ G. Deligiannakis, «The economy of the Dodecanese», ό.π. (σημ. 44), 214-215. Για τη διαδρομή των πλοίων από την Αίγυπτο στην πρωτεύουσα για τη μεταφορά της *annonna militaris*, βλ. Α. Γκουτζιουκώστας - Ξ. Μονιάρος, *Η περιφερειακή διοικητική αναδιοργάνωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τον Ιουστινιανό Α΄ (527-565): η περίπτωση της quaestura Iustiniana exercitus*, Θεσσαλονίκη 2009, 147-150.

⁵¹ Deligiannakis, ό.π. (σημ. 44), 216.

⁵² Ε. Παπαβασιλείου - Α. Κατσιώτη, «Η βυζαντινή Κάρπαθος μέσα από τα εκθέματα του αρχαιολογικού μουσείου του νησιού», *Καρπαθιακά Γ΄* (2009), 72-91.

⁵³ Ηλ. Κόλλιας, «Η παλαιοχριστιανική βασιλική της Άφωτης Καρπάθου», *ΑΕ* 1973, 143-160· ο ίδιος, «Ανασκαφή εις την Άφωτην Καρπάθου», *ΠΑΕ* 1975, 247-253, ιδιαίτερα, 252, πίν. Η, πίν. 226· ο ίδιος, «Η παλαιοχριστιανική βασιλική της Άφωτης στα Πηγάδια Καρπάθου», *Καρπαθιακά, Β΄* (2006), 113-124, πίν. 71-75.

εποχή φαίνεται να έχουμε την εγκατάσταση ενός εργαστηρίου αγγειοπλαστών. Έχουν βρεθεί, όπως αναφέρθηκε ΒΑ οι χώροι παρασκευής του πηλού, αλλά δεν βρέθηκε ο φούρνος για το ψήσιμο των αγγείων. Είναι βέβαιο ότι ένα μέρος των προσκτισμάτων της βασιλικής και πιθανώς και το βόρειο κλίτος της τα χρησιμοποιούσαν οι αγγειοπλάστες ως χώρους λατρείας». Το χαρακτήρισε ως «ένα μνημείο μικρό και φτωχικό ... ένα κτίσμα στα μέτρα των κεραμέων που ήλθαν και εγκαταστάθηκαν γύρω της στον 7^ο αι. περίπου»⁵⁴.

Οι αμφορείς (εικ. 19) που εκτίθενται σήμερα στο Μουσείο της Καρπάθου⁵⁵ θεωρούνται ως παραγωγή του εργαστηρίου και έχουν μεγάλη ομοιότητα με τους κρητικούς αμφορείς⁵⁶. Το εύρημα, μοναδικό ως σήμερα, είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον, ιδιαίτερα εάν η μελέτη του κεραμικού υλικού της ανασκαφής επιβεβαιώσει την τοπική παραγωγή του αμφορέα. Μια ομάδα λυχναριών που βρέθηκαν στην ανασκαφή⁵⁷ και εκτίθενται και αυτά στο Μουσείο Καρπάθου, χρονολογούνται στον 7^ο αιώνα με κοντινότερα παράλληλα κρητικά λυχνάρια⁵⁸ (εικ. 20).

Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΩΝ ΑΜΦΟΡΕΩΝ ΣΤΗ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟ: ΝΕΟΙ ΤΥΠΟΙ ΚΑΙ ΑΠΟΜΙΜΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΠΑΛΙΩΝ

Η ανασκαφή εργαστηρίων κεραμικής είναι πολύτιμη για την ανίχνευση των εμπορικών δρόμων και σχέσεων και της ανάγνωσης των οικονομικών μεγεθών μιας περιοχής. Όπως φαίνεται από την παρουσίαση των δημοσιευμένων εργαστηρίων από τα Δωδεκάνησα, υπάρχει μια έντονη ανάπτυξη της παραγωγής εμπορικών αμφορέων από τα μέσα του 6^{ου} και κατά τη διάρκεια του 7^{ου} αιώνα και μετά. Ο νέος τύπος εμπορικού αμφορέα που παράγουν τα Δωδεκανησιακά εργαστήρια, σε αναλογία με αυτά της Κύπρου, είναι ο σφαιρικός βυζαντινός αμφορέας, ο οποίος θα κυριαρχήσει στη Μεσόγειο και τη Μαύρη Θάλασσα από τον 7^ο έως τον 9^ο αιώνα⁵⁹. Στην περίπτωση της Κύπρου σημειώνεται ανάπτυξη εργαστηρίων με εξειδίκευση στην ταυτόχρονη παραγωγή απομιμήσεων του LRA1 και του σφαιρικού/LRA13 αμφορέα⁶⁰, όπως και στα εργαστήρια της Καρδάμαινας στην Κω μέσα στον 7^ο αιώνα. Στη μεγάλη παράκτια εργαστηριακή

⁵⁴ Κόλλιας, «Η παλαιοχριστιανική βασιλική», *Καρπαθιακά Β'*, ό.π. (σημ. 53), 116-117.

⁵⁵ Παπαβασιλείου - Κασιώτη, «Η βυζαντινή Κάρπαθος», ό.π. (σημ. 52), 72-91, εικ. 2.

⁵⁶ Οι αμφορείς είναι αδημοσίευτοι. Μια πρώτη παρατήρηση που μπορεί να γίνει ότι υπάρχουν σχήματα που μοιάζουν με τους κρητικούς τύπους TRC2/4, βλ. An. Yangaki, «La céramique des IVe-VIIIe siècles ap. J.-C. d'Eleutherna: sa place en Crète et dans le bassin égéen», *Ηράκλειο 2005*, 191, εικ. 52a, b. E.C. Portale - I. Romeo, «Contentitori da trasporto», στο A. Di Vita (επιμ.), *GORTINA V.3, Lo scavo de Pretorio (1989-1995). I materiali*, τ. V.3.1, 303-305, πιν. LV c-e.

⁵⁷ Κόλλιας, «Η παλαιοχριστιανική βασιλική», *AE 1973*, ό.π. (σημ. 53), πιν. 75β.

⁵⁸ I. Baldini - G. Parello, «Lucerne», στο Di Vita, *GORTINA*, ό.π. (σημ. 56), τ. V.3.1, 183, εικ. 137B, πιν. XXXIVCc-g, τύπος III.

⁵⁹ N. Poulou-Papadimitriou, «Transport amphorae and trade in the Aegean from the 7th to the 9th century AD: containers for wine or olive oil?», στο E. Margaritis - J. Renfrew - M.K. Jones (επιμ.), *Wine confessions: Production, Trade and Social Significance of Wine in Ancient Greece and Cyprus*, Occasional Wiener Laboratory Series, *Hesperia* (υπό δημοσίευση). Ευχαριστώ την αναπληρώτρια καθηγήτρια κ. Ναταλία Πούλου, που έθεσε υπ' όψιν μου τα πολύ σημαντικά συμπεράσματά της, καθώς και τον προβληματισμό της σχετικά με το θέμα που παρουσιάζω και πάνω απ' όλα για την παρότρυνσή της να ασχοληθώ με τη μελέτη αυτή.

⁶⁰ St. Demesticha, «Amphora production on Cyprus during the Late Roman period», στο X. Μπακιρτζής (επιμ.), *7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου (Θεσσαλονίκη 1999)*, Αθήνα 2003, 469-476.

εγκατάσταση του μικρού νησιού των Λειψών η κύρια παραγωγή είναι η ύστερη επιβίωση του LRA1 τύπου.

Στο Μαστιχάρι της Κω συναντάμε μετά τα μέσα του 6^{ου} και ως τα μέσα του 7^{ου} αιώνα την απομίμηση ενός πολύ γνωστού τύπου αμφορέα, αυτή του εφesiaκού LRA3 καθώς και του τύπου Ephesos 56. Έχει τονιστεί η σχέση της Κω με τον προσκυνηματικό χώρο της Εφέσου⁶¹ και φαίνεται πως οι αγγειοπλάστες της Κω γνώριζαν πολύ καλά τις παραγωγές των εργαστηρίων της.

Η πιθανή παραγωγή στην Κάρπαθο ενός από τους πιο γνωστούς κρητικούς τύπους αμφορέων θα μπορούσε να αποτελεί ένα αντίστοιχο παράδειγμα. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ο Η. Κόλλιας υποστήριξε μια εγκατάσταση αγγειοπλαστών στη βασιλική της Άφωτης στην περίοδο της τελευταίας φάσης της, κατά τον 7^ο αιώνα. Θα μπορούσαμε άραγε, κατ' αναλογία με την Κύπρο, όπου ο D. Pieri συνδέει την ξαφνική εμφάνιση των απομιμήσεων του LRA1 αμφορέα με τη μετακίνηση και εγκατάσταση στο νησί αγγειοπλαστών από την Κιλικία⁶², να υποστηρίξουμε μια μετακίνηση αγγειοπλαστών από την Κρήτη μέσα στον 7^ο αιώνα στην Κάρπαθο; Σύμφωνα με τον Δεληγιαννάκη, οι γνωστές από τις πηγές διαδρομές των Καρπαθιακών εμπορικών πλοίων μεταξύ Κρήτης, Πεντάπολης και Αιγύπτου σε συνδυασμό με τους παράλιους οικισμούς αποτελούν ισχυρές ενδείξεις για το εμπόριο κρασιού από την Κάρπαθο προς την Αίγυπτο⁶³. Αφήνουμε το θέμα ανοιχτό, μέχρις ότου ολοκληρωθεί η μελέτη της Άφωτης και η τεκμηρίωση αφενός της ύπαρξης εργαστηρίου και αφετέρου της χρονολόγησης των αμφορέων.

Τέλος, η απουσία εργαστηρίων πριν από τον 6^ο αιώνα οφείλεται κατά τη γνώμη μας στην τυχαία ροή των σωστικών ανασκαφών και στην απουσία συστηματικών δημοσιεύσεων κεραμικής της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Η εύρεση αγγείων που μπορούν να αποδοθούν σε τοπική παραγωγή, όπως αμφορείς του LRA2 τύπου που αποδίδονται σε παραγωγή της Κω⁶⁴, θεωρούμε ότι επιβεβαιώνουν την παραπάνω άποψη.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όλα τα παραπάνω, δηλαδή η ανάπτυξη των εργαστηρίων παραγωγής αμφορέων στο νοτιοανατολικό Αιγαίο και η εμφάνιση νέων τύπων και απομιμήσεων των παλαιών μέσα στον 7^ο αιώνα συνδέονται, όπως έχει ήδη τεκμηριωθεί από τον D. Pieri⁶⁵, με την απώλεια των ανατολικών επαρχιών, που είχε ως αποτέλεσμα η Κύπρος, η βόρεια Συρία και τα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου να αναλάβουν κατά κύριο λόγο την *annonna militaris*, προκειμένου να καλυφθούν οι ανάγκες της πρωτεύουσας και των στρατευμάτων

⁶¹ Α. Κατσιώτη, «Πήλινα φιαλίδια - ευλογίες από τα Δωδεκάνησα», *ΔΧΑΕΛ'* (2009), 281.

⁶² D. Pieri, «Les centres de production d'amphores en Méditerranée orientale durant l'antiquité tardive: quelques remarques», στο M. Bonifay - J.-C. Trégliā (επιμ.), *LRCW 2. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR Inter. Series, 1662 (II), Oxford 2007, 614.

⁶³ Deligiannakis, «The economy of the Dodecanese», ό.π. (σημ. 44), 216.

⁶⁴ N. Poulou-Papadimitriou - E. Nodarou, «La céramique protobyzantine de Pseira: la production locale et les importations - étude typologique et pétrographique», στο M. Bonifay - J.-C. Trégliā (eds.), *LRCW 2. Late Roman Coarse Ware and Amphorae in the Mediterranean, Archaeology and Archaeometry*, BAR Inter. Series 1662 (II), Oxford 2007, 757, fig. 3c.

⁶⁵ Pieri, «Les centres de production d'amphores», ό.π. (σημ. 62), 614-615.

στα βασικά προϊόντα (κρασί, λάδι, σιτηρά)⁶⁶. Το εμπόριο καθοριζόταν από την εξειδίκευση της αγροτικής παραγωγής, και τα μεγάλα νησιά της Δωδεκανήσου, όπως η Ρόδος, η Κάρπαθος και η Κως είχαν αυτάρκεια στην αγροτική παραγωγή και τη δυνατότητα εξαγωγής και στήριξης του ανωνικού συστήματος⁶⁷. Επομένως το κράτος βασιζει την ανάπτυξη του στα νησιά, η δε πρακτική της σφράγισης μέρους των αμφορέων του εργαστηρίου στην αρχαία Αλάσαρνα της Κω αποτελεί μαρτυρία του κεντρικού ελέγχου του εμπορίου⁶⁸. Οι αμφορείς, όπως έχει ήδη υποστηρίξει η Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, δεν παράγονται πλέον σε μεγάλα κέντρα, αλλά σε μικρότερα εργαστήρια, σε παράκτιες θέσεις στη θαλάσσια διαδρομή από το νοτιοανατολικό Αιγαίο προς την Κωνσταντινούπολη⁶⁹. Το παράδειγμα της Κω δείχνει ότι οι παράκτιοι οικισμοί του νησιού αποτελούν ένα είδος εμπορικού διαμετακομιστικού σταθμού για τη συγκέντρωση της αγροτικής παραγωγής και της διάθεσής της εκτός του νησιού⁷⁰. Επίσης, η μέχρι σήμερα μελέτη του υλικού της κεραμικής σε συνδυασμό με τις πηγές αποδεικνύουν ότι τα ταξίδια, προσκυνηματικά⁷¹ ή εμπορικά⁷², συνεχίζονται στη Δωδεκάνησο έως και το α΄ μισό του 7^{ου} αιώνα.

Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η έντονη δραστηριότητα των εργαστηρίων κεραμικής στον 7^ο αιώνα και πιθανόν και αργότερα, με κύρια παραγωγή τους εμπορικούς αμφορείς, βεβαιώνει τη συνέχιση του εμπορίου, παρά την συρρίκνωση των πόλεων και των εμπορικών δραστηριοτήτων που θεωρείται ότι προκάλεσαν οι αραβικές επιδρομές στα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου στα μέσα του 7^{ου} αιώνα. Τα τελευταία χρόνια οι ερευνητές έχουν ανοίξει το θέμα των «σκοτεινών αιώνων» της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και της «παρακμής» των εύρωστων πόλεων και των παράλιων οικισμών⁷³. Θεωρούμε ότι παρά τη συρρίκνωση που παρατηρείται στις πόλεις και τους οικισμούς μετά τα μέσα του 7^{ου} αιώνα, πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπ' όψιν η έντονη εμπορική δραστηριότητα στη μεταβατική περίοδο, που τεκμηριώνεται από τη μελέτη της κεραμικής στην ανατολική Μεσόγειο⁷⁴. Στη Δωδεκάνησο η έντονη οικοδομική

⁶⁶ Poulou-Papadimitriou - Didiumi, «Nouvelles données», ό.π. (σημ. 22), 744. Για το σύστημα της *annonna militaris*, βλ. Γκουτζιουκόστας - Μονιάρης, *Η περιφερειακή διοικητική αναδιοργάνωση*, ό.π. (σημ. 50), 127-145, 236.

⁶⁷ Deligiannakis, ό.π., 222-223.

⁶⁸ Diamanti, «Stamped Late Roman/Proto-Byzantine Amphoras», ό.π. (σημ. 29).

⁶⁹ Poulou-Papadimitriou, «Transport amphorae», ό.π. (σημ. 59).

⁷⁰ Ντιντιούμη, «Νεότερα ευρήματα», ό.π. (σημ. 32), 108-109.

⁷¹ Κατσιώτη, «Πήλινα φιαλίδια», ό.π. (σημ. 61), 281. Ε. Μπρούσκαρη, «Σφραγίδα άρτου παλαιοχριστιανικών χρόνων από την Κω», *Ανταπόδοση, Μελέτες Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης προς τιμήν της καθηγήτριας Ε. Δεληγιάννη-Δωρή*, Αθήνα 2010, 277-278.

⁷² Στην Κω η ναυκλήρισα Ευστοχιανή δωρίζει τα ψηφιδωτά του βόρειου κλίτους στη βασιλική του Μαστιχαρίου, βλ. L.M. De Matteis, *Mosaici di Cos dagli scavi delle Missioni Italiane e Tedesche (1900-1945)* (Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente XVII), Atene 2004, 221, με βιβλιογραφία. Σε κίονα εκκλησίας στη Ρόδο υπάρχει η επιγραφή *Φιλίππου ναυκλήρου Ασκουνδίου* (7^{ου}-8^{ου} αιώνας), Deligiannakis, «The economy of the Dodecanese», ό.π. (σημ. 44), 212.

⁷³ Βλ. ενδεικτικά, M. Mundell Mango (επιμ.), *Byzantine Trade, 4th-12th Centuries. The Archaeology of Local, Regional and International Exchange. Papers of the 38th Spring Symposium of Byzantine studies, St John's College (University of Oxford, March 2004)*, Oxford 2009. P. Armstrong «Trade in the east Mediterranean in the 8th century», στο ίδιο, 157-178. Βλ. επίσης, Poulou-Papadimitriou, «Transport Amphorae», ό.π. (σημ. 59), με βιβλιογραφία.

⁷⁴ Arthur, «Form, Function and Technology», ό.π. (σημ. 39), 171-173. Poulou-Papadimitriou, «Transport amphorae», ό.π. (σημ. 59). Επίσης, η αύξηση των εργαστηριακών εγκαταστάσεων στα νησιά

δραστηριότητα με την ανέγερση πλήθους βασιλικών φαίνεται ότι φθίνει στον 7^ο αιώνα, περίοδο που ξεκινούν οι πρώτες οχυρώσεις στην πόλη της Ρόδου. Υπάρχουν μαρτυρίες για ύπαρξη αραβικής φρουράς στη Ρόδο⁷⁵, ενώ πρόσφατα ο εντοπισμός μιας αραβικής επιγραφής σε κίονα της βασιλικής του Αγίου Γαβριήλ⁷⁶ που βρίσκεται λίγο πιο έξω από την πόλη της Κω, μας κάνει να υποθέσουμε ότι ίσως είναι πραγματικότητα η κατάληψη της Κω από τους Άραβες στα μέσα του 7^{ου} αιώνα, που περιγράφεται από τις πηγές⁷⁷.

Ποιες είναι λοιπόν οι επιπτώσεις αυτών των επιδρομών και της προσπάθειας εγκατάστασης των Αράβων στα νησιά; Και τι γίνεται με το εμπόριο αυτή την περίοδο; Οι μελλοντικές συστηματικές δημοσιεύσεις του κεραμικού υλικού που προέρχεται από τις σωστικές ανασκαφές της ΚΒ΄ και της 4^{ης} Εφορείας είναι βέβαιο ότι θα δώσουν απαντήσεις.

Σοφία Ντιντιούμη

Αρχαιολόγος

e-mail: s.didioumi@gmail.com

κατά τη μεταβατική περίοδο (7^{ος}-8^{ος} αι.) σε σχέση με την παρουσία του βυζαντινού στρατού και στόλου, που σε αυτή την ταραγμένη εποχή μετακινείται σε ολόκληρο το Αιγαίο και τη Δύση, είναι ένα σημαντικό ζήτημα στην έρευνα, το οποίο δεν είναι δυνατόν να αναπτυχθεί στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης. Ευχαριστώ θερμά τον συνάδελφο Γιώργο Δελληνγιαννάκη για τις ενδιαφέρουσες συζητήσεις μας και τις παρατηρήσεις του επί του θέματος.

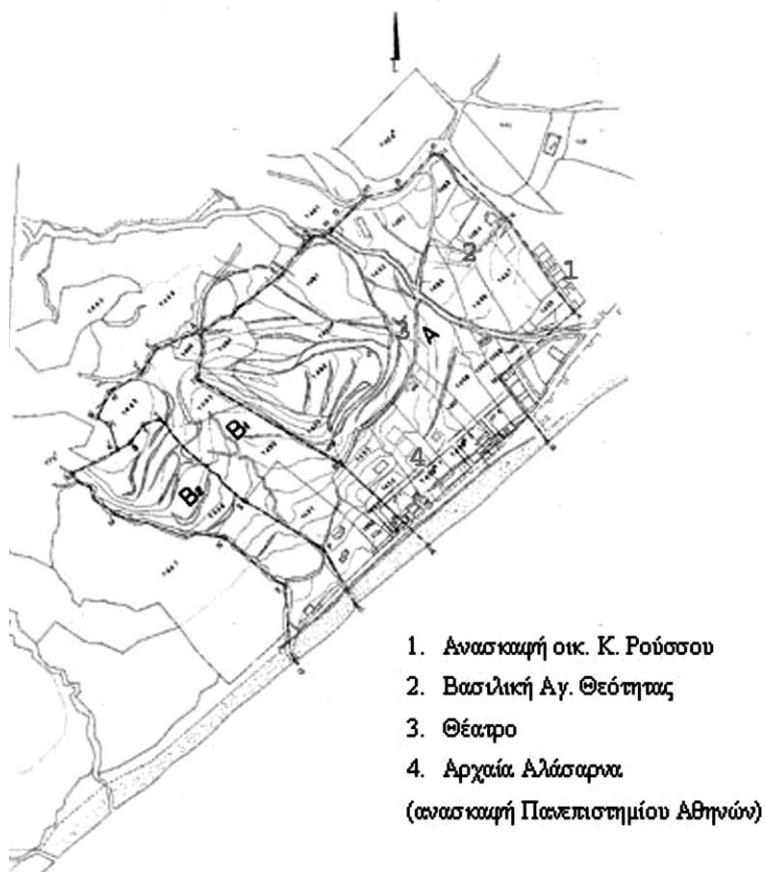
⁷⁵ Ηλ. Κόλλιας, «Η παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Ρόδος. Η αντίσταση μιας ελληνιστικής πόλης», *Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1522)*, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, (Ρόδος, 24-29 Οκτωβρίου 1993), Β΄, Αθήνα 2000, 303-304.

⁷⁶ I. Baldini - G. Mazzili, «La fasi e la tipologia della basilica», στο I. Baldini - M. Livadiotti (επιμ.), *Archeologia Protobizantina a Kos: la basilica di S. Gabriele*, Bologna 2012, 174, εικ. III.43.3. Βλ. επίσης, Fr. Imbert, «Graffiti, arabes de Cnide et de Kos: premières traces épigraphiques de la conquête musulmane en mere égée», στο C. Zuckerman, *Constructing the Seventh Century*, Travaux et Mémoires 17, Paris 2013, 731-758.

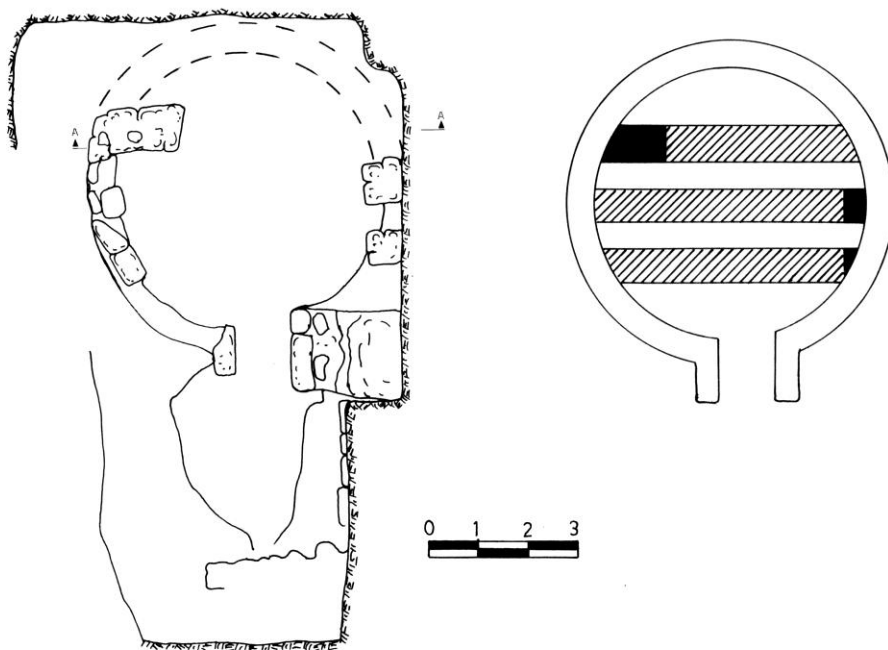
⁷⁷ Για τις αραβικές επιδρομές στην Κω, βλ. Ε. Μπρούσκαρη - Σ. Ντιντιούμη, «Υστερορωμαϊκή και Βυζαντινή Κως. Η συμβολή των νομισμάτων (4ος-12ος αι.)», *Οβολός 8, Το Νόμισμα στα Δωδεκάνησα και τη Μικρασιατική τους περαία. Πρακτικά Συνεδρίου της Δ΄ Επιστημονικής Συνάντησης, (Κως, 30 Μαΐου - 2 Ιουνίου 2003)*, Αθήνα 2006, 315.

Εικ. 1 Χάρτης των Δωδεκανήσων

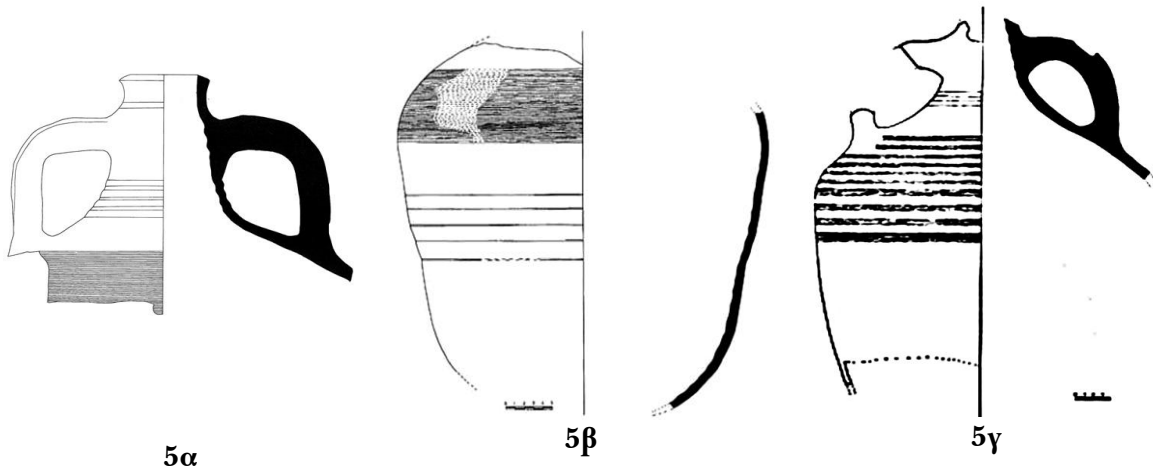
Εικ. 2. Τοπογραφικό διάγραμμα αρχαιολογικής ζώνης Καρδάμαινας (αρχείο ΚΒ΄ και 4^{ης} Εφορείας)

Εικ. 3. Κεραμικός κλίβανος Καρδάμαινας, 7^{ος} αιώνας

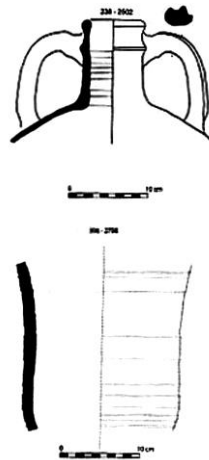
Εικ. 4: Απομίμηση LR1 αμφορέα. Καρδάμαινα

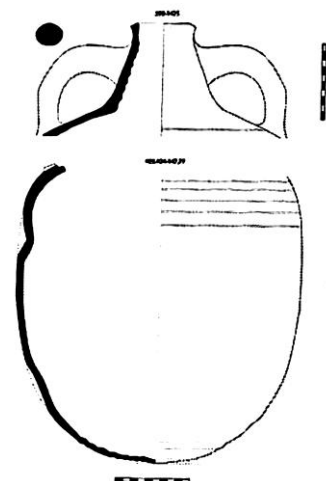
Εικ. 5α-γ. Σφαιρικός αμφορέας Καρδάμαινας

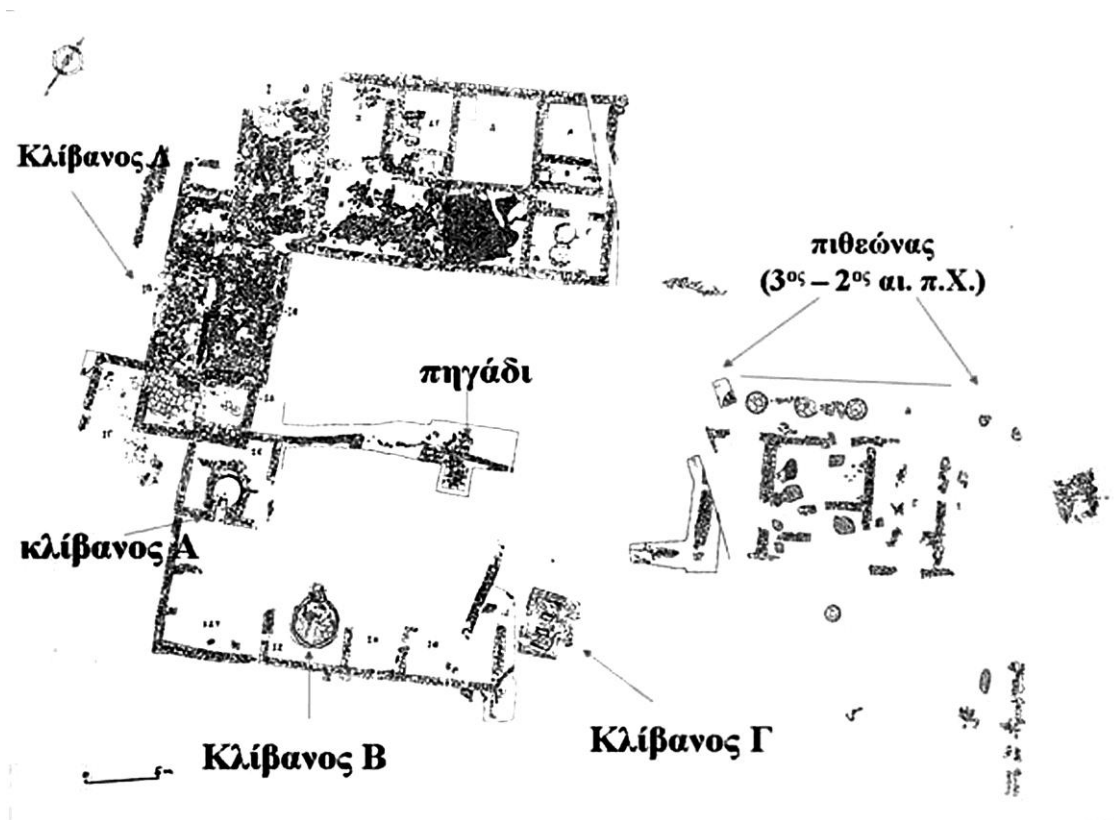
Εικ. 6. Τροχήλατο
λυχνάρι από τον
κλιβανο της
Καρδάμαινας

Εικ. 7. LR1 αμφορέας
(Diamanti, «Stamped Late
Roman/Early Byzantine
Amphoras», εικ. 1a)

Εικ. 8. LR13 αμφορέας
(Diamanti, «Stamped Late
Roman/Early Byzantine
Amphoras», εικ. 1b)

Εικ. 9. Εργαστηριακή εγκατάσταση στην περιοχή Κώσταινα, Μαστιχάρι Κω, μέσα 6^{ου}-7^{ου} αιώνας

Εικ. 10α: Κεραμικός κλίβανος Γ. Κώσταινα, Μαστιχάρι Κω

Εικ. 10β. Εργαστηριακή εγκατάσταση στην περιοχή Κώσταίνα, Μασιχάρι Κω.
Κλιβανός Γ

11α

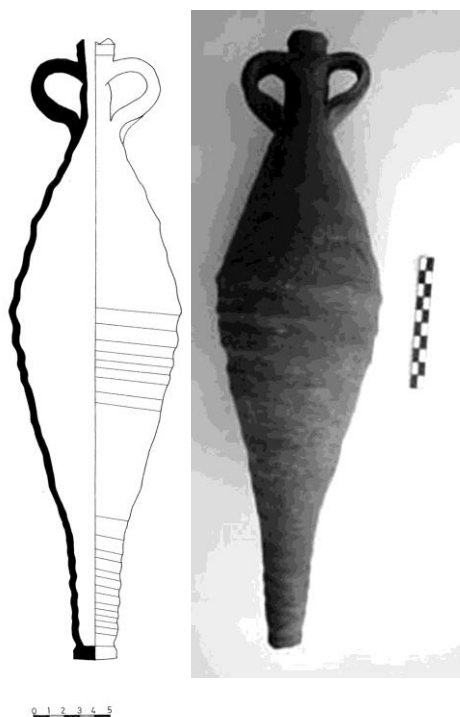
11β

Εικ. 11α-β. Εργαστηριακή εγκατάσταση στην περιοχή Κώσταίνα, Μασιχάρι Κω.
Κλιβανός Δ

Εικ. 11γ. Εργαστηριακή εγκατάσταση στην περιοχή Κώσταινα, Μαστιχάρι Κω. Κλίβανος
Δ. Αμφορείς LR3

Εικ. 12α-β. Εργαστηριακή εγκατάσταση
στην περιοχή Κώσταινα, Μαστιχάρι Κω.
Αμφορέας τύπου LR3 B4

Εικ. 13. Εργαστηριακή εγκατάσταση στην
περιοχή Κώσταινα, Μαστιχάρι Κω.
Αμφορέας τύπου LR3 B2

Εικ. 14: Αμφορέας από το εργαστήριο στην περιοχή Κώσταινα

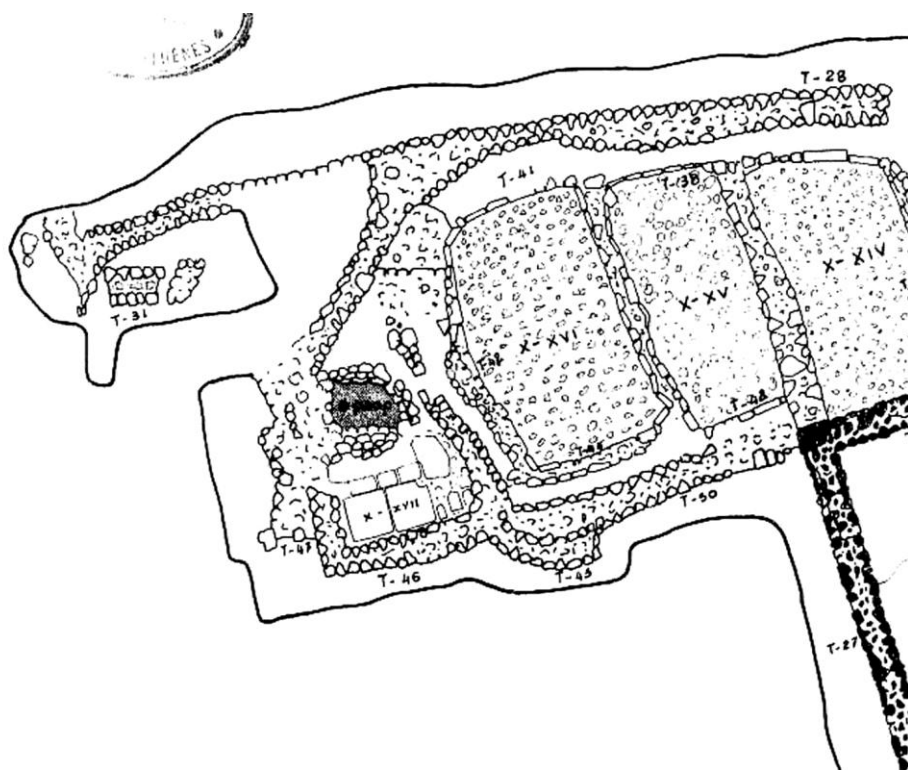
Εικ. 15: Πήλινη μήτρα λυχναριού από το Μασιχάρι (Κασιώτη, «Πήλινη ημίτομη μήτρα», εικ. 1)

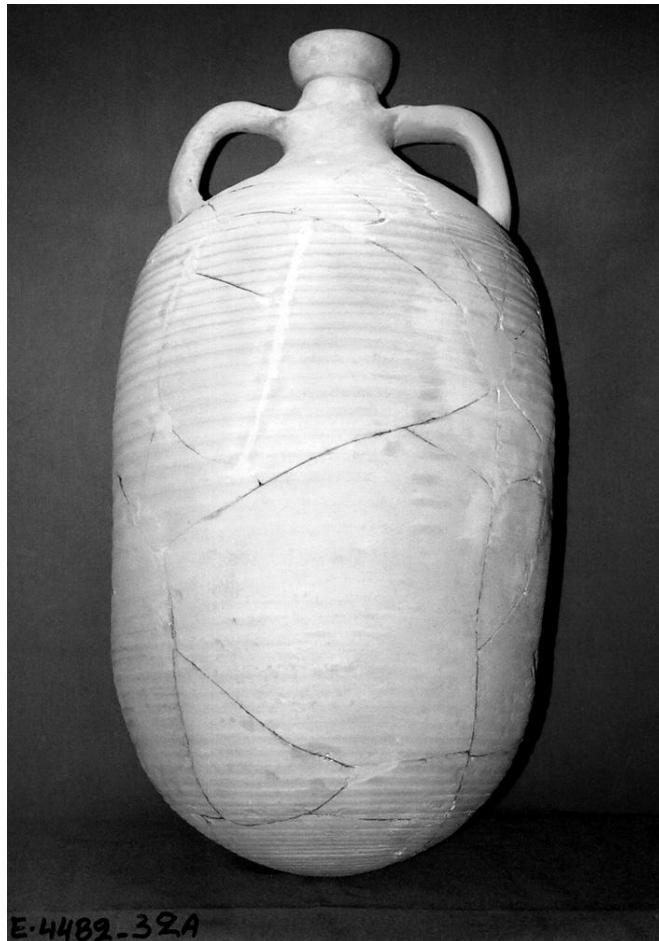
Εικ. 16. Ανασκαφή στην βασιλική της Άφωτης Καρπάθου (Κόλλιας, Ανασκαφή εις 'Άφωτην' Καρπάθου», ΠΑΕ 1975, πιν. 224).

Εικ. 17. Βασιλική στην Άφωτη Καρπάθου. Οι δεξαμενές (Κόλλιας, «Η βασιλική της Άφωτης», Καρπαθιακά Β΄, εικ. 11).

Εικ. 18: Βασιλική της Άφωτης Καρπάθου. Αποτύπωση των δεξαμενών (Κόλλιας, Ανασκαφή εις Άφωτην Καρπάθου», παρενθ. πιν. Η΄).

Εικ. 19: Βασιλική της Άφωτης Καρπάθου, Αμφορέας. (Παπαβασιλείου –Κατσιώτη, «Η βυζαντινή Κάρπαθος», εικ. 2, πρώτο από αριστερά. Αρχείο 4^{ης} ΕΒΑ).

Εικ. 20: Βασιλική της Άφωτης Καρπάθου, λυχνάρι. (Κόλλιας, «Η παλαιοχριστιανική βασιλική», ΑΕ 1973, πίν. 75β, πρώτο από αριστερά).

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΚΑΛΥΜΝΟΣ

Η Κάλυμνος, νησί ορεινό και πετρώδες στο μεγαλύτερο μέρος του, αποτελεί το τέταρτο σε μέγεθος και το τρίτο σε πληθυσμό νησί της Δωδεκανήσου. Είναι ευρέως γνωστή λόγω της ιδιαίτερης ενασχόλησης των κατοίκων της με τη σπογγαλεία. Πρόκειται για ένα κατ' εξοχήν ναυτικό νησί, η ζωή των κατοίκων του οποίου υπήρξε ανέκαθεν άρρηκτα δεμένη με τη θάλασσα. Παράλληλα συνιστά έναν τόπο με μακραίωνη ιστορία, αξιόλογο πολιτισμό και έναν εντυπωσιακό αριθμό μνημείων από όλες τις ιστορικές περιόδους.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η αρχαιολογική βιβλιογραφία για την παλαιοχριστιανική Κάλυμνο είναι πλουσιότερη συγκριτικά με αυτή άλλων ιστορικών περιόδων της. Με τα παλαιοχριστιανικά και κυρίως τα θρησκευτικά μνημεία του νησιού ασχολήθηκαν κατά καιρούς διάφοροι ερευνητές, όπως ο Charles Newton (1856, 1865)¹, ο Mario Segre (1938)², ο Παύλος Λαζαρίδης (1955)³, ο Στυλιανός Πελεκανίδης (1974)⁴, ο Ιωάννης Βολανάκης (από το 1980 και μετά)⁵, ο Donald Bailey (1988)⁶, ο Βασίλης Καραμπάτσος

¹ Ch.T. Newton, «Excavations and Discoveries at Calymnos», *AJ* 13 (1856), 14-37· ο ίδιος, *Travels and Discoveries in the Levant*, τ. I, London 1865, 283-333.

² M. Segre, «Relazione preliminare sulla prima campagna di scavo nell'isola di Calino», *Memorie* III (1938), 35-37.

³ Π. Λαζαρίδης, «Συμβολή εις την μελέτην των παλαιοχριστιανικών μνημείων της Δωδεκανήσου», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 12-19 Απριλίου 1953*, Αθήνα 1955, τ. 1, 227-248.

⁴ Στ. Πελεκανίδης, με τη συνεργασία της Π. Ατζακά, *Σύνταγμα των Παλαιοχριστιανικών Ψηφιδωτών Δαπέδων της Ελλάδος: I, Νησιωτική Ελλάς*, Θεσσαλονίκη 1974, 48-51, πίν. 7-9.

⁵ Ι. Βολανάκης, «Νεώτερα Έρευνα επί των Παλαιοχριστιανικών Μνημείων της Δωδεκανήσου», *ΑΕ* 1980, 1-17· ο ίδιος, «Παλαιοχριστιανικά Μνημεία Δωδεκανήσου, Ρόδος - Κάλυμνος - Τέλενδος», *Αντίδορον Πνευματικών, Τμηματικός Τόμος Γ. Ι. Κονιδάρη, ΕΕΘΣΠΑ* 25 (1981), 41-63· ο ίδιος, «Τα Παλαιοχριστιανικά Μνημεία της Νήσου Τελένδου», *Καλυμνιακά Χρονικά Γ'* (1982), 55-63· ο ίδιος, «Χριστιανικά Μνημεία της Καλύμνου», *Καλυμνιακά Χρονικά Ε'* (1985), 107-119· ο ίδιος, «Τα Παλαιοχριστιανικά Μνημεία της Δωδεκανήσου», *Αφιέρωμα εις τον Μητροπολίτην Ρόδου κκ. Σπυρίδωνα επί τη συμπληρώσει τεσσαράκοντα ετών αρχιερατείας*, Αθήνα 1988, 311-347· ο ίδιος, «Συμβολή στην Έρευνα των Χριστιανικών Μνημείων των Νήσων Καλύμνου και Τελένδου», *Καλυμνιακά Χρονικά Ι'* (1992), 173-211· ο ίδιος, «Χριστιανικά Μνημεία Καλύμνου - Νήσος Αγία Κυριακή», *Καλυμνιακά Χρονικά ΙΑ'* (1994), 21-35· ο ίδιος, «Χριστιανικοί Λουτρώνες και αγιάσματα στα Δωδεκάνησα», *Θεολογία ΕΖ'* (1996), τχ. Δ', 789-793· ο ίδιος, «Συμβολή στην έρευνα των χριστιανικών μνημείων της νήσου Τελένδου», *Καλυμνιακά Χρονικά ΙΔ'* (2001), 229-244.

(1987 και 1994)⁷, ο Ηλίας Κόλλιας (1994)⁸, η Βασιλική Βέμη (1989)⁹, η Παναγιώτα Ασημακοπούλου-Ατζακά (1974, 1991 και 2003)¹⁰, ο Παντελεήμων Λαμπαδάριος (1994)¹¹ και ο υπογράφων αρχαιολόγος (από το 1998 και εξής)¹², άλλοι από αυτούς στο πλαίσιο γενικότερων έργων τους και άλλοι με ειδικότερες μελέτες τους.

Οι πρώτες σύντομες ανασκαφικές έρευνες σε παλαιοχριστιανικά μνημεία του νησιού διενεργήθηκαν στα 1854-1855 από τον Άγγλο αρχαιολόγο Charles Newton¹³ και το 1937 από τον Ιταλό επιγραφολόγο Mario Segre¹⁴, στις βασιλικές Χριστός της Ιερουσαλήμ, Αγία Σοφία και Άγιος Ιωάννης. Συστηματικότερες όμως ανασκαφές ξεκίνησαν από το 1990 και μετά, από τους αρχαιολόγους της 4^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Μάνια Μιχαηλίδου, Βασιλή Καραμπάτσο, Αγγελική Κατσιώτη και από τον γράφοντα, σε παλαιοχριστιανικές βασιλικές, όπως στη βασιλική του οικοπέδου Χαλκίτη στο Βαθύ (1989)¹⁵, στον Ταξιάρχη στον Έμπολα Βαθύ (1992, 1997, 1998)¹⁶, στην

⁶ Ο D. Bailey δημοσίευσε τα καλυμνιακά λυχάρια του Βρετανικού Μουσείου, που ανακαλύφθηκαν από τον Newton (1854-1855) στο υστερορωμαϊκό νεκροταφείο της Πόθιας, στον τρίτο τόμο του Καταλόγου των λυχναριών του Βρετανικού Μουσείου (D.M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum*, III, *Roman Provincial Lamps*, London 1988, 1, 104, 178, 179, 185, 294, 300, 326, 333, 366, 406, 412).

⁷ V. Karabatsos, *An Architectural and Art Historical Survey of the Early Christian Monuments of Kalymnos and Telendos*, αδημοσίευτο δακτυλογραφημένο Master of Philosophy, Birmingham 1987· ο ίδιος, «The Early Christian Churches of Kalymnos and Telendos», *Κάλυμνος- Ελληνορθόδοξος Ορισμός του Αιγαίου*, Αθήνα 1994, 259-362.

⁸ Η. Κόλλιας, «Σχεδιάσμα της Αρχαιολογίας και Τέχνης της Καλύμνου, από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια μέχρι το τέλος της Ιπποτοκρατίας (1522)», *Κάλυμνος - Ελληνορθόδοξος Ορισμός του Αιγαίου*, Αθήνα 1994, 23-50.

⁹ Ασχολήθηκε με τη μελέτη των μέχρι το 1989 εντοπισθέντων ιωνικών με επίθημα κιονοκράνων από παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Καλύμνου και της Τελένδου, βλ. σχετικά: V. Vemi, *Les chapiteaux ioniques à imposte de Grèce à l'époque paléochrétienne*, έκδοση της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών (*BCH Supplément XVII*, 1989), 58, 65, 179-181, pl. 73, 74.

¹⁰ Στ. Πελεκανίδης, με τη συνεργασία της Π. Ατζακά, *Σύνταγμα των Παλαιοχριστιανικών Ψηφιδωτών Δαιπέδων της Ελλάδος: I, Νησιωτική Ελλάς*, Θεσσαλονίκη 1974, 48-51, πιν. 7-9. Ρ. Assimakopoulou-Atzaka, «The mosaic pavements of the Aegean islands during the Early Christian Period», *XXXVIII Corso di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina*, Ravenna 1991, 33-34, εικ. 9· η ίδια, *Ψηφιδωτά δάπεδα: προσέγγιση στην τέχνη του αρχαίου ψηφιδωτού*, Θεσσαλονίκη 2003, 63, 156, εικ. 60.

¹¹ Π. Λαμπαδάριος, *Η τοιχογραφία του ιερού ναού Αγίου Κωνσταντίνου Τελένδου*, Κάλυμνος 1994.

¹² Μ. Κουτελλάς, *Κάλυμνος, Ιστορία - Αρχαιολογία - Πολιτισμός*, Κάλυμνος 1998 (στο εξής: Κουτελλάς, *Κάλυμνος*)· ο ίδιος, «Ο οχυρωμένος οικισμός του Αγίου Κωνσταντίνου Τελένδου», *Καλυμνιακά Χρονικά* ΙΓ' (1999), 313-327· ο ίδιος, «Η παλαιοχριστιανική βασιλική της Αγίας Τριάδας στην Τέλενδο», *Καλυμνιακά Χρονικά* ΙΔ' (2001), 245-259· ο ίδιος, «Παλαιοχριστιανικός οικισμός νήσου Τελένδου. Πρώτα συμπεράσματα της πρόσφατης (2000-2002) ανασκαφικής έρευνας», *Καλυμνιακά Χρονικά* ΙΕ' (2003), 223-234· ο ίδιος, «Οι παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Καλύμνου», *CORPUS* 49 (Μάιος 2003), 74-85· ο ίδιος, «Παλαιοχριστιανικός οικισμός στην Τέλενδο: Πρώτα συμπεράσματα της πρόσφατης (2000-2001) ανασκαφικής έρευνας», *Χάρης Χαιρε, Μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάντζια*, Β', Αθήνα 2004, 373-388· ο ίδιος, «Οι παλαιοχριστιανικοί καμαροσκεπείς τάφοι της Καλύμνου», *Καλυμνιακά Χρονικά* ΙΣΤ' (2005), 447-470· ο ίδιος, «Η παλαιοχριστιανική βασιλική της Αγίας Τριάδας στην Τέλενδο», *ΔωδΧρ* ΙΘ' (2005), 441-461· ο ίδιος, «Η ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου του Χριστού της Ιερουσαλήμ στην Κάλυμνο», *Καλυμνιακά Χρονικά* ΙΗ' (2009), 33-55· ο ίδιος, «Λουτρικές εγκαταστάσεις πρωτοβυζαντινών χρόνων στην Κάλυμνο και την Τέλενδο», *Καλυμνιακά Χρονικά* ΙΘ' (2011), 11-58.

¹³ Βλ. παραπάνω, σημ. 1.

¹⁴ Βλ. παραπάνω, σημ. 2.

¹⁵ ΑΔ 44 (1989): Β2, Χρονικά, 527-530. Επίσης, Karabatsos, «The Early Christian Churches», ό.π. (σημ. 7), 341-343.

Παλαιοπαναγιά στο Βαθύ (1997)¹⁷, στην Αγία Τριάδα στην Τέλενδο (1998)¹⁸, σε τάφους¹⁹ και στον παραθαλάσσιο παλαιοχριστιανικό οικισμό της Τελένδου (1990-1992 και 2000-2002)²⁰. Αυτές έφεραν στο φως σημαντικά ευρήματα και πληροφορίες για την καθημερινή ζωή, τις ασχολίες των κατοίκων, το εμπόριο και την οικονομία, τη λατρεία και τέλος, τα ταφικά έθιμα στην παλαιοχριστιανική Κάλυμνο.

Καρπός της επισταμένης έρευνας των αρχαιολόγων της 4^{ης} Ε.Β.Α. αποτελεί η βυζαντινή έκθεση στο νεοσύστατο Αρχαιολογικό Μουσείο της Καλύμνου, η οποία αποσκοπεί, μέσα από τα εκτιθέμενα αντικείμενα, να παρουσιάσει όψεις της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής των κατοίκων του νησιού, διαρθρωμένες σε πέντε θεματικές ενότητες (Οργάνωση Οικισμών, Καθημερινή Ζωή, Χριστιανοί και Θάνατος, Οικονομία - Εμπόριο, Πνευματικός Βίος - Λατρεία)²¹. Το μεγαλύτερο μέρος αυτής της έκθεσης αποτελούν ευρήματα της παλαιοχριστιανικής εποχής.

Η ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΚΑΛΥΜΝΟΣ

Οι πρώτοι αιώνες της βυζαντινής ιστορίας αποτέλεσαν περίοδο μεγάλης ακμής για την Κάλυμνο²², όπως επιβεβαιώνεται και από την πληθώρα των αρχαιολογικών θέσεων (εικ. 1). Τις απαραίτητες προϋποθέσεις ανάπτυξης και προόδου εξασφάλισαν το καθεστώς της Ρωμαϊκής Ειρήνης, που συνέχισε να υφίσταται στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου, σε συνδυασμό με τη γεωγραφική θέση της Καλύμνου, πλησίον σημαντικών εμπορικών θαλασσιών οδών.

Η Κάλυμνος ανήκε διοικητικά στην Επαρχία Νήσων, η οποία υπαγόταν στην Διοίκηση της Ασίας. Επί Ιουστινιανού, το έτος 536, η Κάλυμνος μαζί με τα υπόλοιπα νησιά του Αιγαίου, η Κύπρος, η Καρία, η Κάτω Μοισία και η Σκυθία συναποτελέσαν ενιαία διοικητική περιφέρεια, ναυτικού χαρακτήρα, με ανώτατο στρατιωτικό και πολιτικό διοικητή, που βρισκόταν σε άμεση εξάρτηση από τον αυτοκράτορα²³.

¹⁶ Εργασίες συντήρησης στο βυζαντινό ναύδριο και ανασκαφή στο εσωτερικό της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, κατά το έτος 1992 [ΑΔ 47 (1992): Β2, Χρονικά, 667-668, 683-684. Επίσης Αγγ. Κασιώτη, «Οι τοιχογραφίες του Ταξιάρχη στον Έμπολα - Βαθύ Καλύμνου», *Κάλυμνος - Ελληνορθόδοξος Ορισμός του Αιγαίου*, Αθήνα 1994, 215, σημ. 1 και 217, σημ. 6]. Η ανασκαφή συνεχίστηκε το 1997 [ΑΔ 52 (1997): Β3, Χρονικά, 1165-1166] και το 1998 [ΑΔ 53 (1998): Β3, Χρονικά, 1006] από τον γράφοντα.

¹⁷ ΑΔ 52 (1997): Β3, Χρονικά, 1166-1168· ΑΔ 53 (1998): Β3, Χρονικά, 1006. Η ανασκαφή, η οποία αποκάλυψε μέρος του μνημείου, πραγματοποιήθηκε από τον γράφοντα.

¹⁸ Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε από τον γράφοντα. Βλέπε σχετικά: ΑΔ 53 (1998): Β3, Χρονικά, 1007-1009· Κουτελλάς, «Η παλαιοχριστιανική βασιλική», ό.π. (σημ. 12), 245-259· ο ίδιος, «Βασιλική Αγίας Τριάδας», ό.π. (σημ. 12), 441-461.

¹⁹ Κουτελλάς, «Παλαιοχριστιανικοί καμαροσκεπείς τάφοι», ό.π. (σημ. 12), 455, 463-466.

²⁰ Πρόκειται για σωστικές ανασκαφές ιδιωτικών οικοπέδων. Βλέπε σχετικά: ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, 518· ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, 508-509· ΑΔ 47 (1992): Χρονικά, 684· ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, 519· ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, 509-510, σχ. 6· ΑΔ 47 (1992): Χρονικά, 684· Κουτελλάς, «Παλαιοχριστιανικός οικισμός Τελένδου», ό.π. (σημ. 12), 223-234· Κουτελλάς, «Παλαιοχριστιανικός οικισμός», ό.π. (σημ. 12), 373-388. Στις ανασκαφές της περιόδου 1990-1992 εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Μ. Μιχαηλίδου και Β. Καραμπάτσος, ενώ σε αυτές της περιόδου 2000-2002 ο γράφον.

²¹ Μ. Κουτελλάς, «Η Βυζαντινή - Μεταβυζαντινή Συλλογή του Αρχαιολογικού Μουσείου Καλύμνου», *Καλυμνιακά Χρονικά ΙΗ'* (2009), 17-31. Ε. Παπαβασιλείου - Μ. Κουτελλάς, «Αρχαιολογικό Μουσείο Καλύμνου, Βυζαντινή Έκθεση», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 114 (Μάρτιος 2010), 103-105.

²² Γενικά για την περίοδο αυτή της καλυμνιακής ιστορίας, βλέπε: Κουτελλάς, *Κάλυμνος*, 35-36· ο ίδιος, *Κάλυμνος: Ιστορία-Αρχαιολογία-Πολιτισμός*, Κάλυμνος 2006, 30.

²³ E. Stein, *Histoire du Bas Empire* I, Paris 1958, 474-475, χάρτης III. H. Ahrweiler, *Byzance et la mer*, Paris 1966, 12, αρ. 2.

Ως αναπόσπαστο κομμάτι της Καλύμνου συνυπολογίζεται και η νησίδα Τέλενδος, η οποία βρίσκεται σε απόσταση μόλις 750 μ. από τις δυτικές ακτές της Καλύμνου και ως τα μέσα του 6^{ου} μ.Χ. αιώνα αποτελούσε τμήμα της. Στην παλαιοχριστιανική περίοδο γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη, όπως πιστοποιούν τα διατηρούμενα μνημειακά κατάλοιπα από οικίες, εκκλησίες, λουτρά και τάφους. Ο ισχυρός σεισμός του 554 μ.Χ., τον οποίο περιέγραψε πολύ παραστατικά ο ιστορικός Αγαθίας, πέρα από τις άλλες καταστροφές, προκάλεσε καταβύθιση της περιοχής ανάμεσα στην Κάλυμνο και την Τέλενδο, η οποία και διαμορφώθηκε τελικά σε νησί²⁴.

Οι θαλάσσιες επιδρομές και λεηλασίες των Αράβων κατά το 7^ο αιώνα σηματοδοτούν το τέλος της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Αυτές είχαν ως αποτέλεσμα την εγκατάλειψη των παραθαλάσσιων οικισμών της Καλύμνου, οι οποίοι ήταν πλέον επισφαλείς²⁵. Οι πληθυσμοί μετακινήθηκαν σε ορεινές και δυσπρόσιτες περιοχές, όπου δημιούργησαν νέους οικισμούς, τους οποίους και περιτείχισαν²⁶.

ΟΙΚΙΣΜΟΙ

Οι παλαιοχριστιανικοί οικισμοί βρίσκονταν στην πλειονότητά τους κοντά στη θάλασσα, η οποία εξυπηρετούσε τη διεξαγωγή του εμπορίου, την αλιεία και τις μετακινήσεις. Οικισμοί της περιόδου εντοπίζονται κατά τόπους στην κοιλάδα του Βαθύ (Λιμάνι Ρίνας, Καλλιώτισσα, Έμπολας-Μετόχι, περιοχή Παλαιοπαναγιάς, Στημένια), στο βορειοδυτικό τμήμα της Πόθιας, στις περιοχές Καντούνι, Εμπορειό και στη νησίδα Τέλενδος (ανατολικές ακτές, περιοχή Κάψαλος). Οι σημαντικότεροι από αυτούς εντοπίζονται στο λιμάνι της Ρίνας στο Βαθύ και κατά μήκος των ανατολικών ακτών της Τελένδου. Και οι δύο είναι ιδιαίτερα εκτεταμένοι και δεν ακολουθούν κάποιο συγκεκριμένο πολεοδομικό σχεδιασμό, αλλά παρατηρείται ελευθερία στη χωροθέτηση και τη διαμόρφωση δομημένων και αδόμητων χώρων.

Οικισμός Ρίνας Βαθύ

Στον κόλπο του λιμανιού της Ρίνας απλώνεται ο σημαντικότερος παλαιοχριστιανικός οικισμός²⁷ της κοιλάδας του Βαθύ (εικ. 2-7). Όπως φαίνεται από τα πολλά ερειπωμένα οικοδομήματα, ο οικισμός ήταν ο μεγαλύτερος και καλύτερα

²⁴ Αγαθίου Σχολαστικού, *Ιστοριών* Β', 16 (έκδ. R. Keydell), *CFHB* II, Berlin 1967, 61-62. Για χρονολόγηση του σεισμού το έτος 551, βλ. A. Cameron, *Agathias* I, Oxford 1970, 138-139. Η ανασκαφική τεκμηρίωση του σεισμού και των επιπτώσεών του στην Κάλυμνο πραγματοποιήθηκε κατά την διάρκεια σωστικών ανασκαφών σε τμήματα του παραθαλάσσιου παλαιοχριστιανικού οικισμού της Τελένδου από τον γράφοντα, κατά το χρονικό διάστημα 2000-2002, βλέπε σχετικά: Κουτελλάς, «Παλαιοχριστιανικός οικισμός Τελένδου», ό.π. (σημ. 12), 224, 226, 230-231· ο ίδιος, «Παλαιοχριστιανικός οικισμός», ό.π. (σημ. 12), 374, 376, 378-381.

²⁵ Για το φαινόμενο γενικά, βλ. Α. Στράτος, *Το Βυζάντιον στον 7^ο αιώνα*, τ. Δ', Αθήνα 1972, σ. 50-53. Ειδικότερα για την Κάλυμνο, βλ. Κόλλιας, «Σχεδιάγραμμα», ό.π. (σημ. 8), 29· Karabatsos, «The Early Christian Churches», ό.π. (σημ. 7), 312· Κουτελλάς, «Παλαιοχριστιανικός οικισμός Τελένδου», ό.π. (σημ. 12), 224, 226-231.

²⁶ Τέτοιοι οικισμοί έχουν εντοπιστεί στις ορεινές θέσεις Άγιος Κωνσταντίνος και Γαλατιανή. Την ίδια επίσης εποχή οικοδομήθηκε και το παραθαλάσσιο οχυρό Καστέλλι. Βλέπε σχετικά: Κόλλιας, ό.π. (σημ. 8), 29-31· Karabatsos, ό.π. (σημ. 7), 311-315· Κουτελλάς, *Κάλυμνος*, 72-74, 94-95, 108-111· ο ίδιος, «Ο οχυρωμένος οικισμός», ό.π. (σημ. 12), 313-327.

²⁷ Κουτελλάς, *Κάλυμνος*, 128-130.

οργανωμένος της κοιλάδας. Πρόκειται για εκτεταμένο οικισμό, ο οποίος απλώνεται στις πλαγιές εκατέρωθεν του βαθέος και ευλίμενου κόλπου. Περιλαμβάνει επίσης έξι συνολικά βασιλικές, οι τέσσερις από τις οποίες (Βασιλική οικοπέδου Χαλκίτη, Ανάσταση, Άγιος Γεώργιος, Αγία Σοφία) βρίσκονται στη νότια πλευρά του κόλπου, ενώ οι άλλες δύο (Αγία Ειρήνη και Ανατολική Εκκλησία) στη βόρεια, καθώς επίσης και υπέργειους καμαροσκεπείς τάφους.

Σε καλύτερη κατάσταση διατηρούνται τα οικοδομήματα στη νότια πλευρά του λιμανιού, στην περιοχή που φέρει την ονομασία Ελληνικά (εικ. 2, 4-7). Εδώ πολλά από τα παλαιοχριστιανικά κτίρια διατηρούνται σε ιδιαίτερα καλή κατάσταση, σε ορισμένες περιπτώσεις μέχρι τη στέγη. Οι κατόψεις όλων είναι ορθογώνιες. Το μέγεθος των οικιών είναι περιορισμένων διαστάσεων και ποικίλλει, προφανώς ανάλογα με τις οικονομικές δυνατότητες των ιδιοκτητών τους. Το υλικό κατασκευής τους είναι αδροδουλεμένοι ντόπιοι ασβεστόλιθοι, καλύτερα δουλεμένοι στις γωνίες των οικοδομημάτων, μικροί ενδιάμεσοι λίθοι και συνδετικό ασβεστοκονίαμα²⁸. Από τις οικίες, άλλες είναι ισόγειες²⁹ και άλλες δίπατες³⁰. Από τις περισσότερες σώζονται μόνο τα θεμέλια. Ορισμένες όμως διατηρούν αποσπασματικά τη στέγη τους και άλλες ακόμη και μέρος του ορόφου. Η στέγαση των ισόγειων οικιών γινόταν με κτιστή καμάρα και μονόρριχτη ή δίρριχτη κεραμοσκεπή στέγη. Στις δίπατες, το ισόγειο στεγαζόταν είτε με κτιστή ημικυλινδρική καμάρα, είτε με μεσοπάτωμα, φερόμενο επί ξυλοδοκών και ξύλινες κεραμοσκεπείς στέγες στον όροφο. Για την προμήθεια του απαραίτητου πόσιμου νερού οι οικίες διέθεταν κτιστές θολοσκεπείς υδατοδεξαμενές.

Ενδεικτικά αποτυπώνονται δύο από τα χαρακτηριστικότερα οικοδομήματα στη νότια πλαγιά του οικισμού, ένα ισόγειο κι ένα δίπατο. Δυστυχώς σε κανένα από αυτά δεν έχει γίνει μέχρι σήμερα ανασκαφική έρευνα, γεγονός που θα βοηθούσε στην εξαγωγή διαφωτιστικών συμπερασμάτων γι' αυτά.

Το ισόγειο οικοδόμημα (εικ. 4, 5) αποτελείται από μία στενόμακρη αίθουσα κατά μήκος της νότιας πλευράς του. Σε αυτήν ανοίγεται εξωτερική είσοδος στα δυτικά. Ένας στενός διάδρομος στο μέσον του βόρειου τοίχου της αίθουσας οδηγεί μέχρι τη βόρεια εξωτερική πλευρά του οικοδομήματος. Εκατέρωθεν του διαδρόμου διατάσσονται από ένα ορθογώνιο διαμέρισμα. Από αυτά το δυτικό επικοινωνεί με τη στενόμακρη αίθουσα μέσω θύρας, ενώ το ανατολικό μέσω παραθύρου. Λόγω καταστροφής της βόρειας πλευράς του οικοδομήματος δε διευκρινίζεται εάν στη βόρεια πλευρά του ανοίγονταν εισοδοί ή παράθυρα ή αν τα εκεί δύο διαμερίσματα επικοινωνούσαν με το διάδρομο. Όλοι οι χώροι του ισόγειου αυτού κτίσματος είναι καμαροσκεπείς. Το ίδιο και η υπέργεια υδατοδεξαμενή που είναι προσκολλημένη στην ανατολική πλευρά του.

Το δίπατο οικοδόμημα (εικ. 6, 7), το οποίο είναι από τα μεγαλύτερα του οικισμού, σχετίζεται πιθανότατα με τη βασιλική της Αγίας Σοφίας, με την οποία ευρίσκεται σε

²⁸ Τα οικοδομήματα αυτά ονομάζονταν από τους Βυζαντινούς εγχώρυγα ή κτίσματα διά εγχωρύγου, βλ. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, τ. Δ', εν Αθήναις 1951, 258.

²⁹ Αυτού του είδους η οικία ονομαζόταν από τους Βυζαντινούς σπιτίν χαμόγειων ή χαμαιγειων, βλ. Κουκουλές, ό.π., 261, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

³⁰ Αυτού του είδους η οικία ονομαζόταν από τους Βυζαντινούς σπιτίν δίπατον, ανωγοκάτωγον, ανωγεωκάτωγον ή άνω κάτω, βλ. Κουκουλές, ό.π., 261-262, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

άμεση γειννίαση³¹. Αυτό διαρθρώνεται σε δύο επίπεδα. Το χαμηλότερο αποτελείται από έναν μεγάλο ορθογώνιο χώρο, που διαθέτει δύο εισόδους, μία στην ανατολική και μία στη δυτική στενή πλευρά. Λόγω των μεγάλων διαστάσεών του ο χώρος αυτός μάλλον ήταν χωρισμένος στα δύο με εσωτερικό τοίχο, διεύθυνσης Β-Ν. Επάνω σε αυτόν στηρίζεται ο όροφος, επί μεσοπατώματος φερομένου επί ξυλοδοκών. Λόγω της κατωφέρειας της πλαγιάς ο επικαθήμενος όροφος προεκτείνεται προς τα νότια επί του φυσικού βράχου. Ο όροφος χωρίζεται σε τρία διαμερίσματα στο νότιο τμήμα του, τα οποία όμως δεν επικοινωνούν μεταξύ τους. Τα δύο ακραία διαθέτουν από μία εξωτερική είσοδο, αντίστοιχα στην ανατολική και τη δυτική πλευρά τους. Το ανατολικό και το μεσαίο διαμέρισμα επικοινωνούσαν μέσω θυρών με το βόρειο τμήμα του ορόφου, από το οποίο διατηρούνται τα απομεινάρια ενός παραθύρου στην ανατολική πλευρά του.

Το ζήτημα της διάρκειας ζωής του οικισμού παραμένει ανοιχτό, καθώς μάλιστα δεν υπάρχει σχετική ανασκαφική τεκμηρίωση. Οι καταστροφές του 7^{ου} αιώνα επιβεβαιώθηκαν για την περιοχή του Βαθύ, στις παλαιοχριστιανικές βασιλικές του Ταξιάρχη και της Παλαιοπαναγιάς, οι οποίες από τον 7^ο αιώνα και εξής χρησίμευσαν ως τόποι ταφής³². Πιθανόν όμως ο οικισμός της Ρίνας να συνέχισε να κατοικείται και μετά τον 7^ο αιώνα³³.

Οικισμός Τελένδου

Πρόκειται για εκτεταμένο οικισμό, ο οποίος απλωνόταν κατά μήκος των ανατολικών ακτών της νησίδας Τέλενδος. Από τον οικισμό είναι ορατές στις μέρες μας οι βασιλικές, οι υπέργειοι καμαροσκεπείς τάφοι, τα λουτρά και ελάχιστα οικιστικά απομεινάρια. Τα οικήματα διατηρούνται κάτω από το επίπεδο του εδάφους, γεγονός που οφείλεται στην καλλιέργεια της περιοχής στα νεότερα χρόνια, η οποία κατέστρεψε τα επιφανειακά κατάλοιπά τους. Το θετικό είναι ότι για τον οικισμό της Τελένδου διαθέτουμε τεκμηριωμένες αρχαιολογικές μαρτυρίες, λόγω των ανασκαφών στην περιοχή αυτή κατά τις περιόδους 1990-1992, 1998 και 2000-2003, οι οποίες απέφεραν ιδιαίτερα διαφωτιστικές πληροφορίες³⁴.

³¹ Εάν κάτι τέτοιο αποδειχτεί, τότε μάλλον πρόκειται για επισκοπείο, οικοδόμημα δηλαδή που χρησίμευε για τη στέγαση των διοικητικών υπηρεσιών της επισκοπής, αλλά και για τη διαμονή του επισκόπου· βλ. Γ. Γούναρης, *Εισαγωγή στην Παλαιοχριστιανική Αρχαιολογία, Α΄ Αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 2000, 194-198. Αυτό θα ήταν ιδιαίτερα σημαντική ανακάλυψη για την Κάλυμνο, καθώς η ύπαρξη επισκόπου Κάλυμνου δε μαρτυρείται ποθενά.

³² Βλέπε σχετικά: Κουτελλάς, *Κάλυμνος*, 123-125, 143-145· *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά Β3, 1165-1168.

³³ Σε αυτή την υπόθεση οδηγούμαστε από ενδείξεις, όπως: Α) Το γεγονός της ανυπαρξίας στο Βαθύ κάποιου ορεινού οχυρωμένου οικισμού, όπως συνέβη σε άλλες περιοχές της Κάλυμνου και της Τελένδου (Γαλατιανή και Άγιος Κωνσταντίνος), δεδομένου ότι η περιοχή συνέχισε να κατοικείται και το επιβεβαιώνουν οι ταφές από τον 7^ο αι. και εξής, εντός των ερειπωμένων βασιλικών. Β) Στη βόρεια πλευρά του οικισμού της Ρίνας, στην παλαιοχριστιανική βασιλική της Αγίας Σοφίας, το βόρειο κλίτος προστέθηκε αργότερα, με αποτέλεσμα αυτή να αποκτήσει κάτοψη τρικλιτου ναού με τριάψιδο Ιερό Βήμα. Η προσθήκη αυτή υποδηλώνει ότι ίσως συνέχισε να χρησιμοποιείται και μετά τον 7^ο αιώνα. Βλ. σχετικά, Karabatsos, *ό.π.* (σημ. 7), 336, 353.

³⁴ Για τα ευρήματα και τα συμπεράσματα που προέκυψαν από αυτές, βλέπε σχετικά: Κουτελλάς, «Παλαιοχριστιανικός οικισμός Τελένδου», *ό.π.* (σημ. 12), 223-234· ο ίδιος, «Παλαιοχριστιανικός οικισμός», *ό.π.* (σημ. 12), 373-388.

Τα οικοδομικά κατάλοιπα που αποκαλύφθηκαν αποτελούν αποσπασματικά τμήματα³⁵ ενός εκτεταμένου και πυκνοδομημένου παλαιοχριστιανικού οικισμού (εικ. 8). Τα σπίτια είναι απλές κατασκευές ορθογώνιας κάτοψης, με κεραμοσκεπείς στέγες και δάπεδα από πατημένο χώμα ή πλακόστρωτα. Η κατασκευή των τοίχων συνίσταται από αργολιθοδομή, οπτοπλίνθους σε ορισμένα σημεία και συνδετικό ασβεστοκονίαμα. Οι εσωτερικές επιφάνειές τους έφεραν κάλυψη από σοβά, επιχρωματισμένο με ωχροκίτρινο ή πορφυρό χρώμα.

Όπως προκύπτει από τα ανασκαφικά δεδομένα, σε συνδυασμό με τη μελέτη των ορατών αρχαιολογικών καταλοίπων, η περιοχή των ανατολικών ακτών της Τελένδου γνωρίζει μεγάλη ακμή και ανάπτυξη κατά την παλαιοχριστιανική εποχή και ιδιαίτερα κατά την περίοδο 5^{ος}-μέσα 7^{ος} αιώνα³⁶. Ο χώρος του οικισμού παρουσιάζει τρεις κύριες οικοδομικές φάσεις. Σύμφωνα με τα ευρήματα η πρώτη φάση καλύπτει τη χρονική περίοδο 5^{ος}-μέσα 6^{ος} αιώνα, η δεύτερη φάση την περίοδο μέσα 6^{ος}-μέσα 7^{ος} αιώνα, ενώ η τρίτη και τελευταία –για την οποία υπάρχουν και τα λιγότερα στοιχεία– τους μεσοβυζαντινούς χρόνους, από τα τέλη του 10^{ου} αιώνα και μετά.

Μέσα από τα ποικίλα ευρήματα³⁷ που ήλθαν στο φως τεκμηριώνεται η ενασχόληση των κατοίκων με την καλλιέργεια της γης (χειρόμυλοι, τσάπα, κλαδευτήρι), την κτηνοτροφία (οστά ζώων), την αλιεία (αγκίστρια, βαρίδια διχτύων, βελόνα πλεξίματος και επισκευής διχτύων) και το εμπόριο (επίσασκα σκεύη). Τεκμηριώθηκαν επίσης οικοτεχνικές δραστηριότητες, σχετικές με την υφαντική (αγνύθες) και τη ραπτική (βελόνες). Ανακαλύφθηκαν σκεύη, που σχετίζονται με την αποθήκευση (πιθάρια, αμφορείς), την προετοιμασία της τροφής (χύτρες, τηγάνι) και την οργάνωση των γευμάτων (πινάκια, φιάλες), λυχνάρια για τις ανάγκες τεχνητού φωτισμού, καθώς και αντικείμενα μικροτεχνίας (κοχλιάρια, περόνες, δαχτυλίδι), που εκφράζουν την ευαισθησία και την αγάπη της κοινωνίας της εποχής για το ωραίο και τη μέριμνα για τον καλλωπισμό. Οι καθημερινές εμπορικές συναλλαγές των κατοίκων διευκολύνονταν με τη χρήση νομισμάτων. Μάλιστα για τον έλεγχο του βάρους των χρυσών νομισμάτων χρησιμοποιούσαν χάλκινα σταθμιά. Η μαρτυρία της επίσασκτης κεραμικής και των λύχνων από τη Μικρά Ασία, την Παλαιστίνη, την Κύπρο, τη βόρεια Αφρική, τη Σάμο και την Αττική είναι διαφωτιστική για την εμπορική δραστηριότητα στο νησί κατά την περίοδο αυτή.

ΒΑΣΙΛΙΚΕΣ

Η καθιέρωση του Χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας της αυτοκρατορίας είχε ως αποτέλεσμα να ανεγερθούν και στην Κάλυμνο μεγάλες βασιλικές³⁸, για να στεγάσουν

³⁵ Λόγω της περιορισμένης έκτασης των οικοπέδων που ερευνήθηκαν, κανένα οικοδόμημα δεν αποκαλύφθηκε στο σύνολό του, ώστε να μπορέσουμε να σχηματίσουμε καλύτερη εικόνα για τον παλαιοχριστιανικό οικισμό.

³⁶ Κουτελλάς, «Παλαιοχριστιανικός οικισμός Τελένδου», ό.π. (σημ. 12), 231· ο ίδιος, «Παλαιοχριστιανικός οικισμός», ό.π. (σημ. 12), 381.

³⁷ Βλέπε αναλυτικά Κουτελλάς, «Παλαιοχριστιανικός οικισμός Τελένδου», ό.π. (σημ. 12), 232-233· ο ίδιος, «Παλαιοχριστιανικός οικισμός», ό.π. (σημ. 12), 379-381.

³⁸ Karabatsos «The Early Christian Churches», ό.π. (σημ. 7), 268-354· Κουτελλάς, *Κάλυμνος*, 53-67, 98-115, 123-125, 130-140, 143-147, 150-153· ο ίδιος, «Ο οχυρωμένος οικισμός», ό.π. (σημ. 12), 313-327· ο ίδιος, «Η παλαιοχριστιανική βασιλική», ό.π. (σημ. 12), 245-259· ο ίδιος, «Βασιλική Αγίας Τριάδας», ό.π. (σημ. 12),

τη χριστιανική λατρεία. Το Ιερό του Δηλίου Απόλλωνα, το πολιτικό και θρησκευτικό κέντρο της αρχαίας Καλύμνου, καταστράφηκε και στο χώρο του οικοδομήθηκαν οι βασιλικές Χριστός της Ιερουσαλήμ (εικ. 9-11) και Αγία Σοφία (εικ. 12). Στην Κάλυμνο και τις παρακείμενες νησίδες της έχουν εντοπιστεί τριάντα πέντε συνολικά παλαιοχριστιανικές βασιλικές, οι οποίες χρονολογούνται στον 5^ο και κυρίως στον 6^ο αιώνα. Από αυτές είκοσι τρεις βρίσκονται στην Κάλυμνο (δεκατρείς στην κοιλάδα του Βαθύ και έντεκα στο υπόλοιπο νησί), έξι στην Τέλενδο και πέντε στις υπόλοιπες νησίδες. Από όλες αυτές μόνο οκτώ (Χριστός της Ιερουσαλήμ, Αγία Σοφία, Αγία Τριάδα, Άγιος Ιωάννης στον Μελιτσάχα, Αγία Τριάδα στην Τέλενδο, Ταξιάρχης, Βασιλική οικοπέδου Χαλκίτη και Παλαιοπαναγιά στο Βαθύ) έχουν ολικώς ή μερικώς ανασκαφεί μέχρι σήμερα.

Οι περισσότερες βασιλικές εντάσσονται στους πολεοδομικούς ιστούς των οικισμών. Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις που ανήκουν σε μικρά και απομακρυσμένα από οικισμούς συγκροτήματα (στις θέσεις Άγιος Πέτρος στην Πόθια, Άγιος Γεώργιος στις Πεζούλες, Πάνω Παναγιά στο Βαθύ και στις νησίδες Αγία Κυριακή, Άγιος Ανδρέας, Άγιος Νικόλαος, Σαρή και Νερά), που πιθανόν αποτελούσαν μικρές μονές³⁹, καθώς και μεμονωμένες, που είτε οικοδομήθηκαν σε χώρους όπου υπήρχαν αρχαίοι ναοί (όπως στην περίπτωση του Χριστού της Ιερουσαλήμ, της Αγίας Σοφίας, του Αγίου Ιωάννη στην περιοχή Μελιτσάχας και της Παλαιοπαναγιάς στο Βαθύ) για να τους εξαγνίσουν είτε ήταν κοιμητηριακές (όπως πιθανώς στην περίπτωση της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Τέλενδο, λόγω γειτνίασης με το νεκροταφείο των υπέργειων καμαροσκεπών τάφων)⁴⁰.

Στην πλειονότητά τους οι βασιλικές είναι μεγάλων διαστάσεων κτίσματα, ορθογώνιας κάτοψης, χωρισμένες εσωτερικά σε τρία κλίτη και ήταν είτε εξ ολοκλήρου ξυλόστεγες (Χριστός της Ιερουσαλήμ) ή ξυλόστεγες στο κεντρικό κλίτος και καμαροσκεπείς στα πλαϊνά (Ταξιάρχης και Παλαιοπαναγιά στο Βαθύ). Διαφορετική αρχιτεκτονική διαμόρφωση παρουσιάζουν η τρίκογχη Αγία Σοφία⁴¹ στο χώρο του αρχαίου Ιερού του Απόλλωνα και η σταυρόσχημη Κοίμηση της Θεοτόκου⁴² στην Τέλενδο. Επίσης δε λείπουν και περιπτώσεις μικρών μονόκλιτων τύπων (στον Άγιο Κωνσταντίνο στην Τέλενδο, στη νησίδα Άγιος Ανδρέας και στη θέση Πάνω Παναγιά στο Βαθύ)⁴³. Η Αγία Τριάδα⁴⁴, η οποία χρονολογείται στο β' τέταρτο του 6^{ου} αιώνα, αποτελεί

441-461· ο ίδιος, «Η ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου», ό.π. (σημ. 12), 33-55. Βλ. επίσης και τις σύντομες αναφορές του Ι. Βολανάκη σε διάφορες μελέτες του, όπως: «Νεώτερα Έρευνα», ό.π. (σημ. 5), 1-17· ο ίδιος, «Παλαιοχριστιανικά Μνημεία Δωδεκανήσου», ό.π. (σημ. 5), 41-63· ο ίδιος, «Παλαιοχριστιανικά μνημεία Τελένδου», ό.π. (σημ. 5), 55-63· ο ίδιος, «Χριστιανικά Μνημεία της Καλύμνου», ό.π. (σημ. 5), 107-119· ο ίδιος, «Παλαιοχριστιανικά Μνημεία Δωδεκανήσου», ό.π. (σημ. 5), 311-347· ο ίδιος, «Συμβολή στην Έρευνα», ό.π. (σημ. 5), 173-211· ο ίδιος, «Χριστιανικά Μνημεία Καλύμνου - Νήσος Αγία Κυριακή», ό.π. (σημ. 5), 21-35.

³⁹ Κουτελλάς, *Κάλυμνος*, 60-62, 145-147, 111-115· ο ίδιος, «Παλαιοχριστιανικές βασιλικές», ό.π. (σημ. 12), 77, 82, 85.

⁴⁰ Karabatsos, ό.π. (σημ. 7), 352. Για τους τάφους, βλ. παρακάτω την ενότητα «Τάφοι» στην παρούσα εργασία.

⁴¹ Karabatsos, ό.π. (σημ. 7), 277-282· Κουτελλάς, *Κάλυμνος*, 57-59· ο ίδιος, «Παλαιοχριστιανικές βασιλικές», ό.π. (σημ. 12), 77.

⁴² Karabatsos, ό.π. (σημ. 7), 308-310· Κουτελλάς, *Κάλυμνος*, 106-107· ο ίδιος, «Παλαιοχριστιανικές βασιλικές», ό.π. (σημ. 12), 82, 85.

⁴³ Karabatsos, ό.π. (σημ. 7), 312-314· Κουτελλάς, *Κάλυμνος*, 108-111, 112-113, 145-147· ο ίδιος, «Ο οχυρωμένος οικισμός», ό.π. (σημ. 12), 317, 327, σχ. 3.

πιθανότατα το πρωιμότερο παράδειγμα βασιλικής στον ελλαδικό χώρο με τριμερές τριάψιδο Ιερό Βήμα (εικ. 14) και φαίνεται πως διέθετε στο κέντρο υπερυψωμένο πυραμιδόσχημο ξυλόστεγο πύργο. Τριάψιδο Ιερό Βήμα διαθέτουν άλλες τρεις -μη ανεσκαμμένες- βασιλικές (η Ζωοδόχος Πηγή στο Καντούνι, η Παλαιά Παναγιά στην Τέλενδο, και η Αγία Σοφία στη Ρίνα)⁴⁵. Περισσότερες είναι οι περιπτώσεις βασιλικών με δύο αφίδες στο Ιερό Βήμα (η Ανάσταση, ο Άγιος Γεώργιος, η Βασιλική οικοπέδου Χαλκίτη, η Αγία Ειρήνη και η Ανατολική Εκκλησία στη Ρίνα Βαθύ, καθώς και αυτή στη νησίδα Σαρή)⁴⁶.

Τα κλίτη χωρίζονται με στυλοβάτες, επάνω στους οποίους βαίνουν μαρμάρيني κίονες ή κτιστοί πεσσοί. Τα κιονόκρανα είναι στην πλειονότητά τους ιωνικού ρυθμού με συμφυές επιθήμα (Άγιος Βασίλειος στην Τέλενδο, Ταξιάρχης, Παλαιοπαναγιά και Σταυρός στο Βαθύ)⁴⁷. Κιονόκρανα κορινθιακού ρυθμού χρησιμοποιήθηκαν στη βασιλική του Χριστού της Ιερουσαλήμ⁴⁸. Το Ιερό Βήμα χωρίζεται από τον κυρίως ναό με μαρμάρινο φράγμα πρεσβυτερίου, που φέρει ανάγλυφο διάκοσμο, αποτελούμενο από απλούς σταυρούς (Αγία Τριάδα στην Τέλενδο, Ανάσταση, Ταξιάρχης και Παλαιοπαναγιά στο Βαθύ) ή παγώνια (Χριστός της Ιερουσαλήμ, Άγιος Γεώργιος στις Πεζούλες και Άγιος Ιωάννης στο Μελιτσάχα –εικ. 13). Οι άμβωνες είναι κι αυτοί μαρμάρيني, όπως και οι διαχωριστικοί αμφικιονίσκοι των παραθύρων. Τα αρχιτεκτονικά μέλη είτε αποτελούν μετασκευές αρχαίων μελών είτε είναι επείσακτα και γι' αυτό φέρουν εγχάρακτα αριθμητικά σύμβολα.

Με βάση τις ανεσκαμμένες βασιλικές (Χριστός της Ιερουσαλήμ, Αγία Σοφία, Αγία Τριάδα, Άγιος Ιωάννης στον Μελιτσάχα, Αγία Τριάδα στην Τέλενδο, Ταξιάρχης, Βασιλική οικοπέδου Χαλκίτη και Παλαιοπαναγιά στο Βαθύ) διαπιστώνεται ότι τα δάπεδα των κλιτών καλύπτονταν από ψηφιδωτές συνθέσεις, μαρμαροθετήματα ή λιθινές ορθογώνιες πλάκες. Πλακόστρωση σε συνδυασμό με μαρμαροθέτημα εντοπίστηκε στην Αγία Τριάδα στην Τέλενδο. Συνδυασμός ψηφιδωτών και πλακόστρωτου διαπιστώθηκε στις βασιλικές του Αγίου Ιωάννη στον Μελιτσάχα, του Χριστού της Ιερουσαλήμ, της Παλαιοπαναγιάς και του Ταξιάρχη στο Βαθύ. Το θεματολόγιό τους περιλαμβάνει γεωμετρικά σχέδια, όπως σφηρικούς τροχούς, πλοχμούς, μαιανδροειδείς ή απλούς σταυρούς, τρίγωνα, φυτά και καρπούς. Ζώα, ψάρια και πουλιά αποδίδονται είτε εντός πλαισίων (Αγία Σοφία –εικ. 12) είτε ελεύθερα εντός σχηματοποιημένου φυσικού τοπίου (Χριστός της Ιερουσαλήμ –εικ. 11)⁴⁹. Η ομοιότητα των σχεδίων τους με ψηφιδωτά της

⁴⁴ Κουτελλάς, «Η παλαιοχριστιανική βασιλική», ό.π. (σημ. 12), 245-259· ο ίδιος, «Βασιλική Αγίας Τριάδας», ό.π. (σημ. 12), 441-461.

⁴⁵ Karabatsos, ό.π. (σημ. 7), 284-285 (στην εικόνα 9 η Ζωοδόχος Πηγή αποδίδεται λανθασμένα στην κάτοψη ως βασιλική με δύο αφίδες), 305-308, 335-336· Κουτελλάς, *Κάλυμνος*, 64-65, 103-105, 138.

⁴⁶ Karabatsos, ό.π. (σημ. 7), 337-350· Κουτελλάς, *Κάλυμνος*, 130-137, 114-115.

⁴⁷ Vemi, *Les chapiteaux ioniques*, ό.π. (σημ. 9), 58, 65, 179-181, πίν. 73-74· Karabatsos, ό.π. (σημ. 7), 298-299, 321-327, 331-332.

⁴⁸ Κουτελλάς, «Η ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου», ό.π. (σημ. 12), 46, εικ. 16.

⁴⁹ Εκτός από αυτό του νοτίου κλίτους, που ήταν από παλιά γνωστό, τα υπόλοιπα αποκαλύφθηκαν από τον γράφοντα το 2008, κατά τη διάρκεια των εργασιών ανάδειξης του μνημείου. Βλ. Κουτελλάς, «Η ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου», 33-55. Τα ψηφιδωτά αυτά έχουν επιδράσεις από την περιοχή της Συρίας. Βλ. Ατζακά, *Ψηφιδωτά δάπεδα*, ό.π. (σημ. 10), 155-156, εικ. 60.

Κω και της Αστυπάλαιας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αυτά αποτελούν έργα του ίδιου εργαστηρίου, το οποίο πιθανότατα έδρευε στην Κω⁵⁰.

Οι βασιλικές πλαισιώνονται από λειτουργικά και βοηθητικά προσκτίσματα, όπως βαπτιστήριο, πρόθεση, διακονικό, λουτρό, αποθηκευτικούς χώρους, κλιμακοστάσια και υδατοδεξαμενές. Βαπτιστήρια διέθεταν η Παλαιοπαναγιά στο Βαθύ, ο Άγιος Βασίλειος, η Παλαιά Παναγιά και η Αγία Τριάδα στην Τέλενδο. Λουτρό πλησίον βασιλικής υπάρχει μόνο στον Άγιο Βασίλειο στην Τέλενδο⁵¹.

Εξαιτίας των αραβικών επιδρομών του 7^{ου} αιώνα, οι βασιλικές καταστρέφονται και χρησιμοποιούνται κατόπιν ως τόποι ενταφιασμού⁵², όπως πιστοποιήθηκε από την ανασκαφική έρευνα στις βασιλικές της Αγίας Τριάδας στην Τέλενδο, του Ταξιάρχη και της Παλαιοπαναγιάς στο Βαθύ, του Χριστού της Ιερουσαλήμ και της Αγίας Σοφίας στο χώρο του Ιερού του Απόλλωνα.

Κατά την Υστεροβυζαντινή και τη Μεταβυζαντινή περίοδο παρατηρείται το φαινόμενο της ανέγερσης ναυδρίων εντός των ερειπωμένων βασιλικών (όπως στις περιπτώσεις της Αγίας Τριάδας και της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Τέλενδο, του Αγίου Νικολάου στα Σκάλια, του Αγίου Ιωάννη στον Μελιτσάχα, των Αγίων Θεοδώρων στον Πάνορμο, της Αγίας Σοφίας στο χώρο του Ιερού του Απόλλωνα, του Αγίου Πέτρου επί της νότιας οροσειράς της Πόθιας, και σε βασιλικές του Βαθύ όπως του Ταξιάρχη και του Αγίου Γεωργίου - Αγίου Αντωνίου στον Έμπολα, της Αγίας Άννας, του Αγίου Γεωργίου και της Αγίας Ειρήνης στη Ρίνα και του Ιωάννη του Θεολόγου)⁵³.

ΛΟΥΤΡΑ

Ανάμεσα στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των παλαιοχριστιανικών οικισμών της Καλύμνου και της Τελένδου είναι ορατά τέσσερα συνολικά συγκροτήματα λουτρικών εγκαταστάσεων⁵⁴, από τα οποία ένα βρίσκεται στον Έμπορειό⁵⁵ Καλύμνου, ενώ τα

⁵⁰ Πελεκανίδης, *Σύνταγμα*, ό.π. (σημ. 10), 45-48, 63-83· Assimakopoulou-Atzaka, «I mosaici ravimentali», ό.π. (σημ. 10), 66-75· S. Kalopissi-Verti, «Kos tardoantica e bizantina nelle scorpenite archeologiche dal IV secolo al 1314», *CorsiRav* 38 (1991), 241-243.

⁵¹ Βλέπε σχετικά παρακάτω την ενότητα «Λουτρά» στην παρούσα εργασία.

⁵² Βλέπε σχετικά: *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά Β3, 1165-1168· *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά Β3, 1006-1009· Κουτελλάς, *Κάλυμνος*, 125, 145· ο ίδιος, «Βασιλική Αγίας Τριάδας», ό.π. (σημ. 12), 453· ο ίδιος, «Η ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου», ό.π. (σημ. 12), 34.

⁵³ Karabatsos, ό.π. (σημ. 7), 277-296, 308-310, 317-322, 328-330, 337-341, 343-347· Κουτελλάς, *Κάλυμνος*, 37, 59-60, 64-66, 91-93, 105-107, 123-126, 130-131, 135-137, 150-155· ο ίδιος, «Η ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου», ό.π. (σημ. 12), 34-35.

⁵⁴ Βολανάκης, «Παλαιοχριστιανικά μνημεία Δωδεκανήσου», ό.π. (σημ. 5), 63· ο ίδιος, «Παλαιοχριστιανικά μνημεία Τελένδου», ό.π. (σημ. 5), 57-60· ο ίδιος, «Συμβολή στην έρευνα των χριστιανικών μνημείων των νήσων Καλύμνου και Τελένδου», ό.π. (σημ. 5), 204· Karabatsos, ό.π. (σημ. 7), 303-305, 315-316· Βολανάκης, «Χριστιανικοί λουτρώνες», ό.π. (σημ. 5), 789-793· Κουτελλάς, «Λουτρικές εγκαταστάσεις», ό.π. (σημ. 12), 11-58.

⁵⁵ Όπου υπάρχουν τα απομεινάρια παλαιοχριστιανικού οικισμού, κατά μήκος της παραλιακής ζώνης. Για τα αρχαιολογικά κατάλοιπα και τα μνημεία της περιοχής, βλ. Karabatsos, ό.π. (σημ. 7), 315-316· Κουτελλάς, *Κάλυμνος*, 70-71, 89-91· ο ίδιος, «Παλαιοχριστιανικοί καμαροσκεπείς τάφοι», ό.π. (σημ. 12), 452-453, 467, εικ. 24· ο ίδιος, *Κάλυμνος: Ιστορία-Αρχαιολογία*, ό.π. (σημ. 22), 70-71. Για το λουτρό, βλ. Karabatsos, ό.π., 315-316· Κουτελλάς, *Κάλυμνος*, 90· ο ίδιος, «Λουτρικές εγκαταστάσεις», ό.π. (σημ. 12), 33-37.

υπόλοιπα τρία στις ανατολικές ακτές της Τελένδου (Λουτρό οικοπέδου Λουλουδιά⁵⁶, Λουτρό Αγίου Βασιλείου⁵⁷ και Λουτρό Αγίου Χαραλάμπους⁵⁸). Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός της ανυπαρξίας (ή πιο σωστά μη εντοπισμού μέχρι σήμερα) λουτρικών εγκαταστάσεων στην κοιλάδα του Βαθύ, παρά την επιβεβαιωμένη ανάπτυξη της περιοχής. Ειδικά στον εκτεταμένο παραθαλάσσιο οικισμό του λιμανιού της Ρίνας, όπου διατηρούνται σε καλή κατάσταση οικίες, ναοί και ταφικά κτίσματα, εντούτοις δεν μπορεί να ταυτιστεί –με τα μέχρι στιγμής δεδομένα– κάποιο από τα υπάρχοντα κτίσματα με λουτρό.

Τα τρία από αυτά (Λουτρό Εμπορειού, Λουτρό Αγίου Χαραλάμπους και Λουτρό οικοπέδου Λουλουδιά) πρέπει να ήταν δημόσια⁵⁹, ενώ αυτό του Αγίου Βασιλείου εκκλησιαστικό⁶⁰, καθώς είναι το μόνο που βρίσκεται πλησίον βασιλικής και οπωσδήποτε ανήκε στη δικαιοδοσία της⁶¹. Πιθανότατα η λειτουργία του λουτρού σχετίζεται με τον φιλανθρωπικό θεσμό της διακονίας (6^{ος} μ.Χ. αιώνας)⁶², οπότε θα προοριζόταν και για χρήση από τα άπορα μέλη της χριστιανικής κοινότητας.

Από τα τέσσερα λουτρά σε καλύτερη κατάσταση διατηρείται το Λουτρό του Αγίου Χαραλάμπους (εικ. 16, 17), οι τοίχοι του οποίου φτάνουν μέχρι το ύψος της στέγης. Σε ικανό ύψος σώζονται τμήματα και του Λουτρού του οικοπέδου Λουλουδιά. Τα υπόλοιπα βρίσκονται σε κατάσταση θεμελίων. Σε κανένα από αυτά όμως δεν έχει διεξαχθεί ακόμη

⁵⁶ I.P. Ραγκαβής, *Τα Ελληνικά*, Γ', εν Αθήναις 1854, 397· Βολανάκης, «Παλαιοχριστιανικά μνημεία Τελένδου», ό.π. (σημ. 5), 59-60· Karabatsos, «The Early Christian Churches», ό.π. (σημ. 7), 305· Βολανάκης, «Χριστιανικοί Λουτρώνες», ό.π. (σημ. 12), 792-793· Κουτελλάς, *Κάλυμνος*, 96· ο ίδιος, «Λουτρικές εγκαταστάσεις», ό.π. (σημ. 12), 38-42.

⁵⁷ Αρχικά ο I. Βολανάκης («Παλαιοχριστιανικά μνημεία Δωδεκανήσου», 63) το είχε χαρακτηρίσει ως μαρτύριο, αργότερα ως βασιλική («Παλαιοχριστιανικά μνημεία Τελένδου», 57) και τελικά ως λουτρόνα (I. Βολανάκης, «Συμβολή στην έρευνα των χριστιανικών μνημείων των νήσων Καλύμνου και Τελένδου», *Καλυμνιακά Χρονικά* Γ' (1992), 204· ο ίδιος, «Χριστιανικοί Λουτρώνες», 24-25). Βλ. επίσης, Karabatsos, ό.π. (σημ. 7), 304· Κουτελλάς, *Κάλυμνος*, 102-103· ο ίδιος, «Λουτρικές εγκαταστάσεις», ό.π. (σημ. 12), 42-47.

⁵⁸ Βολανάκης, «Παλαιοχριστιανικά μνημεία Τελένδου», 59-60· Βολανάκης, «Χριστιανικοί λουτρώνες», 791-792· Κουτελλάς, *Κάλυμνος*, 96-98· ο ίδιος, «Λουτρικές εγκαταστάσεις», 47-52.

⁵⁹ Οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες, αλλά και πλούσιοι γενναιοδωροί πολίτες, φρόντιζαν για την ανέγερση δημόσιων λουτρών, βλέπε: Κουκουλές, ό.π. (σημ. 28), 421-422, 426· Α. Μουτζάλη, «Η φροντίδα για την καθαριότητα του σώματος και τα λουτρά των Βυζαντινών», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τχ. 31 (Ιούνιος 1989), 23.

⁶⁰ Στα εκκλησιαστικά λουτρά συμπεριλαμβάνονται: α) εκείνα που βρίσκονται πλησίον κάποιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής, στη δικαιοδοσία της οποίας ανήκαν και β) αυτά που ανήκουν σε μοναστήρια. Τα μοναστηριακά προοριζόταν κυρίως για τη λούση των μοναχών, αλλά και λαϊκών, βλ. Α. Ορλάνδος, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, Αθήναι 1958, 58-59, 97· Κουκουλές, ό.π. (σημ. 28), 426-427, σημ. 4· Μουτζάλη, ό.π. (σημ. 59)· Α. Berger, «Μοναστηριακά και ιερά λουτρά», *Τα λουτρά στην αρχαιότητα και στο Βυζάντιο, περιοδικό Επτά Ημέρες της Καθημερινής* της 13 Μαΐου 2001, 19.

⁶¹ Karabatsos, ό.π. (σημ. 7), 304-305, σημ. 118· Κουτελλάς, *Κάλυμνος*, 103· ο ίδιος, «Λουτρικές εγκαταστάσεις», ό.π. (σημ. 12), 46.

⁶² Για τον θεσμό της διακονίας και την ίδρυση λουτρών πλησίον παλαιοχριστιανικών βασιλικών, βλ.: P. Magdalino, «Church, Bath and Diakonia in Medieval Constantinople», *Church and People in Byzantium*, Birmingham, 1990, 167-169, 178-184· Γ. Γούναρης, *Το βαλανείο και τα βόρεια προσκτίσματα του Οκταγώνου των Φιλίππων*, Αθήνα 1990, 38, σημ. 128· I. Nielsen, *Thermae et Balnea. The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths*, Aarhus 1990, 98-99, 114, 116· F. Yegül, *Baths and Bathing in Classical Antiquity*, 320· Δ. Αθανασούλης, «Λουτρική εγκατάσταση στην Κοκκινόρραχη Σπάρτης», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Αργος - Ναύπλιον, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995)*, Β', Αθήνα 1996-1997, 240-241, σημ. 136, 139-143.

ανασκαφική έρευνα, με αποτέλεσμα οποιαδήποτε μελέτη γι' αυτά να στηρίζεται αποκλειστικά και μόνο στα ορατά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, γεγονός που όπως είναι φυσικό περιορίζει την εξαγωγή περισσότερων και οπωσδήποτε ασφαλέστερων συμπερασμάτων γι' αυτά.

Όλα αποτελούν περιορισμένων διαστάσεων καμαροσκέπαστα κτίσματα, χωρισμένα σε επιμέρους διαμερίσματα, που επικοινωνούν μεταξύ τους μέσω στενών ανοιγμάτων. Πρόκειται για βαλανεία (balnea)⁶³, μικρά δηλαδή λουτρά, τα οποία περιλαμβάνουν μόνο τους βασικούς και απαραίτητους χώρους των λουτρικών εγκαταστάσεων των προγενέστερων ρωμαϊκών λουτρών⁶⁴, που είναι: το αποδυτήριο (apodyterium, vestibulum), η αίθουσα του ψυχρού λουτρού (frigidarium), η αίθουσα του χλιαρού λουτρού (tepidarium) και, τέλος, η αίθουσα του θερμού λουτρού (caldarium). Οι αντίστοιχοι χώροι στους βυζαντινούς ονομάζονταν αποδυτόν ή απόδυτρον, ψυχρολούσιον, χλιαροψύχιον και ζεστόν ή θερμόν⁶⁵. Βέβαια η έλλειψη ανασκαφικών τεκμηρίων καθιστά επισφαλής την ακριβή ερμηνεία και ταύτιση των χώρων αυτών.

Στις τρεις περιπτώσεις (λουτρό Εμπορείου στην Κάλυμνο, λουτρό οικοπέδου Λουλουδιά και λουτρό Αγίου Βασιλείου στην Τέλενδο) βασικό χαρακτηριστικό των λουτρών αποτελούν οι ημικυκλικές κόγχες που προεξέχουν στην ανατολική και δυτική πλευρά τους και περιελάμβαναν μικρούς και ατομικούς λουτήρες⁶⁶, που υπήρχαν στις αίθουσες του ψυχρού και του θερμού λουτρού⁶⁷. Μόνο σε μία περίπτωση (Λουτρό Αγίου Χαράλαμπους στην Τέλενδο) δεν υπάρχουν τέτοιες κόγχες, αλλά μόνο ορθογώνια διαμερίσματα.

Στην περίπτωση του Αγίου Βασιλείου πρόκειται για την ακρίβεια για δύο λουτρά, τα οποία αντιπροσωπεύουν δύο διαφορετικές οικοδομικές φάσεις, με παρόμοια διαμορφωμένη κάτοψη (εικ. 15), που σχετίζονται άμεσα με τις οικοδομικές φάσεις της βασιλικής⁶⁸. Και στις δύο φάσεις παρατηρείται συμμετρική διάταξη των χώρων, εκατέρωθεν μίας κεντρικής αίθουσας με μεγάλες αντιδιαμετρικά διαταγμένες κόγχες.

⁶³ Θέρμες ονομάζονται τα μεγάλα συγκροτήματα λουτρών των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων, ενώ βαλανεία χαρακτηρίζονται τα μικρότερα οικοδομήματα, τα οποία περιλαμβάνουν μόνο τους απαραίτητους για το λουτρό χώρους. Για τις ονομασίες, την παραπάνω διάκριση των όρων και την κατάταξη σε κατηγορίες των λουτρικών εγκαταστάσεων, βλ. W.L. MacDonald, *The Architecture of the Roman Empire*, II. *An Urban Appraisal*, Yale 1986, 213· Nielsen, ό.π. (σημ. 62), 114-116· Γούναρης, ό.π. (σημ. 62), 3, σημ. 1· Αθανασούλης, ό.π. (σημ. 62), 211, σημ. 6· Α. Χατζηδημητρίου, *Αιβέρι, συμβολή στην αρχαιολογική έρευνα της περιοχής*, Αθήνα 2000, 9. Για τα βυζαντινά λουτρά και τη χρήση του όρου *βαλανείον* από τους Βυζαντινούς συγγραφείς, βλ. Κουκουλές, ό.π. (σημ. 28), 419-467.

⁶⁴ Γι' αυτό έχει επικρατήσει στους μελετητές και η σχετική λατινική ορολογία. Για τους προαναφερθέντες κύριους χώρους των λουτρών, βλ. Μουτζάλη, ό.π. (σημ. 59), 24· Nielsen, ό.π. (σημ. 62), 153-160· Γούναρης, ό.π. (σημ. 62), 205· Χατζηδημητρίου, ό.π. (σημ. 63), 10.

⁶⁵ Κουκουλές, ό.π. (σημ. 28), 433-435· Μουτζάλη, ό.π. (σημ. 59), 26.

⁶⁶ Βλ. Nielsen, ό.π. (σημ. 62)· Αθανασούλης, ό.π. (σημ. 62), 238-240, σημ. 132-134· Χατζηδημητρίου, ό.π. (σημ. 63), 13-14, σημ. 57. Πέρα βέβαια από τους νέους ηθικούς κανόνες που επέβαλε ο Χριστιανισμός, οικονομικοί λόγοι, αλλά και λόγοι υγιεινής οδήγησαν στη χρήση μικρών και ατομικών λουτήρων.

⁶⁷ G. Hornbostel-Hüttner, «Studien zur römischen Nischenarchitektur», *Studies of the Dutch Archaeological and Historical Society*, IX, Leiden 1979, 95-119· Αθανασούλης, ό.π. (σημ. 62), 212, 221, 227· Χατζηδημητρίου, ό.π. (σημ. 63), 10-11, 23-25, σημ. 80.

⁶⁸ Karabatsos, ό.π. (σημ. 7), 297-303· Κουτελλάς, *Κάλυμνος*, 100-101. Η βασιλική του Αγίου Βασιλείου οικοδομήθηκε στα τέλη του 5^{ου}-αρχές του 6^{ου} αιώνα, καταστράφηκε από το σεισμό του έτους 554 και επισκευάστηκε μετά. Κατά τον 7^ο αιώνα εγκαταλείφθηκε και ερειπώθηκε, για να επισκευαστεί ξανά στους

Τη θέρμανση των λουτρών εξασφάλιζε ένα σύστημα κυκλοφορίας θερμού αέρα κάτω από τα δάπεδα και στο εσωτερικό των τοίχων των αιθουσών, που επιτυγχανόταν με υπόκαυση⁶⁹. Προκειμένου να ζεσταίνεται καλύτερα ο θερμός χώρος (*caldarium*) ενός λουτρού διαμορφωνόταν και ενδιάμεσο κενό στους κάθετους τοίχους, πίσω από την επένδυσή τους, ώστε να επιτρέπεται η κυκλοφορία του ζεστού αέρα από τον υπόκαυστο υποδαπέδιο χώρο και στο ενδιάμεσο κενό των όρθιων τοίχων⁷⁰. Στο Λουτρό του οικοπέδου αδελφών Λουλουδιά και στο Λουτρό του Αγίου Χαραλάμπους στην Τέλενδο διατηρούνται πήλيني αεραγωγοί σωλήνες (*tubuli*), που διατρύπουν τους σωζόμενους εξωτερικούς τοίχους σε επιλεγμένα σημεία, λίγο πάνω από το δάπεδο και ψηλά στις σωζόμενες γενέσεις θόλων και σφαιρικών τριγώνων των στεγών. Ο προορισμός τους ήταν να βοηθούν στον εφελευσμό, το «τράβηγμα» δηλαδή και την κυκλοφορία του θερμού αέρα εντός του λουτρού (λόγω διαφοράς εσωτερικής - εξωτερικής θερμοκρασίας), με αποτέλεσμα την καλύτερη θέρμανση του συγκεκριμένου χώρου⁷¹.

ΤΑΦΟΙ

Στην Κάλυμνο και την Τέλενδο ο υπέργειος καμαροσκεπής αποτελεί τον κυρίαρχο τύπο παλαιοχριστιανικού τάφου⁷². Μεμονωμένες ταφές σε λακκοειδείς τάφους

μεσοβυζαντινούς χρόνους (τέλη 10^{ου} αιώνα). Αναφορικά με τη χρονολόγηση των δύο φάσεων του λουτρού είναι προς το παρόν δύσκολο και χωρίς ανασκαφική διερεύνηση, να βεβαιωθεί με ποιες από τις τρεις οικοδομικές φάσεις του ναού ταυτίζονται, δηλαδή την 1^η και τη 2^η ή τη 2^η και την 3^η. Το σχήμα της κάτοψης, που είναι παρόμοιο και στις δύο οικοδομικές φάσεις του λουτρού, δεν παρέχει ασφαλείς χρονολογικές ενδείξεις, καθώς υπάρχει στα ρωμαϊκά, στα παλαιοχριστιανικά, αλλά και στα μεσοβυζαντινά χρόνια. Βλ. ενδεικτικά, Μουτζάλη, ό.π., 24-25, πίνακας 2· *AD* 44 (1989): Χρονικά, Β2, 365-366, πίν. 194β· Α. Λαμπροπούλου - Α. Μουτζάλη, «Πρωτοβυζαντινό λουτρό στην Πάτρα: τεκμήρια για την επιβίωση της πόλης κατά τους Σκοτεινούς Χρόνους», *Σύμμεικτα* 16 (2003-2004) 343-345, εικ. 1, σχ. 2, 3.

⁶⁹ Πρόκειται για ένα σύστημα κεντρικής θέρμανσης, όπου ο θερμός αέρας παραγόταν από την καύση ξύλων σε ειδικά διαμορφωμένη κάμινο κάτω από το λουτρό και από εκεί ο θερμός αέρας διαχεόταν κάτω από το δάπεδο και στη συνέχεια στο ενδιάμεσο κενό της επένδυσης των κάθετων τοίχων, ζεσταίνοντας έτσι το λουτρό. Βλ. J.M. Degbomont, *Hypocaustes. Le chauffage par hypocauste dans l'habitat privé. De la praxe St. Lambert à Liège à l'Aula Palatina de Trèves, Études et recherches archéologiques de l'Université de Liège* No 17, Liège 1984, 97-165· Nielsen, ό.π., 14-20, 161-162· Yegül, ό.π. (σημ. 62), 356-389· E. Brödner, *Die Römischen Thermen und das antike Badewesen*, Darmstadt 1992², 18-23· Αθανασούλης, ό.π. (σημ. 62), 225-233· Γούναρης, ό.π. (σημ. 62), 205-207· Χατζηδημητρίου, ό.π. (σημ. 63), 11-12· Λαμπροπούλου - Μουτζάλη, ό.π. (σημ. 68), 322-324.

⁷⁰ Αυτό επιτυγχανόταν με δύο τρόπους: α) Με την επένδυση των τοίχων από ορθογώνιες πήλινες πλάκες, στερεωμένες είτε με συμφυείς εγκάρσιες μαστοειδείς προεξοχές (*tegulae mammatae*), είτε με ξεχωριστά ενδιάμεσα κεραμικά κυλινδρικά πηνία (*intercapedines*), για να υπάρχει το απαραίτητο κενό μεταξύ τοίχου και επένδυσης. Βλ. Degbomont, ό.π. (σημ. 69), 136-139· Nielsen, ό.π. (σημ. 62), 14-15· Yegül, ό.π. (σημ. 62), 363-365· Ξ. Αραπογιάννη, «Το ρωμαϊκό λουτρό στην Μπρεξίδα του Μαραθώνος», *AE* 132 (1993), 141-143, 168, εικ. 11, 12· Αθανασούλης, ό.π. (σημ. 62), 226-227, 233, σημ. 70-73, 104· Γούναρης, ό.π. (σημ. 62), 17-18, 20-21, 25-26 και ειδικά τις σημειώσεις 58 και 60· Χατζηδημητρίου, ό.π. (σημ. 63), 11, σημ. 20 και β) με την τοποθέτηση σε σειρά όρθιων πήλινων κυλινδρικών ή ορθογώνιων αεραγωγών σωλήνων (*tubuli*), πίσω από την επένδυση των τοίχων. Βλ. Degbomont, ό.π., 140-146· Nielsen, ό.π.· Yegül, ό.π.· Χατζηδημητρίου, ό.π.

⁷¹ Γούναρης, ό.π. (σημ. 62), 17-18, σημ. 60· Αραπογιάννη, ό.π. (σημ. 70), 141. Συνήθως οι αγωγοί αυτοί τοποθετούνταν πίσω από την επένδυση των κάθετων τοίχων με ορθογώνιες πήλινες πλάκες, στερεωμένες στους τοίχους, για να υπάρχει το απαραίτητο κενό μεταξύ τοίχου και επένδυσης, ώστε να επιτρέπεται η κυκλοφορία του ζεστού αέρα από τον υπόκαυστο υποδαπέδιο χώρο στο ενδιάμεσο κενό των όρθιων τοίχων και να ζεσταίνεται έτσι καλύτερα ο χώρος του θερμού οίκου.

⁷² Βλ. Κουτελλάς, «Παλαιοχριστιανικοί καμαροσκεπείς τάφοι», ό.π. (σημ. 12), 447-470.

εντοπίστηκαν μόνο στο εσωτερικό παλαιοχριστιανικών βασιλικών της Καλύμνου και της Τελένδου και χρονολογούνται στον 7^ο αιώνα, μετά την ερείπωση των βασιλικών⁷³. Συνολικά έχουν εντοπιστεί δεκαοκτώ καμαροσκεπείς τάφοι στην Κάλυμνο (δώδεκα στην κοιλάδα του Βαθύ, τρεις στους Βοθύνους, ένας στον Φλασκά, ένας στις Πεζούλες, ένας στον Εμπορείο) και δεκατρείς στην Τέλενδο (εννέα στη νεκρόπολη στη θέση Πευκί –εικ. 18, τρεις πλησίον της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Αγίου Βασιλείου κι ένας στο οικόπεδο Ν. Αντωνόπουλου). Κυρίως βρίσκονται σε μικρή απόσταση από τους σύγχρονους τους οικισμούς⁷⁴, διευθετημένοι σε συστάδες ή ανεξάρτητοι. Τάφοι εντός των ορίων οικισμού⁷⁵ εντοπίζονται μόνο σε δύο περιπτώσεις (στην παλαιοχριστιανική βασιλική του Αγίου Βασιλείου⁷⁶ στην Τέλενδο και στα Ελληνικά του Βαθύ Καλύμνου).

Όλοι είναι κατασκευασμένοι από αδροδουλεμένους λίθους, θηραϊκή γη και συνδετικό ασβεστοκονίαμα. Περιορισμένη χρήση οπτοπλίνθων έχει γίνει μόνο σε μία περίπτωση (τετράγωνος τάφος στη Νεκρόπολη Τελένδου). Οι διαστάσεις τους (εκτός της περίπτωσης συγκροτημάτων) κυμαίνονται από 3,15 μέχρι 4,50 μ. πλάτος και 3,40 μέχρι 5,75 μ. μήκος. Μεγαλύτεροι σε διαστάσεις είναι τρεις, στις περιοχές Βοθύνοι, Πεζούλες και Εμπορείος, οι οποίοι έχουν διαστάσεις 7,80X5,33 μ., 8,80X4,95 και 10,05X6,75 μ., αντίστοιχα⁷⁷.

Στην πλειονότητά τους έχουν ορθογώνια κάτοψη και ημικυλινδρική στέγη, η οποία διατηρείται σε ορισμένες περιπτώσεις. Εξαιρέση αποτελούν δύο περιπτώσεις τάφων (ένας στο Βαθύ κι ένας στη Νεκρόπολη Τελένδου), που έχουν τετράγωνη κάτοψη και στεγάζονταν με χαμηλό τρούλο, καθώς κι ένας με τραπεζιόσχημη κάτοψη πλησίον της βασιλικής του Αγίου Βασιλείου στην Τέλενδο. Διαφορετική αρχιτεκτονική διαμόρφωση παρουσιάζεται σε τρεις περιπτώσεις τάφων. Στην περιοχή Φλασκάς βρίσκεται ο λεγόμενος «ρωμαϊκός τάφος», ένα ταφικό μνημείο του 1^{ου} μ.Χ. αιώνα, το οποίο χρησιμοποιήθηκε ως τα τέρη της παλαιοχριστιανικής εποχής⁷⁸. Αυτό αποτελείται από κατά μήκος εσωτερικό διάδρομο, εκατέρωθεν του οποίου διατάσσονται από τέσσερις ταφικοί θάλαμοι. Στο οικόπεδο Εξάρχενας Καρπαθίου στο Βαθύ ερευνήθηκαν δύο

⁷³ Βλ. παραπάνω, σημ. 52.

⁷⁴ Κατά κανόνα τα νεκροταφεία μέχρι τον 6^ο αιώνα, αναπτύσσονταν εκτός των ορίων των πόλεων και των οικισμών, με το σκεπτικό της προστασίας της δημόσιας υγείας και λόγω παλαιότερης άποψης ότι ο νεκρός θεωρείτο μίσημα. Βλ. Β. Τουρπιτσόγλου-Στεφανίδου, *Περίγραμμα βυζαντινών οικοδομικών περιορισμών*, Θεσσαλονίκη 1998, 63-65· Γούναρης, ό.π. (σημ. 31), 30· Ν. Εμμανουηλίδης, *Το δίκαιο της ταφής στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1989, 176-186, 275-276.

⁷⁵ Η αποδοχή των ταφών μέσα στα όρια των οικισμών καθιερώνεται σταδιακά από τον 6^ο αιώνα και οριστικοποιείται πλέον και νομοθετικά επί αυτοκράτορα Λέοντα ΣΤ΄ του Σοφού (886-912). Βλ. Εμμανουηλίδης, ό.π. (σημ. 74), 182-186· Ευ. Μαρκή, «Το τέλος της Αρχαιότητας και η εισαγωγή των νεκρών στην πόλη. Η περίπτωση της Θεσσαλονίκης», *Δέκατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Περίληψεις Ανακοινώσεων*, Αθήνα 1990, 41-42· Τουρπιτσόγλου-Στεφανίδου, ό.π. (σημ. 74), 63-65.

⁷⁶ Κουτελλάς, «Παλαιοχριστιανικοί καμαροσκεπείς τάφοι», ό.π. (σημ. 12), 453, 456, σημ. 13.

⁷⁷ Αυτά, αν και δεν υπάρχουν προς το παρόν επαρκή στοιχεία, πιθανότατα είναι ταφικά.

⁷⁸ Σύμφωνα με τα λυχνάρια που ανακαλύφθηκαν στο συλημένο εσωτερικό των ταφικών θαλάμων του, το ταφικό μνημείο ήταν σε χρήση από τον 1^ο μ.Χ. μέχρι και τον 7^ο μ.Χ. αι. Βλ. Κουτελλάς, «Παλαιοχριστιανικοί καμαροσκεπείς τάφοι», ό.π. (σημ. 12), 465, σημ. 39.

ημιυπόγειοι πολυθάλαμοι τάφοι του 4^{ου} μ.Χ. αιώνα⁷⁹, οι οποίοι αποτελούνται από προθάλαμο και αντίστοιχα δύο ο ένας και τρεις ο άλλος ταφικούς θαλάμους (εικ. 19).

Από τους τάφους, άλλοι είναι μονοθάλαμοι και άλλοι αποτελούν συγκροτήματα, από δύο ή τρεις εφαιπόμενους τάφους, με ξεχωριστές εισόδους⁸⁰. Μονοθάλαμοι τάφοι, που δε γειτνιάζουν με άλλους, εντοπίζονται από έναν στη βόρεια και νότια πλευρά της Ρίνας, δύο στην περιοχή Στημένια κι ένας στο οικόπεδο Ν. Αντωνόπουλου στην Τέλενδο. Στη θέση Ελληνικά και πλησίον του εκεί παλαιοχριστιανικού οικισμού, βρίσκεται ταφικό συγκρότημα, αποτελούμενο από έναν διπλό κι έναν τριπλό καμαροσκεπή τάφο, με τους θαλάμους τους σε κατά μήκος διάταξη (εικ. 20). Σε τρεις περιπτώσεις (περιοχές Βοθύνων, Παλαιοπαναγιάς και βόρειας πλευράς Ρίνας) απαντούν ταφικά συγκροτήματα, αποτελούμενα από δύο τάφους, εκ των οποίων ο ένας είναι προσανατολισμένος σε άξονα Α-Δ, ενώ ο άλλος σε άξονα Β-Ν. Σε τρεις περιπτώσεις (διπλός τάφος Ελληνικών, διπλός τάφος βόρειας πλευράς Ρίνας και τάφος Α΄ Παλαιοπαναγιάς) υπάρχουν διπλοί τάφοι με τους θαλάμους τους να εφάπτονται στη μία στενή πλευρά τους. Στη θέση Μετόχι βρίσκεται διπλός τάφος, με τους θαλάμους σε παράλληλη διάταξη.

Σε αντίθεση με την πληθώρα των εντοπισθέντων καμαροσκεπών τάφων, τα μέχρι σήμερα ανασκαφικά δεδομένα γι' αυτούς είναι λιγοστά. Ολικά ή μερικά έχουν ερευνηθεί έως σήμερα οι εξής: ρωμαϊκός τάφος στην περιοχή Φλασκάς, ταφικό συγκρότημα οικοπέδου ΕΞ. Καρπαθίου στο Βαθύ, ο διπλός τάφος στην περιοχή Ελληνικά Βαθύ και ο τάφος στη θέση Άγιος Νικόλαος στην περιοχή Στημένια Βαθύ. Δυστυχώς σε όλους τους παραπάνω τάφους διαπιστώθηκαν εκτεταμένες λαθρανασκαφές.

Αγγεία μαγειρικά, επιτραπέζια, μεταφορικά και λύχνοι ανακαλύφθηκαν στα τρικλινία⁸¹ επί των στεγών του ρωμαϊκού τάφου και του ταφικού συγκροτήματος οικοπέδου Καρπαθίου, τους πρωιμότερους δηλαδή τάφους, οι οποίοι είναι και οι μόνοι, που διαθέτουν τέτοιες κατασκευές για την τέλεση των νεκροδειπνών⁸². Πρόκειται για χαμηλά πεζούλια που περιβάλλουν την επίπεδη εξωτερικά στέγη του τάφου, προκειμένου να κάθονται οι συνδαιτυμόνες κατά την διάρκεια του νεκρικού δείπνου. Τα σκεύη, τα οποία είχαν χρησιμοποιηθεί στα νεκροδείπνα, θραύονταν και παρέμεναν επί

⁷⁹ Σύμφωνα με τα νομίσματα και λυχνάρια που ανακαλύφθηκαν. Για τη χρονολόγηση του τάφου, βλ. Κουτελλάς, ό.π. (σημ. 12), 455, 466, σημ. 43. Δύο παρόμοιοι τάφοι υπάρχουν στη γειτονική Κω, στην παραλία της Κεφάλου και στην Καρδάμαινα.

⁸⁰ Κουτελλάς, ό.π. (σημ. 12), 456-459, σημ. 23-26.

⁸¹ Κουτελλάς, ό.π. (σημ. 12), 461-463. Τα τρικλινία είναι κτιστές κατασκευές, προορισμένες για την τέλεση των νεκροδειπνών. Βλ. Μαρκή, ό.π. (σημ. 75), 99, εικ. 10· Θ. Σαββοπούλου, «Η δραστηριότητα της ΙΣΤ΄ Εφορείας Αρχαιοτήτων στο νομό Κιλκίς το 1990», *ΑΕΜΘ* 4 (1990), 334-536· *Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο, κατάλογος έκθεσης, Λευκός Πύργος Οκτώβριος 2001 - Ιανουάριος 2002* (επιμ. Δ. Παπανικόλα-Μπακιριτζή), Αθήνα 2002· Ευ. Μαρκή, *Η νεκρόπολη της Θεσσαλονίκης στους υστερορωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους*, Αθήνα 2006, 61, 114, 207.

⁸² Μαρκή, *Η νεκρόπολη*, ό.π. (σημ. 81), 205-210. Σε αρκετούς μάλιστα τάφους από άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου έχουν διασωθεί και ζωγραφικές παραστάσεις δείπνων προς τιμήν των νεκρών. Βλ. σχετικά, Ν. Laskaris, *Monuments funéraires paléochrétiens (et byzantins) de Grèce*, Athènes 2000, 501-506· Ν. Λάσκαρης, «Τα ταφικά παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά μνημεία της Ελλάδας», *CORPUS* 42 (Οκτώβριος 2002), 85· ο ίδιος, «Επιβιώσεις ειδωλολατρικών ταφικών εθίμων κατά τους χριστιανικούς χρόνους στην Ελλάδα», *CORPUS* 51 (Ιούλιος 2003), 71, σημ. 6.

τόπου στα τρικλίνια των τάφων⁸³. Η εύρεση λύχνων σε αυτούς τους χώρους τεκμηριώνει το γεγονός της τέλεσης των νεκροδείπνων κατά τις εσπερινές ώρες.

Στο εσωτερικό των μέχρι σήμερα ερευνηθέντων τάφων της Καλύμνου παρατηρείται ένδεια ευρημάτων, γεγονός που δεν πρέπει να οφείλεται αποκλειστικά σε λαθρανασκαφές, αλλά πιθανότατα σχετίζεται με τον γενικότερο περιορισμό των κτερισμάτων στις ταφές, φαινόμενο που σταδιακά ατονεί κατά τα τέλη της παλαιοχριστιανικής εποχής, εξαιτίας ιδεολογικών - θρησκευτικών, αλλά και οικονομικών λόγων⁸⁴. Λύχνοι ανακαλύφθηκαν στον ρωμαϊκό τάφο⁸⁵, στο ταφικό συγκρότημα οικοπέδου Καρπαθίου⁸⁶, στον Διπλό Τάφο στα Ελληνικά⁸⁷ και σε λακκοειδείς τάφους του 7^{ου} αιώνα στο εσωτερικό των ερειπωμένων πλέον βασιλικών του Ταξιάρχη και της Παλαιοπαναγιάς στην κοιλάδα του Βαθύ. Σε τέσσερις περιπτώσεις (τάφος στη θέση Πεζούλες, ανεξάρτητος Τάφος και τριπλός Τάφος στα Ελληνικά Βαθύ, τάφος Α΄ βασιλικής Αγίου Βασιλείου στην Τέλενδο) έχουν διαμορφωθεί στους τοίχους τους κόγχες, για την τοποθέτηση προσφορών ή λύχνων⁸⁸.

Στο ταφικό Συγκρότημα οικοπέδου Καρπαθίου και στον διπλό τάφο των Ελληνικών βρέθηκαν σιδερένια καρφιά, από νεκρική κλίνη ή φέρετρο⁸⁹. Νομίσματα ανακαλύφθηκαν στο ταφικό συγκρότημα του οικοπέδου Καρπαθίου⁹⁰ και σε λακκοειδείς τάφους του 7^{ου} αι. στη βασιλική της Παλαιοπαναγιάς στο Βαθύ⁹¹.

⁸³ Γενικά για το φαινόμενο, βλ. Δ. Μακροπούλου, «Ταφικά ευρήματα, νομίσματα και νομισματικοί θησαυροί στα παλαιοχριστιανικά κοιμητήρια της Θεσσαλονίκης», *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίτσα*, Θεσσαλονίκη 2001, 266-267· Λάσκαρης, «Επιβιώσεις», ό.π. (σημ. 82), 73-74.

⁸⁴ Εμμανουηλίδης, ό.π. (σημ. 74), 411· Laskaris, *Monuments funéraires*, ό.π. (σημ. 82), 310-311· Μακροπούλου, ό.π. (σημ. 83), 264, σημ. 4· *Καθημερινή Ζωή*, ό.π. (σημ. 81), 536-537· Λάσκαρης, «Ταφικά παλαιοχριστιανικά», ό.π. (σημ. 82), 79· ο ίδιος, «Επιβιώσεις», ό.π. (σημ. 82), 72-73.

⁸⁵ Οι ευρεθέντες λύχνοι (αιγυπτιακού, αττικού, εφρειακού και τυνησιακού τύπου) καλύπτουν μια χρονική περίοδο από το β΄ ήμισυ του 1^{ου} αιώνα έως τον 6^ο μ.Χ. αιώνα (Κουτελλάς, «Παλαιοχριστιανικοί καμαροσκεπείς τάφοι», ό.π. [σημ. 12], 465, σημ. 39) και επιβεβαιώνουν τη συνήθεια των Χριστιανών να ενταφιάζονται ακώλυτα στους προγενέστερους ρωμαϊκούς τάφους. Βλ. G.G. Klingerberg, «Grabrecht (Grabmulde, Grabschänbung)», *RAC* 12 (1983), 625· Εμμανουηλίδης, ό.π. (σημ. 74), 224-225.

⁸⁶ Οι ευρεθέντες λύχνοι (σαμιακού, αττικού, εφρειακού και αιγυπτιακού τύπου) καλύπτουν χρονική περίοδο από τον 4^ο έως τον 7^ο αιώνα. Βλ. Κουτελλάς, «Παλαιοχριστιανικοί καμαροσκεπείς τάφοι», ό.π. (σημ. 12), 465, σημ. 40.

⁸⁷ Πρόκειται για δύο εφρειακού τύπου λύχνους της περιόδου 550-650 μ.Χ.

⁸⁸ Για ανάλογα παραδείγματα, βλ. Ευ. Μαρκή, «Ανίχνευση παλαιότερων επιδράσεων στην παλαιοχριστιανική ταφική αρχιτεκτονική και τη νεκρική λατρεία», *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου, Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1989, 113· *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά Β2, 443· Λάσκαρης, «Επιβιώσεις», ό.π. (σημ. 82), 72, 76-77· Σε άλλες περιπτώσεις, ως κόγχες για την τοποθέτηση λύχνων χρησιμοποιούνται οι δοκοθήκες στήριξης του ξυλοτύπου της καμαρωτής στέγης, βλ. Μακροπούλου, ό.π. (σημ. 83), 266, σημ. 13· Μαρκή, *Η νεκρόπολη*, ό.π. (σημ. 81), 113.

⁸⁹ Για ανακάλυψη καρφιών σε καμαροσκεπείς τάφους, βλ. επίσης: *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά Β2, 443· Μακροπούλου, ό.π. (σημ. 83), 265· Για τη συνήθεια της τοποθέτησης των νεκρών σε φέρετρο ή κλίνη, βλ. Κουκουλές, ό.π. (σημ. 28), 157, 173-190· Εμμανουηλίδης, ό.π. (σημ. 74), 33-36· Μαρκή, «Ανίχνευση», ό.π. (σημ. 88), 98.

⁹⁰ Πρόκειται για νομίσματα της οικογένειας του Θεοδοσίου Α΄ του τέλους 4^{ου}-αρχές 5^{ου} αιώνα κι ένα του Ιουστινιανού Α΄, της περιόδου 539-543. Βλ. Κουτελλάς, «Παλαιοχριστιανικοί καμαροσκεπείς τάφοι», ό.π. (σημ. 12), 466, σημ. 43.

⁹¹ Πρόκειται για νομίσματα του Ηρακλείου, των ετών 613 και 615. Βλ. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά Β3, 1168.

Τεμάχια κεραμίδων με εγχάρακτους σταυρούς ανακαλύφθηκαν στον τάφο της θέσης Άγιος Νικόλαος και σε λακκοειδείς τάφους του 7^{ου} αιώνα, εντός της βασιλικής του Ταξιάρχη στο Βαθύ. Αυτά τοποθετούνταν στο εσωτερικό των τάφων για να αποτρέψουν την επίρεια του διαβόλου⁹². Στον διπλό τάφο στα Ελληνικά Βαθύ, βρέθηκε και ένα πήλινο αγγείο με προχοή, πιθανότατα λαδιού, μύρου ή νερού, το οποίο θα είχε χρησιμοποιηθεί στις τελετές ενταφιασμού, μετά τις οποίες και θραύστηκε επιτηδες⁹³.

Εντοιχία ζωγραφική διακόσμηση διασώζεται μόνο σε μία περίπτωση, επί της εσωτερικής επιφάνειας των τοιχωμάτων τάφου στη νεκρόπολη της Τελένδου. Ο τάφος αυτός φέρει δύο εγχάρακτους ανισοσκελεις σταυρούς⁹⁴ με πεπλατυσμένα άκρα, συμφυές στέλεχος στερέωσης στο κάτω άκρο της βάσης τους και ερυθρού χρώματος γέμισμα.

Οι παλαιοχριστιανικοί καμαροσκεπείς τάφοι της Κάλυμνου και της Τελένδου αποτελούσαν χώρους ταφής των μελών των γειτονικών τους οικισμών, πιθανότατα κοινόχρηστους, όπως δείχνει ο σχετικά μικρός αριθμός τους σε αναλογία με τους παρακείμενους εκτεταμένους οικισμούς, καθώς και ο εντοπισμός μεγάλου αριθμού σκελετών στο εσωτερικό τους⁹⁵. Η διάρκεια χρήσης τους φτάνει έως τον 7^ο αιώνα, σύμφωνα με τα ευρήματα της μέχρι σήμερα ανασκαφικής έρευνας. Μόνο στην περίπτωση του διπλού τάφου στα Ελληνικά του Βαθύ υπήρξε ανάμεσα στα ευρήματα και τμήμα βάσης εφυσωμένου ανοιχτού αγγείου, το οποίο αποτελεί ένδειξη και για πιθανή υστερότερη χρήση του εν λόγω τάφου.

Μιχάλης Ι. Κουτελλάς

Αρχαιολόγος

4^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

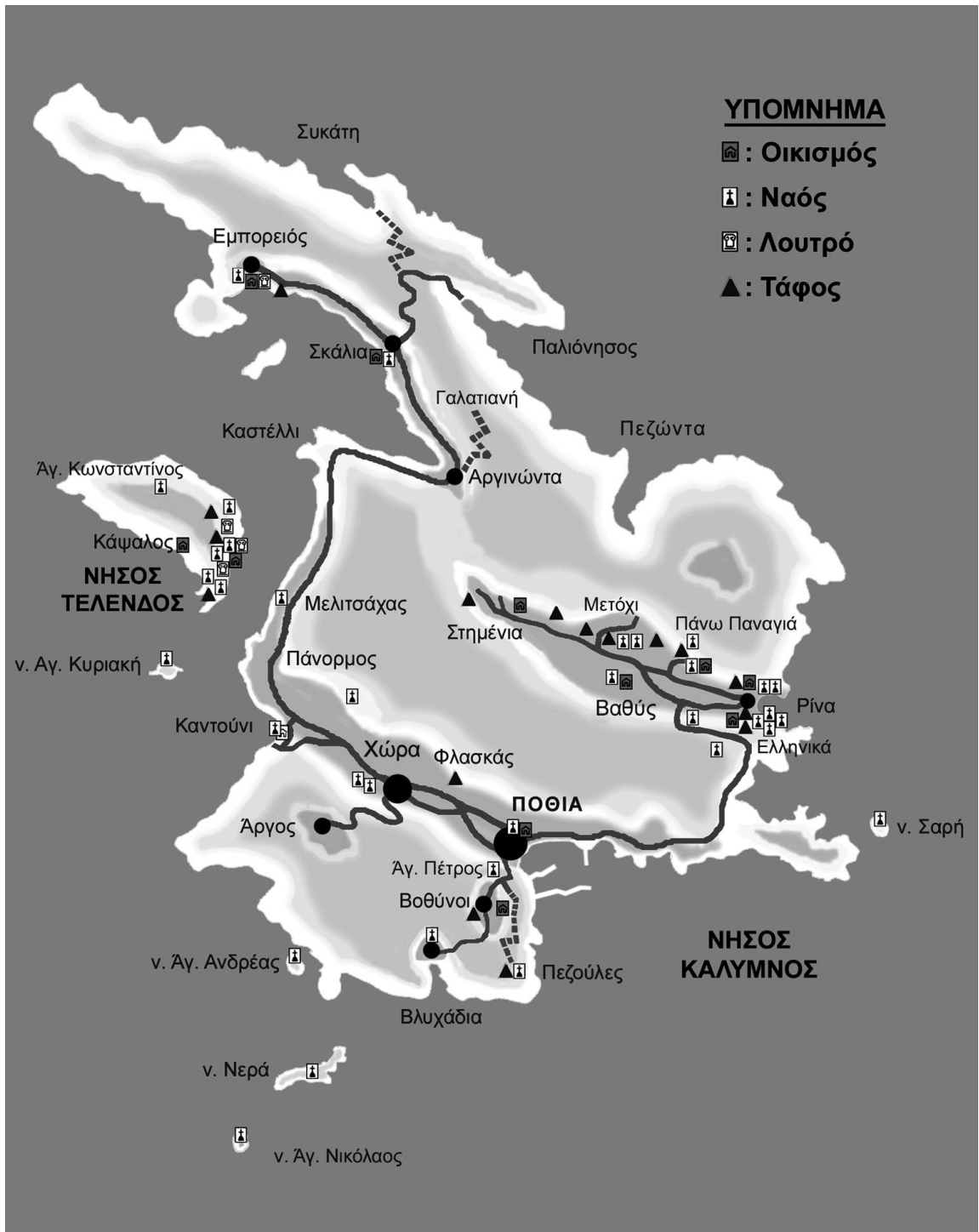
---

⁹² Κουτελλάς, ό.π. (σημ. 12), 468, σημ. 45, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

⁹³ Για την πρακτική αυτή, βλ. Κουκουλές, ό.π. (σημ. 28), 190-191, 211 κ.ε.· Εμμανουηλίδης, ό.π. (σημ. 74), 39· Μακροπούλου, ό.π. (σημ. 83), 265-266· Λάσκαρης, «Επιβιώσεις», ό.π. (σημ. 82), 71-72.

⁹⁴ Κουτελλάς, «Παλαιοχριστιανικοί καμαροσκεπείς τάφοι», ό.π. (σημ. 12), 452-453, σημ. 12, όπου και σχετική βιβλιογραφία για την απεικόνιση σε τάφους σταυρών, μεμονωμένων ή περιβαλλόμενων από στεφάνους, τα αποκαλυπτικά γράμματα Α και Ω, πηγά και ανθοφόρα φυτά. Βλ. επίσης, Μαρκή, *Η νεκρόπολη*, ό.π. (σημ. 81), 189-202.

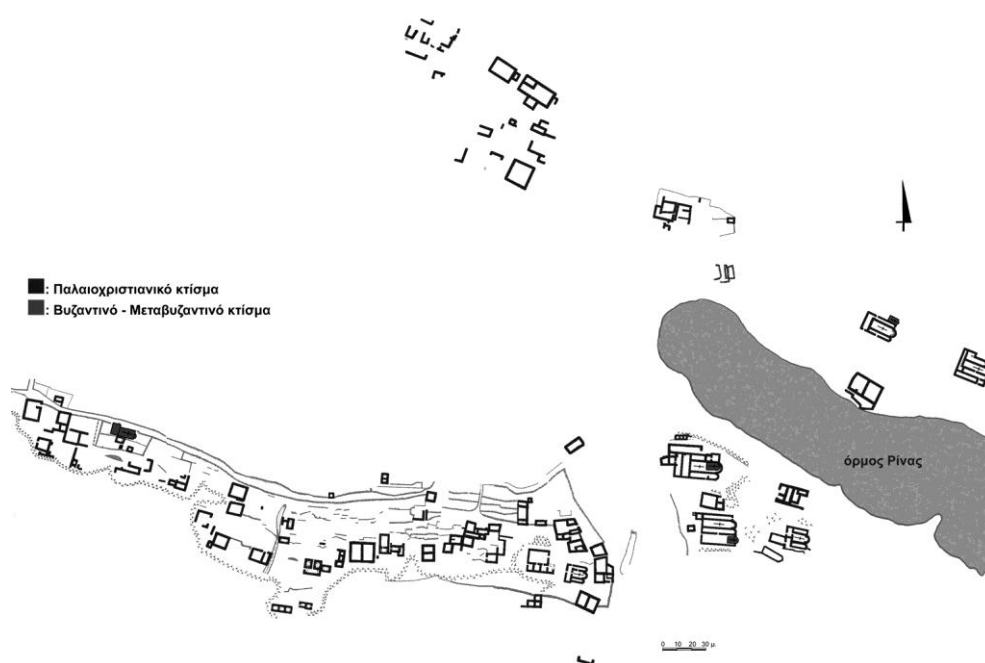
⁹⁵ Κουτελλάς, «Παλαιοχριστιανικοί καμαροσκεπείς τάφοι», ό.π. (σημ. 12), 458, σημ. 27. Η πρακτική των πολλαπλών ταφών σε κοινούς τάφους πιθανότατα οφείλεται σε οικονομικούς λόγους [Δ. Πάλλας, *Σαλαμινιακά, Συναγωγή Μελετών Βυζαντινής Αρχαιολογίας (Τέχνη-Λατρεία-Κοινωνία)*, τ. Α', Αθήνα 1987-1988, 31· Εμμανουηλίδης, ό.π. (σημ. 74), 272, σημ. 54· *Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο* 2002, 536]. Από τον 3^ο αιώνα δικαίωμα πάνω σε έναν τάφο έχουν πλέον όχι μόνο η οικογένεια στην οποία ανήκε, αλλά όλοι οι Χριστιανοί (F. De Visscher, *Le droit des tombeaux romains*, Milano 1963, 271-276· Εμμανουηλίδης, ό.π. (σημ. 74), 228, σημ. 30).

Εικ. 1. Χάρτης με τις παλιοχριστιανικές θέσεις της Καλύμνου και των παρακειμένων της νησίδων.

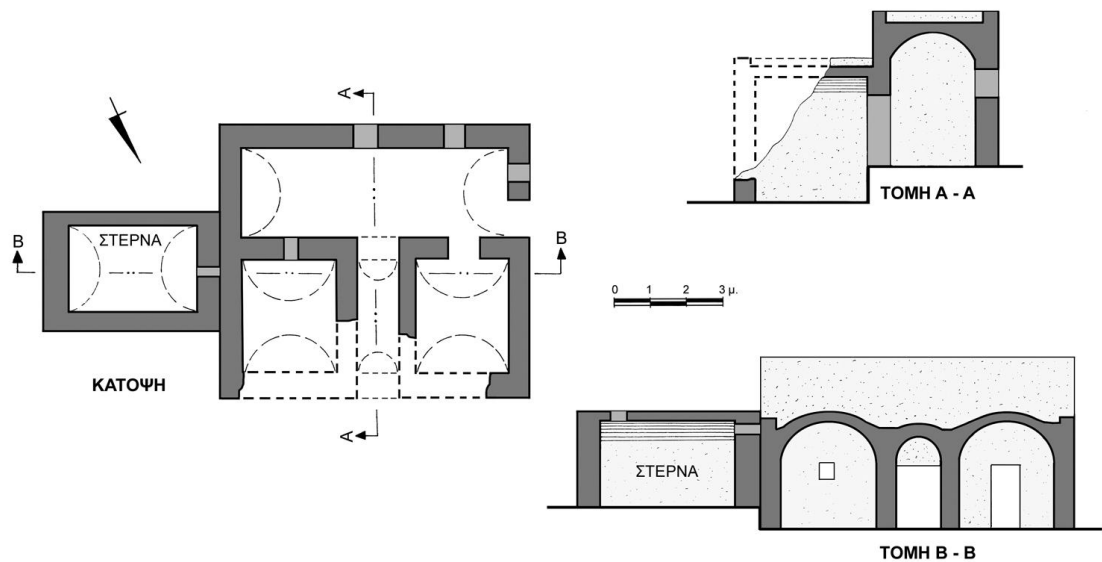
Εικ. 2. Κάλυμος. Ο παλαιοχριστιανικός οικισμός στη νότια πλευρά του κόλπου της Ρίνας του Βαθύ (θέση Ελληνικά). Άποψη από τα ανατολικά.

Εικ. 3. Κάλυμος. Γενικό τοπογραφικό του παλαιοχριστιανικού οικισμού στον κόλπο της Ρίνας.

Εικ. 4. Κάλυμνος. Ισόγειο οικοδόμημα στη νότια πλευρά του παλαιοχριστιανικού οικισμού στον κόλπο της Ρίνας (θέση Ελληνικά). Άποψη από τα βόρεια.

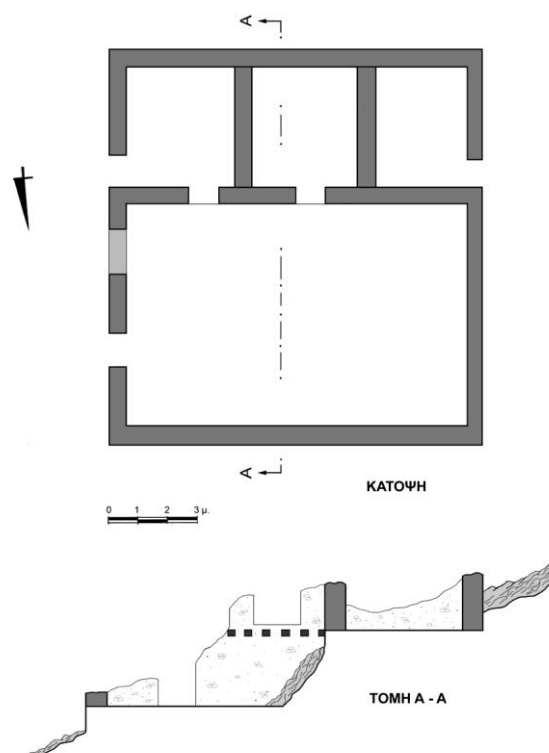

Εικ. 5. Κάλυμνος. Αποτύπωση του ισόγειου οικοδομήματος στη νότια πλευρά του παλαιοχριστιανικού οικισμού στον κόλπο της Ρίνας (θέση Ελληνικά).

Εικ. 6 Κάλυμος. Δίπλο οικοδόμημα στη νότια πλευρά του παλαιοχριστιανικού οικισμού στον κόλπο της Ρίνας (θέση Ελληνικά). Άποψη από τα βορειοδυτικά.

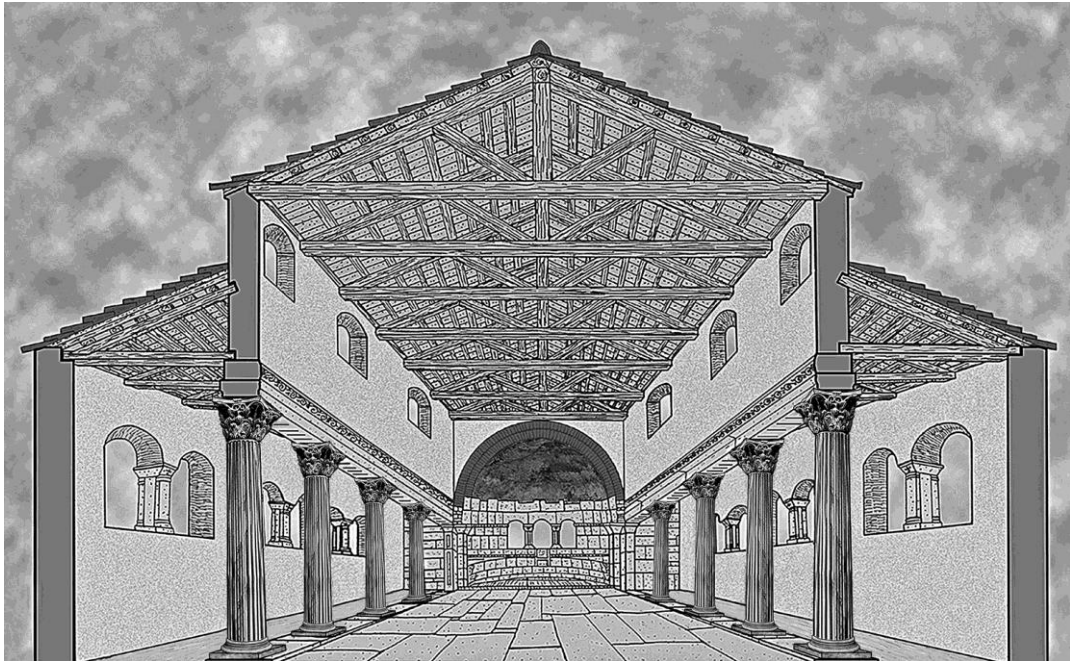
Εικ. 7. Κάλυμος. Αποτύπωση του δίπλου οικοδομήματος στη νότια πλευρά του παλαιοχριστιανικού οικισμού στον κόλπο της Ρίνας (θέση Ελληνικά).

Εικ. 8. Τέλενδος. Ανασκαφή οικοπέδου Π. Λουλουδιά.
Τμήμα του παλαιοχριστιανικού οικισμού. Άποψη από τα νοτιοδυτικά.

Εικ. 9. Κάλυμνος. Το ανατολικό τμήμα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής
του Χριστού της Ιερουσαλήμ και το νεότερο ναύδριο της Παναγίας της Υπακοής
(δεξιά). Άποψη από τα δυτικά.

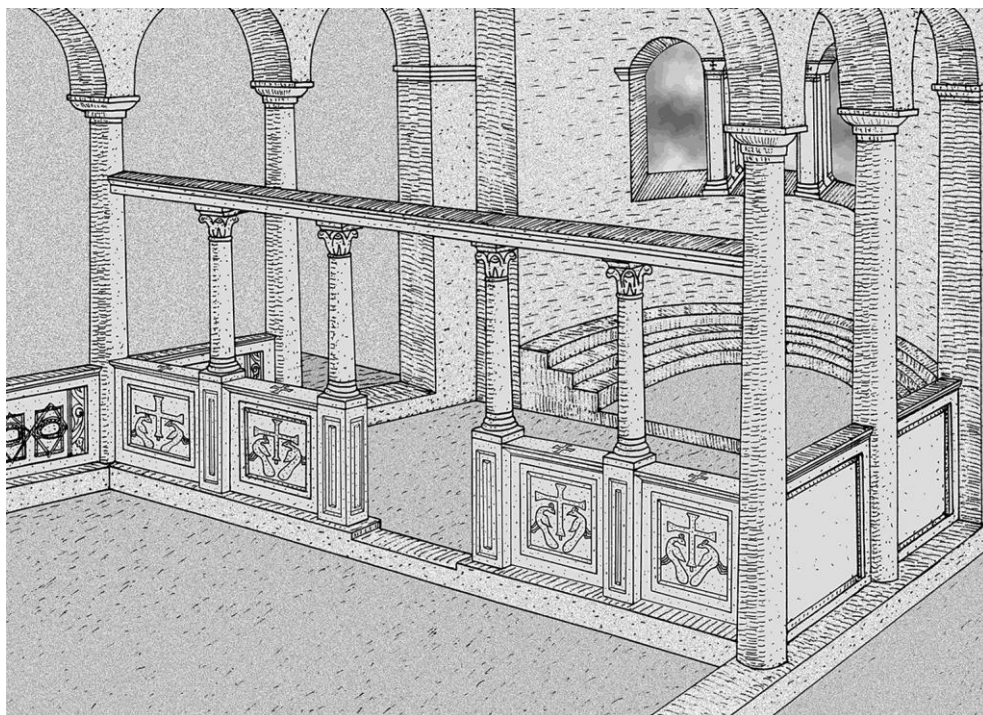
Εικ. 10. Κάλυμος. Αναπαράσταση της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Χριστού της Ιερουσαλήμ.

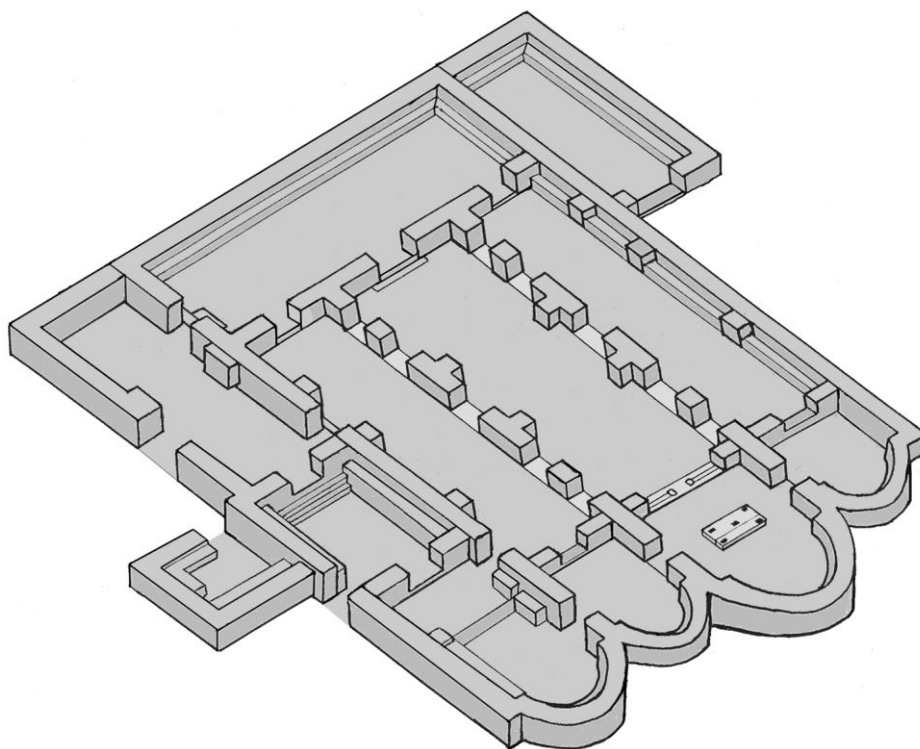
Εικ. 11. Κάλυμος. Το ψηφιδωτό δάπεδο του βορείου κλίτους της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Χριστού της Ιερουσαλήμ.

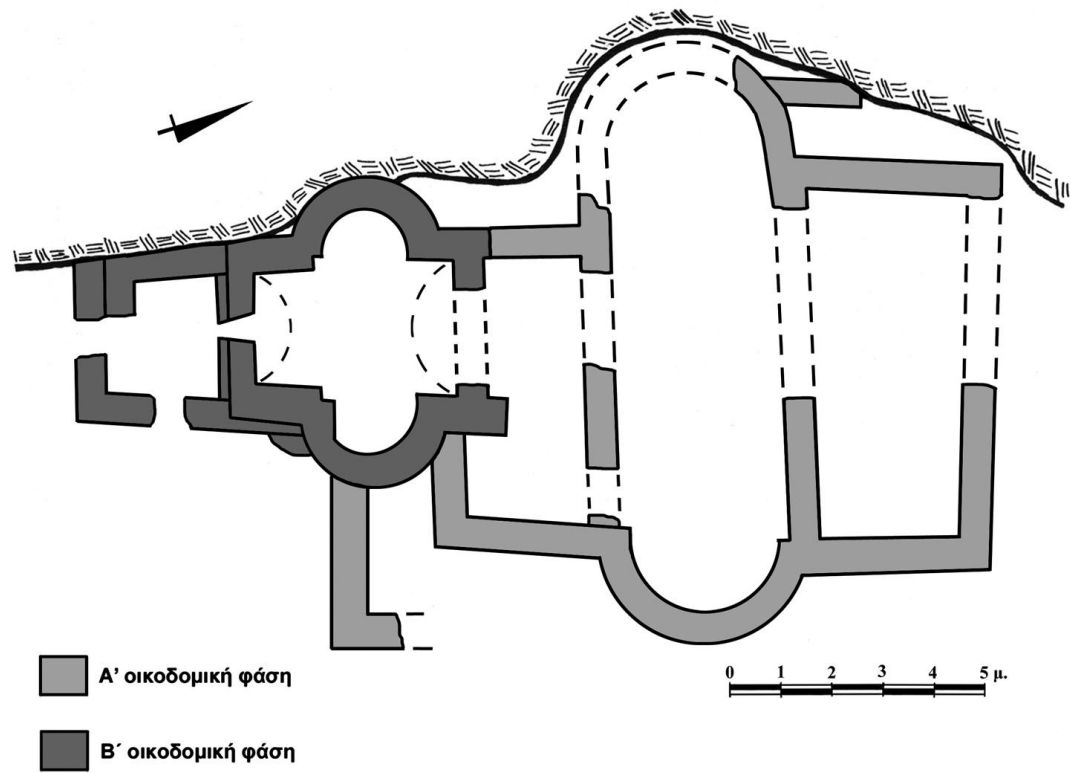
Εικ. 12. Κάλυμνος. Το ψηφιδωτό δάπεδο του νάρθηκα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Αγίας Σοφίας. Αποψη από τα βόρεια.

Εικ. 13. Κάλυμος. Αναπαράσταση του φράγματος πρεσβυτερίου της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Αγίου Ιωάννη στη θέση Μελιτσάχας.

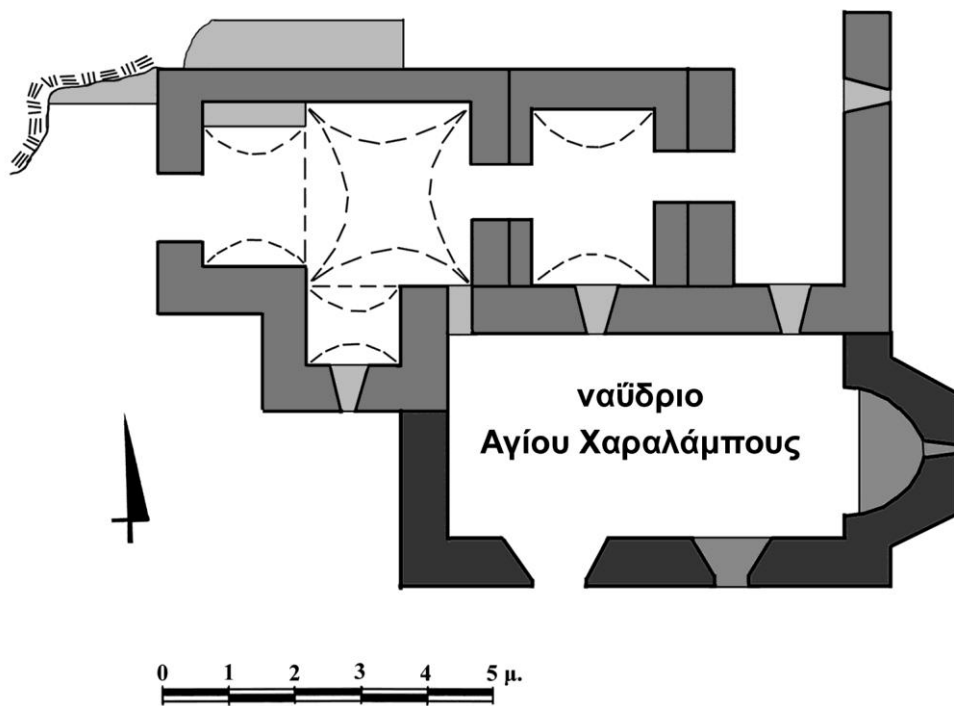
Εικ. 14. Τέλενος. Αξονομετρική σχεδιαστική απεικόνιση της παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Αγίας Τριάδας.

Εικ. 15. Τέλενδος. Κάτοψη του Λουτρού του Αγίου Βασιλείου.

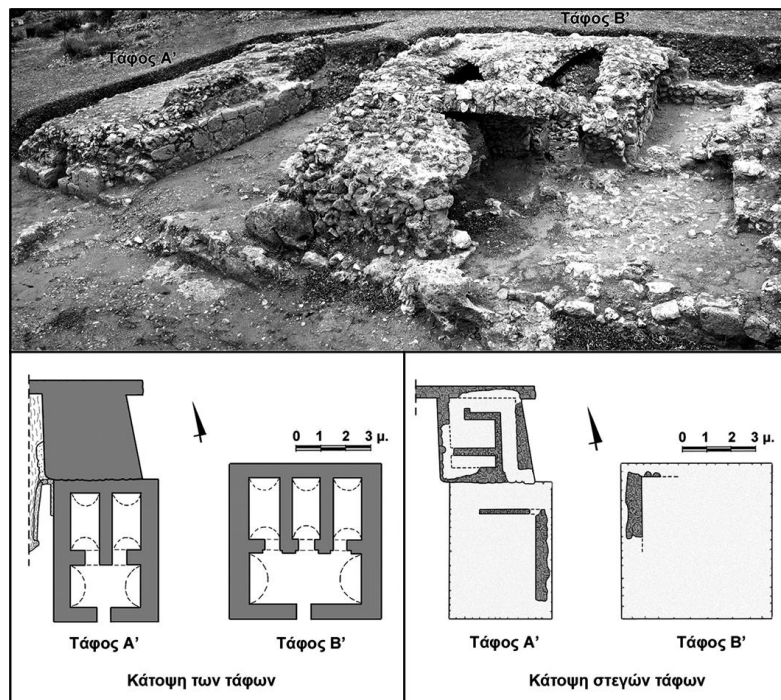
Εικ. 16. Τέλενδος. Το Λουτρό του Αγίου Χαραλάμπους. Άποψη από τα βορειοανατολικά.

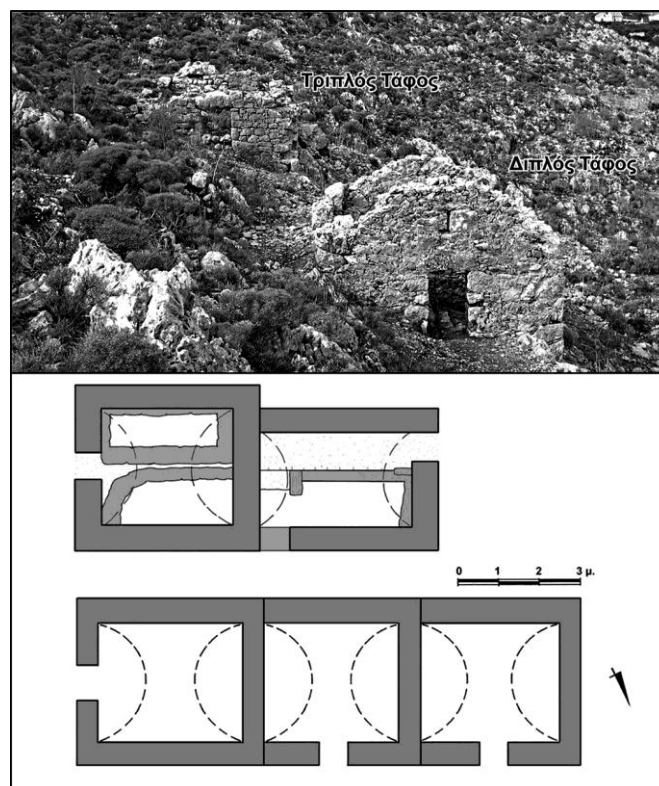
Εικ. 17. Τέλενδος. Κάτοψη του Λουτροῦ του Αγίου Χαραλάμπους.

Εικ. 18. Τέλενδος. Η παλαιοχριστιανική νεκρόπολη στη θέση Πευκί. Άποψη από τα δυτικά.

Εικ. 19. Κάλυμος. Το παλαιοχριστιανικό ταφικό συγκρότημα στο οικόπεδο Εξάρχενας Καρπαθίου στο Βαθύ. Άποψη των τάφων από τα νοτιοανατολικά (άνω) και σχεδιαστική αποτύπωση αυτών (κάτω).

Εικ. 20. Κάλυμος. Το ταφικό συγκρότημα ενός διπλού κι ενός τριπλού τάφου στη νότια πλευρά του παλαιοχριστιανικού οικισμού στον κόλπο της Ρίνας (θέση Ελληνικά).

ΤΟ ΝΟΜΙΣΜΑ ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ ΑΠΟ ΤΟΝ 4^ο ΕΩΣ ΤΟΝ 7^ο ΑΙΩΝΑ

Η παλαιοχριστιανική περίοδος αποτελεί τη μετάβαση από τον αρχαίο κόσμο στο Βυζάντιο και τον μεσαίωνα. Για τους νομισματολόγους, χωρίζεται σε δύο ευδιάκριτα μέρη. Το πρώτο ξεκινά με τη νομισματική μεταρρύθμιση του αυτοκράτορα Διοκλητιανού το 294 μ.Χ. και τελειώνει το 498 με μία άλλη μεταρρύθμιση, αυτήν του Αναστασίου Α'. Το δεύτερο μέρος ξεκινά με τη μεταρρύθμιση του Αναστασίου και, ουσιαστικά, τελειώνει με το θάνατο του Κώνσταντος Β' το 668 μ.Χ. Στην πραγματικότητα, με τη μεταρρύθμιση του Αναστασίου ξεκινά επίσημα η Βυζαντινή νομισματοκοπία. Για όσους ασχολούνται με την ιστορική έρευνα είναι χρήσιμος ο διαχωρισμός της ιστορίας σε περιόδους, γιατί διευκολύνει την οργάνωση και την ανάλυση και αποτελεί ένα είδος συντομογραφίας στην επικοινωνία μεταξύ των ειδικών. Όμως, κάθε μελετητής οφείλει να μην ξεχνά ότι τα όρια των περιόδων δεν είναι απόλυτα, επειδή σχεδόν πάντα μεσολαβούν διαστήματα μεταβατικά, όπου τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά μίας περιόδου δεν έχουν πλήρως εκδηλωθεί, ή δεν έχουν ακόμη τελείως εξαφανιστεί. Και, αν ο συγκεκριμένος διαχωρισμός διευκολύνει τους νομισματολόγους, οι ερευνητές άλλων ιστορικών τεκμηρίων μπορούν να θέτουν διαφορετικά όρια στην παλαιοχριστιανική περίοδο, κάτι απολύτως θεμιτό.

Το νόμισμα που κυκλοφόρησε στα Δωδεκάνησα κατά τα παλαιοχριστιανικά χρόνια είναι το νόμισμα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, και για τον λόγο αυτό καλό είναι να εξετασθεί, συνοπτικά, η εξέλιξή του¹. Τα νομίσματα της αυτοκρατορίας έφεραν προτομή στον εμπροσθότυπο και, συνήθως, θεότητα ή προπαγανδιστική παράσταση στον οπισθότυπο. Την εποχή του Αυγούστου (27 π.Χ.-14 μ.Χ.) συστηματοποιήθηκε η κοπή νομισμάτων σε τρία μέταλλα: χρυσό, άργυρο και χαλκό. Με χρυσά και αργυρά νομίσματα ο αυτοκράτορας πλήρωνε το στράτευμα και τους διοικητικούς υπαλλήλους του. Το πολύτιμο μέταλλο για την κοπή τους προερχόταν από τα λάφυρα που συγκεντρώνονταν σε νικηφόρες εκστρατείες, από την προσωπική περιουσία του αυτοκράτορα, από την εκμετάλλευση ορυχείων και από τη φορολογία, επειδή το κράτος δεχόταν την πληρωμή των φόρων μόνο σε πολύτιμο μέταλλο. Τα χάλκινα νομίσματα, που η αξία τους ήταν πλασματική, χρησιμοποιούνταν κυρίως από τους πολίτες για τις καθημερινές τους συναλλαγές, ειδικά στο αστικό περιβάλλον, και το κράτος δεν έδινε τόση σημασία στην κοπή τους, αν και ως διαδικασία ήταν επικερδής².

Οι επεκτατικοί πόλεμοι και η οικονομική εκμετάλλευση των επαρχιών απέδωσαν στους Ρωμαίους, και ειδικά στην ανώτερη τάξη, άμεσα και τεράστια κέρδη. Όμως ο

¹ R.A.G. Carson, *Coins of the Roman Empire*, Λονδίνο 1999.

² A.H.M. Jones, *The Decline of the Ancient World*, Λονδίνο 1978, 161-168.

στρατός, που ήταν απαραίτητος για τη διατήρηση των κατακτήσεων, ήταν ιδιαίτερα δαπανηρός και η έκταση της ρωμαϊκής επικράτειας πολύ μεγάλη για τα επικοινωνιακά μέσα της εποχής. Έτσι, ο έλεγχος της περιφέρειας από την κεντρική εξουσία σε περιόδους κρίσης ήταν αναποτελεσματικός. Το πρόβλημα αυτό επέσυρε μεγάλη πολιτική αστάθεια, που με τη σειρά της επιδεινώνει την κατάσταση της οικονομίας. Η έλλειψη μετάλλου για την κοπή χρυσού και αργυρού νομίσματος για την πληρωμή των στρατιωτών συχνά ανάγκαζε τις αρχές να διακόπτουν την παραγωγή χρυσών νομισμάτων ή να ελαττώνουν την περιεκτικότητα των αργυρών νομισμάτων σε πολύτιμο μέταλλο. Εκτός από τις εξεγέρσεις στις λεγεώνες, που ανέβαζαν και κατέβαζαν αυτοκράτορες, το αποτέλεσμα ήταν πληθωρισμός, αποθησαυρισμός των νομισμάτων καλής ποιότητας, που εξαφανίζονταν από την κυκλοφορία, και κοινωνική αναταραχή: οι δανειστές έχαναν τεράστια ποσά, και η έλλειψη ρευστού επιδεινώνει την οικονομική ύφεση, που έπληττε μεγάλη μερίδα του πληθυσμού³.

Όταν ο αυτοκράτορας που κατείχε την εξουσία διέθετε διοικητικές ικανότητες, ένα από τα μέτρα που έπαιρνε για την εξυγίανση των οικονομικών του κράτους ήταν και η νομισματική μεταρρύθμιση που, προσωρινά τουλάχιστον, βελτιώνει την ποιότητα των νομισμάτων και έθετε σε κυκλοφορία νέους νομισματικούς τύπους. Έτσι, όταν ο αυτοκράτορας Διοκλητιανός (284-305) αναδιοργάνωσε διοικητικά την αυτοκρατορία, προχώρησε σε νομισματική μεταρρύθμιση το 294 μ.Χ. Το αποτέλεσμα αυτής της μεταρρύθμισης, με ορισμένες τροποποιήσεις από τον μεγάλο Κωνσταντίνο (306-337), αποτέλεσε τη βάση του ρωμαϊκού νομίσματος για τα επόμενα διακόσια χρόνια.

Τον 1^ο και τον 2^ο μ.Χ. αιώνα, στις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας πολλές πόλεις ή ομοσπονδίες πόλεων έκοβαν ακόμη δικά τους χάλκινα νομίσματα με τοπική κυκλοφορία. Αυτή η παραγωγή έληξε την εποχή του αυτοκράτορα Πρόβου (276-282). Στο εξής τα μόνα έγκυρα νομίσματα ήταν εκείνα που κόβονταν από τα αυτοκρατορικά νομισματοκοπεία⁴.

Κάθε νομισματοκοπείο, όπου και να βρισκόταν, συχνά έκοβε νομίσματα με την προτομή και συναυτοκρατόρων που ασκούσαν διοικητικά καθήκοντα σε κάποιο τμήμα της αυτοκρατορίας. Επιπλέον, στα νομίσματα συχνά εμφανίζονται τα πορτραίτα συγγενών του αυτοκράτορα. Έτσι, για παράδειγμα, υπάρχουν νομίσματα του μεγάλου Κωνσταντίνου με την προτομή της μητέρας του, της αγίας Ελένης, της δεύτερης συζύγου του, της Φαύστας, τριών γιών του (του Κρίσπου, του Κωνσταντίνου και του Κωνσταντίου), και δύο ανηψιών του (του Δαλματίου και του Αννιβαλλιανού). Ένα άλλο χαρακτηριστικό της νομισματοκοπίας κατά το διάστημα 294-498 είναι η συστηματική

³ Για την ιστορία της περιόδου η βιβλιογραφία είναι τεράστια. Αναφέρονται εδώ, ως προσωπική επιλογή της γράφουσας, τα ακόλουθα συγγράμματα: J.B. Bury, *History of the Late Roman Empire from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian*, Νέα Υόρκη 1958 (επανεκδοση του έργου του 1923, σήμερα προσβάσιμη στο διαδίκτυο)· G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, Οξφόρδη 1980· S. Mitchell, *A History of the Later Roman Empire AD 284-641*, Οξφόρδη 2007· A. Cameron, *Η Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία*, Αθήνα 2000· J. Moorhead, *The Roman Empire Divided 400-700*, Harlow 2001. Για την οικονομική και θεσμική ιστορία ειδικότερα, βλ. A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire, 284-602. A Social, Economic and Administrative Survey*, 2 τ., Βαλτιμόρη 1986· A. Λαΐου, *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, Αθήνα 2006, τ. α', σ. 281-358, τ. γ', σ. 41-140· M. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy 300-1450*, Cambridge 1985.

⁴ Το διάστημα 276-296/7, ελληνικά αυτοκρατορικά νομίσματα κόβονταν ακόμη στην Αίγυπτο. D.R. Sear, *Greek Imperial Coins and their Values*, Λονδίνο 2001, 465.

αναγραφή, πάνω σε κάθε νόμισμα, του ονόματος του νομισματοκοπέου από το οποίο προερχόταν⁵.

Από την εποχή του Αυγούστου ως και τον 5^ο αιώνα λειτούργησαν περί τα σαράντα αυτοκρατορικά νομισματοκοπεία, γεγονός που αντανάκλα τη διασπορά των στρατευμάτων, την κινητικότητα των αυτοκρατόρων, την πολιτική αστάθεια και το σύστημα της συμβασιλείας που, κατά καιρούς, επανεμφανιζόταν για σύντομα ή μεγαλύτερα διαστήματα. Από τα νομισματοκοπεία αυτά τα δεκαοκτώ λειτούργησαν για μέρος τουλάχιστον του 4^{ου} αιώνα, ενώ δεκαπέντε λειτουργούσαν ακόμη τον 6^ο αιώνα. Οκτώ από τα νομισματοκοπεία βρίσκονταν στο δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας, και από αυτά μόνο η Ρώμη, η Ραβέννα και η Καρχηδόνα (αν και κατά τον 6ο αιώνα βρίσκονταν στα χέρια βαρβάρων ηγεμόνων για ικανό διάστημα), εξακολούθησαν να κόβουν αυτοκρατορικό νόμισμα και τον 7^ο αιώνα⁶. Στα νομισματοκοπεία αυτά τον 6^ο και τον 7^ο αιώνα προστέθηκαν και μερικά νέα, όπως της Κατάνης (582), των Συρακουσών (580) και της Νεαπόλεως (660). Στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας τον 4^ο αιώνα λειτούργησαν εννέα νομισματοκοπεία, και τα έξι εξακολουθούσαν να λειτουργούν και στις αρχές του 7^{ου}. Πρόκειται για τα νομισματοκοπεία της Κωνσταντινούπολης, της Θεσσαλονίκης, της Νικομήδειας, της Κυζίκου, της Αντιόχειας και της Αλεξάνδρειας. Εκτός από αυτά, κατά καιρούς λειτούργησαν και άλλα, όπως της Κύπρου, της Χερσώνος στον Εύξεινο Πόντο και της Αλεξανδρέττας, της Σελεύκειας, και της Ισαύρας, κυρίως για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες των εκστρατειών εναντίον των Περσών⁷.

Τον 5^ο αιώνα, διοικητικά η αυτοκρατορία ήταν χωρισμένη σε δυτική και ανατολική, και το δυτικό τμήμα κατέρρευσε κάτω από την πίεση ξένων επιδρομών περί το 480. Η παραγωγή των δυτικών νομισματοκοπειών επηρεάστηκε δραστικά, και το βάρος της νομισματοκοπίας πέρασε στις ανατολικές επαρχίες. Το χρυσό νόμισμα παρέμεινε γενικά σταθερό, εφόσον η ποιότητά του ήταν απαραίτητη για τον έλεγχο του στρατού και τη διοίκηση. Αργυρά νομίσματα κόβονταν περιστασιακά, σε ενθρονίσεις και επετείους. Τα αργυρά νομίσματα αποσύρονταν γρήγορα από την κυκλοφορία: στις ανατολικές επαρχίες δεν έπαιζαν ουσιαστικό οικονομικό ρόλο και, άλλωστε, δεν ήταν κατάλληλα για καθημερινές συναλλαγές, αν και το βάρος τους μειώθηκε σταδιακά. Το χάλκινο νόμισμα, που αποτελούσε βασικό μέσο καθημερινής συναλλαγής στις πόλεις, ευτελίστηκε σε ακραίο βαθμό με τη μονάδα να φτάνει το μέγεθος φακής. Τα μικρά αυτά νομίσματα, γνωστά ως νούμμια ή *minimoί*, έφεραν στη μία πλευρά προτομή και στην άλλη το αυτοκρατορικό μονόγραμμα. Όμως τα περισσότερα νούμμια που διασώθηκαν και περισυλλέγονται στις αρχαιολογικές ανασκαφές έχουν διαβρωθεί σε τέτοιο βαθμό που είναι αδύνατη η ακριβής τους ταύτιση.

Το 498, ο αυτοκράτορας Αναστάσιος Α' προχώρησε σε νομισματική μεταρρύθμιση που δεν επηρέασε το βάρος και το μέγεθος του χρυσού νομίσματος, αλλά στο χάλκινο ήταν άκρως σημαντική. Ο Αναστάσιος έκοψε ένα νέο μεγάλο φόλλι, που αντιστοιχούσε σε σαράντα νούμμια, που έγινε γνωστό και με το όνομα τεσσαρακοντανούμιο. Εκτός από το τεσσαρακοντανούμιο κυκλοφόρησαν και οι υποδιαίρέσεις του: κέρματα των 20, των 10, και των 5 νουμμίων. Για να μην υπάρχει αμφιβολία για τη θεωρητική αξία των

⁵ Carson, ό.π. (σημ. 1), 247-275.

⁶ Η Καρχηδόνα ως το 695, η Ρώμη ως το 600 περίπου και η Ραβέννα ως το 751.

⁷ P. Grierson, *Byzantine Coins*, Λονδίνο 1982, σ. 1-149. W. Hahn, *Moneta Imperii Byzantini*, τ. I-III, Βιέννη 1873-1981.

νομισμάτων αυτών, αναγραφόταν καθαρά στον οπισθότυπό τους με το ανάλογο ελληνικό αριθμητικό: Μ στα τεσσαρακοντανούμια, Κ στα εικοσανούμια, Ι στα δεκανούμια και Ε στα πεντανούμια. Στα περισσότερα από τα νομίσματα αναγραφόταν επίσης, όχι μόνο το νομισματοκοπείο, αλλά και ο αριθμός του εργαστηρίου που το είχε παράγει⁸. Στον εμπροσθότυπο διατηρήθηκε η μορφή του αυτοκράτορα, όμως έπαψαν να εμφανίζονται μεμονωμένα μέλη της οικογένειάς του. Το 539, ο Ιουστινιανός πρόσθεσε ορισμένες τροποποιήσεις, η πιο σημαντική από τις οποίες ήταν η αναγραφή πάνω στο νόμισμα και του έτους βασιλείας κατά το οποίο είχε κοπεί, κάτι ιδιαίτερα χρήσιμο για τους σημερινούς αρχαιολόγους. Αν και ορισμένοι αυτοκράτορες, όπως ο Τιβέριος Β' (578-82) και ο Φωκάς (602-610) προτιμούσαν στα νομίσματά τους λατινικά αριθμητικά, ενώ στο νομισματοκοπείο της Αλεξάνδρειας αντί για τεσσαρακοντανούμια έκοβαν δωδεκανούμια, σύμφωνα με το τοπικό μετρικό σύστημα, γενικά ο ορθολογισμός του νέου συστήματος είναι εντυπωσιακός.

Τον 7^ο αιώνα το σύστημα αυτό διατηρήθηκε επί Ηρακλείου (610-641), αλλά η ποιότητα της κοπής χειροτέρευσε αισθητά κατά τη διάρκεια της βασιλείας του. Η τάση αυτή κορυφώθηκε με τον διάδοχό του, τον Κώνσταντα Β' (641-668), ενώ τα νομισματοκοπεία έκλειναν το ένα μετά το άλλο. Το 668, όταν πέθανε ο Κώνστας, λειτουργούσε συστηματικά μόνο το νομισματοκοπείο της Κωνσταντινούπολης. Η βυζαντινή επαρχία έπρεπε στο εξής να επιβιώσει για αιώνες με συναλλαγές σε είδος για τις καθημερινές της ανάγκες.

Τα Δωδεκάνησα, όπως θα αναμενόταν, παρακολούθησαν αυτή την ιστορική εξέλιξη. Στα ανασκαφικά ευρήματα τα χάλκινα νομίσματα κυριαρχούν γιατί, προφανώς, αν κάποιος έχανε χρυσό ή αργυρό νόμισμα, έπαχνε επίμονα μέχρι να το βρει. Όμως, δεν άξιζε τον κόπο ανάλογη προσπάθεια για ένα χάλκινο, κι έτσι οι «τυχαίες απώλειες» χάλκινων νομισμάτων είναι απείρως περισσότερες. Επιπλέον, επειδή τα χάλκινα δεν είχαν ιδιαίτερη αξία ως μέταλλο, όταν έπαυε να τα αναγνωρίζει η κεντρική εξουσία έχαναν την αξία τους. Έτσι, είχαν και σχετικά μικρή διάρκεια ζωής. Για τους λόγους αυτούς τα χάλκινα νομίσματα αποτελούν αξιόπιστο χρονολογικό τεκμήριο, αλλά και κριτήριο για το επίπεδο των καθημερινών συναλλαγών στις αρχαιολογικές θέσεις. Στην πόλη της Ρόδου, που έχει ανασκαφεί συστηματικά από άκρη σε άκρη, τα χάλκινα νομίσματα του 4^{ου} αιώνα αφθονούν. Προέρχονται κυρίως από νομισματοκοπεία των Βαλκανίων, της Ανατολής και της βόρειας Αφρικής, αν και δεν λείπουν και ορισμένα που έρχονται από πιο μακριά. Από τον 5^ο αιώνα έχουμε αρκετά νομίσματα των αυτοκρατόρων Αρκαδίου και Ονωρίου⁹. Μετά, όμως, το μικρό μέγεθος των νομισμάτων και η χημική σύσταση του εδάφους συνωμοτούν για να κάνουν την ταύτιση συνήθως αδύνατη¹⁰.

Το έργο της χρονολόγησης γίνεται πολύ πιο απλό για τον αρχαιολόγο με τη στρωματογραφία του 6^{ου} αιώνα. Βέβαια οι εντυπωσιακές φόλλεις του Αναστασίου και του

⁸ Στο νομισματοκοπείο της Κωνσταντινούπολης τα εργαστήρια (*officinae*) ήταν πέντε (Α-Ε). Μικρότερα νομισματοκοπεία, όπως της Νικομήδειας, είχαν μόνο δύο (Α-Β).

⁹ Νομίσματα στο όνομα του Ονωρίου έκοβαν και τα νομισματοκοπεία της Ανατολικής αυτοκρατορίας.

¹⁰ Οι πληροφορίες για τη Ρόδο προέρχονται από αδημοσίευτες καταγραφές από τη γράφουσα 500 περίπου ρωμαϊκών νομισμάτων που προέρχονται από τις ανασκαφές της πόλης. Για τις ταυτίσεις των νομισμάτων χρησιμοποιήθηκαν οι τόμοι 3-5 του έργου της Α.Σ. Robertson, *Roman Imperial Coins in the Hunter Coin Cabinet*, Οξφόρδη 1977-1978.

Ιουστινιανού, που κάποτε ζυγίζονταν πάνω από 20 γραμμάρια, έχουν την τάση να ταξιδεύουν προς τα κάτω μέσα στο χώμα, μέχρι να συναντήσουν κάποιο τοίχο ή δάπεδο, αλλά ο γραφειοκρατικός οίστρος της εποχής είναι ιδιαίτερα χρήσιμος: μπορεί κανείς να παρακολουθήσει, για 130 χρόνια περίπου, τις απώλειες κατ' έτος με μεγάλη ακρίβεια, αν και η διάρκεια παραμονής συγκεκριμένων νομισμάτων στην κυκλοφορία δεν πρέπει να παραβλέπεται, ειδικά αν συμβάλλουν τοπικοί παράγοντες. Είναι λοιπόν δυνατόν να εντοπισθούν αλλαγές στο ρυθμό της νομισματικής κυκλοφορίας, αλλά και στη γεωγραφική κατανομή των θέσεων με οικονομική δραστηριότητα. Έτσι, τοποθετούνται εύκολα στο χάρτη της αρχαίας πόλης της Ρόδου σημαντικές περιοχές που δεν είχαν ακόμη ερημώσει, όπως το εσωτερικό της παλιάς πόλης δίπλα στο μεγάλο λιμάνι, οι υπόγειες της ακρόπολης, με πυρήνα τη μεγάλη βασιλική του οικοπέδου Χατζηανδρέου, και η περιοχή του αρχαίου ναυστάθμου, στο Μαντράκι. Μπορεί, επίσης, να συγκριθεί η κατάσταση της Ρόδου κατά τον 6^ο και το α' μισό του 7^{ου} αιώνα με άλλες πόλεις της αυτοκρατορίας που έχουν ανασκαφεί συστηματικά, όπως η Αθήνα, η Κόρινθος, η Αντιόχεια και οι Σάρδεις, σε μία εποχή που τα ιστορικά κείμενα σπάνια την αναφέρουν¹¹.

Η ύφεση της νομισματικής κυκλοφορίας φαίνεται ότι στην Κω έφτασε πιο νωρίς και τα νομίσματα του Κώνσταντος που βρίσκονται εκεί είναι λιγοστά. Στην Κάρπαθο και σε άλλα μικρότερα νησιά του δωδεκανησιακού συμπλέγματος, ακόμα και επί Ηρακλείου, τα νομισματικά ευρήματα είναι συγκριτικά λίγα¹². Όμως θα πρέπει να επισημανθούν δύο στοιχεία: πρώτον, ότι οι ανασκαφικές έρευνες στα μικρότερα νησιά ήσαν, ως τώρα, γενικά περιορισμένες και, δεύτερον, ότι το νομισματικό υλικό που έχει περισυλλεχθεί δεν έχει εξετασθεί συστηματικά σε βάθος χρόνου, ούτε συνολικά, για να προκύψει μία πλήρης εικόνα. Επιπλέον, υπάρχουν και τα νομισματικά στεγανά: το ενδιαφέρον ενός ειδικού συχνά εστιάζεται σε συγκεκριμένη περίοδο, λ.χ. τη βυζαντινή, ή την αρχαία, ή τη ρωμαϊκή, ή σε συγκεκριμένο αυτοκράτορα, ή στην παραγωγή κάποιου νομισματοκοπέιου, όπως της αρχαίας Ρόδου, ή της αρχαίας Κω, ή σε συγκεκριμένο τύπο νομίσματος. Έτσι, η έρευνα προχωρεί αποσπασματικά, ακόμη και όταν ευρήματα υπάρχουν, έστω και αν έχουν συντηρηθεί για να είναι αναγνώσιμα, πράγμα που συχνά δεν συμβαίνει. Έτσι, ενώ έχουν ταυτιστεί και καταγραφεί τα περισσότερα νομίσματα από τη μεταρρύθμιση του Αναστασίου και μετά, η καταγραφή δεν έχει ακόμη συμπληρωθεί για τους προηγούμενους δύο αιώνες. Μόνο όταν αυτό γίνει, και βρεθεί ο κατάλληλος άνθρωπος για να αναλύσει το υλικό και να προχωρήσει σε συμπεράσματα, θα αρχίσει να αξιοποιείται η νομισματική μαρτυρία στα Δωδεκάνησα. Και αυτή θα είναι μόνο η αρχή, γιατί, για να εξαντληθούν οι δυνατότητες της νομισματικής μαρτυρίας, θα χρειαστεί το ίδιο έργο να γίνει και αλλού, στο υπόλοιπο Αιγαίο, και ακόμη πιο πέρα, προκειμένου να υπάρξει η δυνατότητα για συγκρίσεις, ώστε να διαπιστωθεί πώς ακριβώς

---

¹¹ Βλ. Α.Μ. Κάσδαγλη, «Η νομισματική κυκλοφορία στην πόλη της Ρόδου (8ος - 16ος αι.)», *15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου*, Αθήνα 2007, σ. 422-431. Η ίδια, «Νομίσματα των μέσων χρόνων στην εκτός των μεσαιωνικών τειχών πόλη της Ρόδου», *Οβολός* 9, *Το Νόμισμα στα Νησιά του Αιγαίου*, τ. II, Μέσοι - Νεώτεροι Χρόνοι, Αθήνα 2010, 159-173.

¹² Α.Μ. Κάσδαγλη, «Νομίσματα στα Δωδεκάνησα από τη μεταρρύθμιση του Αναστασίου (498 μ. Χ.) έως τον 19ο αι.», *Οβολός* 8, *Το Νόμισμα στα Δωδεκάνησα και τη Μικρασιατική τους Περαία*, Αθήνα 2006, 253-264.

αντανεκλούν τα ανασκαφικά νομισματικά ευρήματα την πορεία της ιστορίας και τις περιπέτειες κάθε τόπου μέσα στο χρόνο.

Άννα-Μαρία Κάσδαγλη
Αρχαιολόγος,
4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων,
Οδός Ιπποτών, Ρόδος

